

UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
ȘCOALA DOCTORALĂ ȘTIINȚE UMANISTE ȘI ALE EDUCAȚIEI

CONSORTIU: Universitatea de Stat din Moldova (USM), Universitatea de Stat „Alec Russo”
din Bălți (USARB), Universitatea de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul (USC)

Cu titlu de manuscris
C.Z.U.:94(=411.16)(478):39(043.3)

Iulii PALIHOVICI

COMUNITĂȚILE EVREIEȘTI DIN BASARABIA:
ASPECTE ETNOCULTURALE

SPECIALITATEA: 612.01 – ETNOLOGIE

Teză de doctor în istorie

Autor:

Iulii PALIHOVICI

Conducător științific:

Liliana CONDRATICOVA
dr. hab. în istorie

CHIȘINĂU, 2025

© PALIHOVICI Iulii, 2025

CUPRINS	
ADNOTARE	5
ANNOTATION	6
АННОТАЦИЯ	7
LISTA ABREVIERILOR	8
INTRODUCERE	9
1. ASPECTE ETNOCULTURALE ALE VIEȚII COMUNITĂȚILOR EVREIEȘTI REFLECTATE ÎN STUDII TEORETICE ȘI SURSE DE CERCETARE	19
1.1 Istoriografia problemei	19
1.2 Surse documentare	35
1.3 Concluzii la capitolul 1	44
2. CONTEXTUL ISTORIC AL POPULAȚIEI EVREIEȘTI DIN BASARABIA	46
2.1. Evreii din Basarabia conform datelor recensămintelor populației	46
2.1.1. Recensămintele populației din anii 1772–1773 și 1774	50
2.1.2. Recensământul general al populației Imperiului Rus din anul 1897	52
2.1.3. Recensământul general al populației României din anul 1930	55
2.2. Cercetarea comunității evreiești prin intermediul aspectelor oferite de sursele legislative ale vremii	60
2.2.1. Legislația Imperiului Rus referitor la evrei	60
2.2.2. Legislația românească privitor la evrei în perioada interbelică	68
2.3. Particularitățile activității economice a evreilor din Basarabia	73
2.3.1. Activitatea economică a evreilor în perioada Imperiului Rus	73
2.3.2. Activitatea economică a evreilor în perioada interbelică	79
Studiu de caz. Ocupațiile evreilor din Basarabia conform datelor statistice și spoturilor publicitare	80
2.4. Sinagogile și instituțiile de învățământ ale evreilor din Basarabia	89
2.5. Concluzii la capitolul 2	95
3. ASPECTE ETNOCULTURALE ȘI REGIONALE ALE VIEȚII COMUNITĂȚILOR EVREIEȘTI DIN BASARABIA	99
3.1 Comunitatea evreiască din spațiul urban. Studiul de caz orașul Chișinăul	100
3.2 Comunitatea evreiască din spațiul rural. Studiul de caz satul Vadul Rașcov	118
3.3 Comunitatea evreiască basarabeană din diasporă. Studiul de caz – Migrația evreilor din Basarabia (pe baza unei mărturii scrise)	127
3.4 Patrimoniul local. Studiul de caz – Epigrafiia evreiască	136
3.5 Concluzii la capitolul 3	142
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI	145
REFERINȚE BIBLIOGRAFICE	151
BIBLIOGRAFIE	181
ANEXE	201
ANEXA 1. Tabele	201

ANEXA 2. Aspecte etnoculturale ale vieții comunităților evreiești: retrospectivă în documente și fotografii	205
ANEXA 3. Lista informatorilor	214
ANEXA 4. Glosar	215
DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII	220
CURRICULUM VITAE	221

Adnotare

PALIOVICI Iulii. COMUNITĂȚILE EVREIEȘTI DIN BASARABIA. ASPECTE ETNOCULTURALE. Teză de doctor în istorie, specialitatea 612.01 – *Etnologie*. Chișinău, 2025.

Structura tezei include introducere, trei capitole cu subcapitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie cu 249 titluri, 150 de pagini de text de bază, și 4 anexe. Volumul total al tezei este de 222 de pagini. Rezultatele cercetării au fost publicate în 8 articole în reviste naționale, dintre care 7 articole indexate în baza SCOPUS, 2 articole în reviste internaționale, 3 comunicări la conferințe naționale și 8 rezumate ale conferințelor; rezultatele au fost susținute la 11 conferințe științifice.

Cuvinte-cheie: comunități evreiești, Basarabia, aspecte etnoculturale, legislație, migrație, ocupații tradiționale, epigrafică, istorie orală, istoria familiei, memorialistică, educație, cultură.

Scopul lucrării: cercetarea complexă a problemei comunităților evreiești din Basarabia în perioada țaristă și perioada interbelică prin prisma examinării multidisciplinare a componentelor etnoculturale, identificarea, analiza și interpretarea specificului comunităților evreiești ca forme distincte de organizare etnoculturală.

Obiectivele cercetării: cercetarea și sistematizarea istoriografiei problemei, analiza surselor documentare cu privire la dezvoltarea comunităților evreiești din Basarabia sub aspect etnocultural; cercetarea comunităților evreiești prin intermediul aspectelor oferite de sursele legislative din perioada țaristă și perioada interbelică; stabilirea și examinarea ocupațiilor tradiționale ale evreilor și a organizării sociale în cele două perioade cronologice de dezvoltare supuse analizei; determinarea și identificarea rolului instituțiilor educaționale, religioase și culturale ale comunităților evreiești din Basarabia; valorificarea științifică a cercetărilor de teren desfășurate în localitățile unde a fost documentată prezența evreilor basarabeni; reflectarea multidimensională a comunităților evreiești din mediul urban, rural și diasporă sub aspect etnocultural; identificarea și examinarea epigrafiei evreiești ca sursă de studiu; evaluarea modului în care identitatea evreiască este conservată în spațiul public actual; propunerea unor modele concrete de reconstituire a identității etnoculturale, valorizarea patrimoniului etnocultural evreiesc.

Noutatea și originalitatea științifică constau în utilizarea unor informații inedite obținute prin cercetări de teren, interviuri și surse orale, care aduc o perspectivă complexă asupra istoriei, culturii și spațiului locuit de evreii basarabeni. Pentru prima dată comunitățile evreiești din Basarabia în perioada țaristă și în perioada interbelică au fost examinate în complex, pentru a putea fi puse în evidență aspectele etnoculturale, sistemul legislativ, ocupațiile, instituțiile religioase și educaționale ale evreilor basarabeni.

Rezultatele obținute contribuie la conturarea unei imagini relevante asupra vieții comunităților evreiești din Basarabia în sec. XIX–XX, evidențiind dinamica socială, educațională și culturală, precum și interacțiunile interculturale cu populația majoritară.

Semnificația teoretică constă în aducerea unei contribuții importante la reconstruirea memoriei istorice și identitare a evreilor din Basarabia prin abordarea interdisciplinară și valorificarea complexă a surselor istorice, orale și materiale.

Valoarea aplicativă a tezei este reflectată în posibilitatea utilizării rezultatelor în elaborarea unor programe educaționale privind istoria, etnologia și cultura evreiască, precum și în proiecte muzeale și culturale menite să conserve și să promoveze patrimoniul cultural evreiesc din regiune.

Implementarea rezultatelor științifice s-a realizat prin diseminarea în cadrul conferințelor științifice naționale și internaționale, publicarea în reviste de specialitate și includerea unor fragmente în proiecte culturale: muzeul în aer liber *Istoria evreiască a Onițcanilor* (2022), dezvoltarea muzeului în aer liber *Cimitirul evreiesc din Chișinău*, ghiduri audio *Chișinău. Descoperă viața evreiască a Chișinăului* (2020), *Basarabia. Descoperiți viața evreiască din Basarabia* (2021); ghiduri *Jewish Cemeteries in the Classroom* (2020) *Catalogue of Best Practices for Jewish Cemetery Preservation* (2021), *Jewish Cemeteries and Tourism Development* (2022), *Jewish Cemeteries as Visitor Destination* (2023).

Annotation

PALIOVICI Iulii. JEWISH COMMUNITIES IN BASARABIA. ETHNOCULTURAL ASPECTS. PhD thesis in history, specialty 612.01 – *Ethnology*. Chișinău, 2025.

The structure of the thesis includes introduction, three chapters with sub-chapters, general conclusions and recommendations, bibliography with 249 titles, 150 pages of basic text, and three appendices. The total volume of the thesis is 222 pages. The research results have been published in 8 articles in national journals, of which 7 articles indexed in SCOPUS, 2 articles in international journals, 3 papers at national conferences and 8 conference abstracts; the results were presented at 11 scientific conferences.

Key words: Jewish communities, Basarabia, ethnocultural aspects, legislation, migration, traditional occupations, epigraphy, oral history, family history, memoirs, education, culture.

The aim of the paper: a comprehensive research of the problem of Jewish communities in Basarabia in the Tsarist and interwar period through the multidisciplinary examination of ethnocultural components, identification, analysis and interpretation of the specifics of Jewish communities as distinct forms of ethnocultural organization.

Research objectives: Research and systematization of the historiography of the problem, analysis of documentary sources on the development of Jewish communities in Basarabia from the ethnocultural aspect; research of Jewish communities through the aspects provided by the legislative sources of the tsarist and interwar periods; establishment and examination of traditional Jewish occupations and social organization in the two chronological periods of development under analysis; determination and identification of the role of educational, religious and cultural institutions of Jewish communities in Basarabia; the scientific valorization of the field researches carried out in the localities where the presence of Basarabian Jews was documented; the multidimensional reflection of the Jewish communities in urban, rural and diaspora environments from the ethnocultural aspect; identifying and examining Jewish epigraphy as a source of study; the evaluation of the way in which the Jewish identity is preserved in the current public space; the proposal of concrete models of reconstitution of the ethnocultural identity, the valorization of the Jewish ethnocultural heritage.

The novelty and originality of the research consists in the use of previously unpublished information obtained through field research, interviews and oral sources, which provide a complex perspective on the history, culture and space inhabited by Basarabian Jews. For the first time, the Jewish communities in Basarabia during the Tsarist and interwar periods have been examined in a comprehensive manner in order to highlight the ethnocultural aspects, the legal system, occupations, religious and educational institutions of Basarabian Jews.

The results obtained contribute to the development of a relevant picture of the life of Jewish communities in Basarabia in the sec. XIX-XX, highlighting the social, educational and cultural dynamics, as well as intercultural interactions with the majority population.

The theoretical significance consists in making an important contribution to the reconstruction of the historical memory and identity of the Jews of Basarabia through an interdisciplinary approach and the complex utilization of historical, oral and material sources.

The applied value of the thesis is reflected in the possibility of using the results in the development of educational programs on Jewish history, ethnology and culture, as well as in museum and cultural projects aimed at preserving and promoting Jewish cultural heritage in the region.

The implementation of scientific results was achieved through dissemination at national and international scientific conferences, publication in specialized journals and the inclusion of fragments in cultural projects: the open-air museum *The Jewish History of the Onițcani* (2022), the development of the open-air museum *Jewish Cemetery in Chișinău*, printed and audio guides *Chișinău. Discover the Jewish Life of Chișinău* (2020), *Basarabia. Discover Jewish Life in Basarabia* (2021); *Jewish Cemeteries in the Classroom* (2020), *Catalog of Best Practices for Jewish Cemetery Preservation* (2021), *Jewish Cemeteries and Tourism Development* (2022), *Jewish Cemeteries as Visitor Destination* (2023).

Аннотация
ПАЛИХОВИЧ Юлий. ЕВРЕЙСКИЕ ОБЩИНЫ В БЕССАРАБИИ. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ.

Докторская диссертация по истории, специальность 612.01 - *Этнология*. Кишинев, 2025.

Структура диссертации включает введение, три главы с подглавами, общие выводы и рекомендации, библиографию из 249 наименований, 150 страниц основного текста и три приложения. Общий объем диссертации составляет 222 страницы. Результаты исследования опубликованы в 8 статьях в национальных журналах (в т.ч. 7 в SCOPUS), 2 статьях в международных журналах, 3 статьях в сборниках материалов национальных конференций и 8 тезисах докладов на конференциях; результаты работы были представлены на 11 научных конференциях.

Ключевые слова: еврейские общины, Бессарабия, этнокультурные аспекты, законодательство, миграция, традиционные занятия, эпиграфика, устная история, семейная история, мемуары, образование, культура.

Цель работы: комплексное исследование еврейских общин Бессарабии в царский и межвоенный периоды через междисциплинарное рассмотрение этнокультурных компонентов, выявление, анализ и интерпретацию специфики еврейских общин как отдельных форм этнокультурной организации.

Задачи исследования: изучение и систематизация историографии проблемы, анализ документальных источников о еврейских общинах Бессарабии в этнокультурном аспекте; исследование еврейских общин через анализ законодательных актов царского и межвоенного периодов; установление и изучение традиционных еврейских занятий и социальной организации в анализируемые периоды; определение и выявление роли образовательных, религиозных и культурных учреждений для еврейских общин Бессарабии; интерпретация полевых исследований в населенных пунктах с историческим присутствием евреев; многомерное отражение еврейских общин в городской, сельской и диаспоральной среде в этнокультурном аспекте; выявление и изучение еврейской эпиграфики в качестве источника для исследования; оценка способов сохранения еврейской идентичности в современном публичном пространстве; предложение конкретных моделей реконструкции этнокультурной идентичности, еврейского этнокультурного наследия.

Новизна и оригинальность исследования заключается в использовании неопубликованной информации, полученной в ходе полевых исследований, интервью и устных источников, которые дают комплексное представление об истории, культуре и пространстве, населенном бессарабскими евреями. Впервые комплексно рассмотрены еврейские общины Бессарабии в царский и межвоенный периоды с целью освещения этнокультурных аспектов, правовой системы, занятий, религиозных и образовательных учреждений бессарабских евреев.

Полученные результаты способствуют воссозданию картины жизни еврейских общин Бессарабии в XIX – сер. XX вв, освещающая социальную, образовательную и культурную динамику, а также межкультурное взаимодействие.

Теоретическая значимость работы заключается в реконструкции исторической памяти и идентичности евреев Бессарабии на основе междисциплинарного подхода и комплексного исследования исторических, устных и материальных источников.

Прикладное значение диссертации выражается в возможности использования полученных результатов при разработке образовательных программ по еврейской истории, этнологии и культуре, а также в музейных и культурных проектах, направленных на сохранение и популяризацию еврейского культурного наследия в регионе.

Внедрение научных результатов включало доклады на национальных и международных научных конференциях, публикации в специализированных журналах и участие в культурных проектах: музей под открытым небом *Еврейская история Оницкан* (2022), музей под открытым небом *Кишинёвское еврейское кладбище*, аудиогиды *Кишинев. Откройте для себя еврейскую жизнь Кишинева* (2020), *Бессарабия. Откройте для себя еврейскую жизнь Бессарабии* (2021); проекты *Еврейские кладбища в учебных пособиях* (2020), *Каталог лучших практик по сохранению еврейских кладбищ* (2021), *Еврейские кладбища и развитие туризма* (2022), *Еврейские кладбища как объект посещения* (2023).

LISTA ABREVIERILOR

AEIPC – Arhiva etnografică digitală. Documente din Arhiva Institutului Patrimoniului Cultural.

ANA – Agenția Națională a Arhivelor

ASCAȘM – Arhiva Științifică Centrală a Academiei de Științe a Moldovei

BNRM – Biblioteca Națională a Republicii Moldova

b. – bărbați

d. – dosar

f. – filă

F. – Fond

MC – Ministerul Culturii al Republicii Moldova

MNEIN – Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală

MNIM – Muzeul Național de Istorie a Moldovei

mun. – municipiul

or. – oraș

p. – pagină

sec. – secol

str. – strada

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

USM – Universitatea de Stat din Moldova

П.С.З.Р.И. – Полное собрание законов Российской империи

INTRODUCERE

Actualitatea și importanța temei de cercetare. Studiul comunităților evreiești din Basarabia este o temă de cercetare de o relevanță deosebită în contextul actual, marcat de intensificarea interesului pentru recuperarea memoriei istorice și valorificarea patrimoniului istoric, reevaluarea identităților culturale și consolidarea coeziunii sociale în spațiul est-european. Comunitățile evreiești au constituit un element fundamental al diversității etnice, confesionale și culturale a regiunii, contribuind semnificativ la dinamica economică, socială și spirituală a Basarabiei. Prin urmare, cercetarea acestor comunități depășește sfera unei simple evocări istorice, reprezentând un act de justiție istorică și un efort de reconstituire a identității etnoculturale, dar și o premisă pentru conturarea unui model multicultural de identitate regională.

Ținem să precizăm de la bun început că am optat pentru folosirea termenului *comunități evreiești* și nu *comunitate evreiască* din mai multe considerente. Distincția dintre acești termeni este de o importanță fundamentală pentru studiul istoric al evreimii basarabene. *Comunitatea evreiască din Basarabia* (la singular) este un concept macrostructural, care desemnează totalitatea întregii populații evreiești din regiune ca o singură comunitate socio-culturală și religioasă. Termenul cuprinde toți evreii din Basarabia, indiferent de localizarea lor geografică și implică destine istorice comune, tradiții culturale, statut juridic și procese socio-economice caracteristice regiunii în ansamblu. Pe de altă parte, *Comunitățile evreiești din Basarabia* (la plural) se referă la entități locale specifice – așezări evreiești individuale organizate în diferite orașe, șetle și colonii. Fiecare comunitate era o unitate administrativă și religioasă independentă.

Această distincție are o justificare atât în tradiția iudaică, cât și în dreptul istoric. **În contextul terminologiei evreiești tradiționale, fiecare comunitate locală era denumită *kehila kdosha* (קהילה קדושה – comunitate sfântă)**, care sublinia statutul sacru și autonomia sa în materie de viață religioasă și socială. În legislația imperială rusă, aceste comunități locale au fost denumite oficial *kagali* până în anul 1844 – corporații autonome cu competențe extinse în materie de impozitare, proceduri judiciare și administrație internă. După abolirea sistemului kagal în Imperiul Rus, asociațiile evreiești locale au devenit cunoscute ca *societăți evreiești*, păstrând multe dintre funcțiile fostelor kagaluri, în special în sfera religioasă și caritabilă. În contextul românesc interbelic, distincția dintre singular și plural reflectă și diferența dintre statutul juridic al evreilor ca cetățeni ai statului și ca membri ai unor entități religios-comunitare autonome. Astfel, *comunitatea evreiască din Basarabia* este un concept istoriografic pentru analiza proceselor la nivel regional, în timp ce *comunitățile evreiești din Basarabia* sunt subiecte istorice specifice, cu propria structură organizațională, conducere și specificitate locală.

Contribuțiile comunităților evreiești la dezvoltarea practicilor socioeconomice, interferate cu realizările lor etnoculturale în spațiul basarabean, sunt impresionante prin valoroasele vestigii ale patrimoniului cultural material și imaterial lăsate ca moștenire posterității. Posedând o experiență bogată în domeniile economic și cel al afacerilor, evreii și-au adus aportul în mod substanțial la dezvoltarea meșteșugurilor, în prin prelucrarea metalelor nobile, dezvoltarea orfevrăriei, prelucrării și confecționării produselor din pieile animalelor, confecționării hainelor grație măiestriei înalte manifestate de croitori. Evreii basarabeni au excelat în varia domenii ale vieții urbane: meșteșuguri, finanțe, bănci, educație, cultură, practici economice și antreprenoriale.

Această temă este cu atât mai relevantă cu cât, în perioada post-sovietică, s-au intensificat eforturile pentru recuperarea și valorificarea patrimoniului minorităților etnice, în special ale celor profund afectate de traumele secolului XX. Comunitățile evreiești din Basarabia, supuse valurilor de migrație, persecuției și politicilor de asimilare, au lăsat în urmă o vastă moștenire materială și imaterială, adesea ignorată sau insuficient cunoscută. În acest context, cercetarea dimensiunilor etnoculturale ale vieții evreiești devine un imperativ în perpetuarea identității unui comunități reprezentative în devenirea cultural-istorică și social-economică a regiunii. Totodată, în climatul geopolitic și cultural actual, care impune revederea surselor identitare și reevaluarea valorilor fondatoare ale comunităților, prezentul studiu oferă o modalitate rațională de înțelegere a diversității istorice și a coexistenței interetnice.

Tema propusă se încadrează în contextul internațional, național, regional și transdisciplinar și se aliniază cu agenda internațională promovată de organisme precum Consiliul Europei, UNESCO sau Comisia Europeană, care subliniază importanța protejării minorităților, a promovării dialogului intercultural și a identităților etnoculturale și a valorificării perspectivelor muzeistice și educaționale a patrimoniului. În acest sens, studiul comunităților evreiești din Basarabia capătă o dimensiune europeană, fiind corelat cu cercetările privind moștenirea evreiască din Europa Centrală și de Est, dar și cu eforturile de combatere a antisemitismului, promovare a toleranței și educației multiculturale.

La nivel național și regional, cercetarea este în consonanță cu prioritățile academice și culturale stabilite de structurile oficiale ale Republicii Moldova, inclusiv prin strategiile de dezvoltare a cercetării științifice și prin programele de protejare a patrimoniului cultural, implicit la nivelul colectivului de cercetare al Institutului Patrimoniului Cultural, având ca scop documentarea și valorizarea tradițiilor, memoriei și expresiilor identitare ale acestor grupuri.

În plan interdisciplinar, tema permite articularea mai multor perspective metodologice și epistemologice: abordări istorice, etnologice, antropologice, sociologice, dar și perspective provenind din studiile culturale, studiile de memorie și studiile identitare. Acest demers integrativ

este esențial pentru abordarea fenomenului comunităților evreiești ca entități culturale dinamice, influențate de multiple contexte istorice și sociale.

Nivelul de cercetare al temei. Literatura de specialitate cu privire la istoria evreilor din Basarabia include un număr important de lucrări, studii și articole, însă acestea sunt în majoritate fragmentare și unilaterale. Se remarcă contribuțiile mai multor cercetători, care au abordat aspecte precum demografia, legislația antisemită, Holocaustul, arhitectura sinagogilor sau activitatea culturală. Totuși, aceste cercetări sunt focalizate preponderent asupra unor episoade izolate din istoria evreilor sau asupra unor zone geografice restrânse. Lipsesc lucrările care să trateze în mod holistic și interdisciplinar comunitățile evreiești ca entități etnoculturale, cu accent pe interacțiunea dintre elementul evreiesc și contextul autohton.

Mai mult, în cercetările anterioare s-a pus un accent redus pe sursele orale, pe cercetările de teren și pe dimensiunea simbolică a patrimoniului evreiesc. Această lacună este semnificativă, deoarece memoria colectivă și mărturiile directe pot aduce nuanțe esențiale în înțelegerea vieții evreilor în Basarabia.

În abordarea noastră am aplicat o asociere prin interferare a surselor, îmbinând lucrul de birou cu expedițiile de documentare și de colectare a informației de teren. În esență, cercetările noastre s-au bazat în mare parte pe istoria orală și micro-istoriile, rezultate din activitățile din teren, interviurile ținute cu informatori din țară și de peste hotare. Astfel, din literatura de specialitate și documentele studiate, dar și din materialele expedițiilor întreprinse periodic, începând cu anul 2019, am adunat un șir de micro-istorii care au completat informațiile extrase din lucrările publicate și din materialele arhivelor.

În cadrul expediției etnologice întreprinse în comuna Vadul Rașcov (actualmente în Șoldănești), au fost colectate date de pe teren, au fost intervievați localnicii, fiind privilegiați să studiem cărțile gospodărești din anii 1945–1947, unde am reușit să identificăm numele ultimilor evrei rămași în sat în acea perioadă. Documentările de teren ne-au permis să adunăm un bogat material etnografic, inclusiv înregistrări audio, video și documente fotografice.

De asemenea, constatăm că nu s-a acordat suficientă atenție valorificării patrimoniului evreiesc din perspectivă muzeistică și educațională, în pofida potențialului său formativ. Studiarea literaturii de specialitate cu referire la viața comunităților evreiești permite să concluzionăm că până în prezent acest subiect nu a fost studiat în toată complexitatea sa. Vom menționa în acest context publicațiile teoretice ale istoricilor Nicolae Iorga¹, Ion Nistor², precum și cele ale cercetătorilor contemporani: Brighita Covarscaia³, Iacov Copanschi⁴, Valentin Tomuleț⁵, Daniel Dumitran⁶, Ion Gumenai⁷, Constantin Ungureanu⁸, Andrei Emilciuc⁹, Sergius Ciocanu¹⁰, Alexandru Roitman¹¹, Liliana Condricova¹², Alla Ceastina¹³, Valentin Arapu¹⁴, Irina Șihova¹⁵ ș.a.

Am constatat însă că publicațiile despre etnologia evreilor sunt puțin numeroase, ceea ce face argumentată intenția noastră de a realiza un studiu complex privind aspectele etnoculturale ale comunităților evreiești din Basarabia.

Problema de cercetare. Problema științifică abordată în cadrul acestei teze se referă la identificarea, analiza și interpretarea specificului comunităților evreiești din Basarabia ca forme distincte de organizare etnoculturală, în relație cu contextul socio-istoric regional. Această problemă presupune nu doar evidențierea trăsăturilor comune ale comunităților evreiești din diferite localități basarabene, ci și înțelegerea diversității lor interne, a proceselor de adaptare și a modului în care au interacționat cu alte grupuri etnice. Întrebarea fundamentală este: în ce măsură aceste comunități au păstrat o identitate distinctă și cum s-a manifestat această identitate în cadrul interacțiunilor interculturale din regiune?

Scopul lucrării. Luând în considerare importanța și actualitatea subiectului, obiectivul științific al tezei constă în cercetarea complexă a problemei comunităților evreiești din Basarabia în perioada țaristă și perioada interbelică prin prisma examinării multidisciplinare a componentelor etnoculturale, identificarea, analiza și interpretarea specificului comunităților evreiești ca forme distincte de organizare etnoculturală, în relație cu contextul socio-istoric regional.

Pentru realizarea scopului tezei, ne-am propus următoarele **obiective ale cercetării**:

1) cercetarea și sistematizarea istoriografiei problemei, precum și analiza surselor documentare cu privire la dezvoltarea comunităților evreiești din Basarabia sub aspect etnocultural;

2) cercetarea comunităților evreiești prin intermediul aspectelor oferite de sursele legislative din perioada țaristă și perioada interbelică;

3) stabilirea și examinarea ocupațiilor tradiționale ale evreilor și a organizării sociale în cele două perioade cronologice de dezvoltare supuse analizei;

4) determinarea și identificarea rolului instituțiilor educaționale, religioase și culturale ale comunităților evreiești din Basarabia;

5) valorificarea științifică a cercetărilor de teren desfășurate în localitățile unde a fost documentată prezența evreilor basarabeni, includerea în circuitul științific a memoriilor membrii comunității;

6) reflectarea multidimensională a comunităților evreiești din mediul urban, rural și diasporă sub aspect etnocultural;

7) identificarea și examinarea particularităților epigrafiei evreiești;

8) evaluarea modului în care identitatea evreiască este conservată în spațiul public actual; propunerea unor modele concrete de reconstituire a identității etnoculturale, valorizarea

patrimoniului etnocultural evreiesc și fundamentarea unor politici educaționale și culturale bazate pe diversitate și incluziune.

Constatăm că problematica vizată presupune nu doar evidențierea trăsăturilor comune ale comunităților evreiești din diferite localități basarabene, dar și înțelegerea diversității lor interne, a proceselor de adaptare și a modului în care au interacționat cu alte grupuri etnice. Relevanța abordării constă în stabilirea în ce măsură aceste comunități au păstrat o identitate distinctă și cum s-a manifestat această identitate în cadrul interacțiunilor interculturale din regiune. Prioritară este realizarea unei cercetări interdisciplinare aprofundate asupra comunităților evreiești din Basarabia, care să evidențieze specificul lor etnocultural și rolul jucat în istoria și dezvoltarea regiunii.

Ne-am propus astfel să reprezentăm viața evreilor din Basarabia ca parte componentă a organismului social local, prin definirea particularităților locale comunităților evreiești, bazată pe cercetări etnologice de teren, pe analiza activităților lor economice, pe studiul tradițiilor și pe localizarea formelor de cultură materială în regiuni istorico-etnografice precise. Această abordare își propune să evidențieze dinamismul și adaptabilitatea comunităților evreiești în fața provocărilor istorice și sociale, precum și rolul lor activ în modelarea patrimoniului cultural al Basarabiei.

Ipoteza cercetării. Ipoteza de bază a cercetării presupune că, în pofida presiunilor istorice, comunitățile evreiești din Basarabia au reușit să-și mențină o identitate culturală distinctă, exprimată prin tradiții, instituții, simboluri. O altă ipoteză afirmă că aceste comunități au contribuit semnificativ la formarea unei culturi regionale caracterizate prin sincretism și interacțiune etnică. Cu certitudine, patrimoniul evreiesc din Basarabia poate fi valorificat în prezent nu doar ipotetic pe dimensiunile sale culturală și istorică, dar și ca resursă educațională, științifică, civilizațională, patrimonială și turistică.

Suportul metodologic și teoretico-științific al tezei este bazat pe principiile științifice contemporane privind dezvoltarea societății în ansamblu, în particular fiind valorizată contribuția comunităților etnice la progresul general. În cercetarea noastră ne-am bazat pe valorile etnoculturale ale comunității evreiești interferate cu valorile românești și valorile generale ale umanității. Obiectivele formulate în teză au fost realizate prin aplicarea unui spectru larg de metode de cercetare aplicate în domeniile etnologiei, culturologiei și istoriei, fiind transpuse în practică principiile abordărilor interdisciplinare: principiile obiectivității și abordării echidistante; principiul abordării sistemice, în complexitate; principiul valoric al umanismului; principiile istoric interferat cu cel etnologic și culturologic; principiile cercetării sincronice și a determinismului geografic; principiile retrospectiv și dialectic. Cercetarea etnologică a problemei enunțate se bazează pe respectarea autenticității faptelor etnoculturale documentate; al non-imixtiunii în derularea faptelor etnoculturale; el epuizării repertoriale.

Metodologia cercetării este bazată în mod prioritar pe cercetarea de teren, aplicată prin următoarele tipuri: a) ancheta de scurtă durată; b) ancheta de lungă durată cu revenirea în teren după o anumită perioadă de timp; c) ancheta încrucișată. În cercetarea întreprinsă de noi am uzitat, în diferită măsură, de mai multe metodologii de lucru pentru a realiza în final un tablou de ansamblu privind comunitățile evreiești din Basarabia. *Ancheta de scurtă durată* vizează primele deplasări și vizite de documentare pentru a aduna repere informative pentru o sondare preliminară, primară a terenului, a potențialului etnografic evreiesc într-o anumită localitate. *Ancheta de lungă durată*, este aplicată în mod practic prin stabilirea contactelor cu informatorii (*Fișa de informator*), cu reprezentanții comunității locale. Metoda respectivă include revenirea în teren după o anumită perioadă de timp. *Ancheta încrucișată* reprezintă o metodă de verificare meticuloasă pentru a asigura fiabilitatea concluziilor formulate în baza documentărilor de teren, coroborate cu publicațiile științifice în domeniu.

În cercetarea de față am optat pentru *metode de documentare* precum observația, comunicarea orală și înregistrarea (audio, video); *culegerea de informații orale* în baza cadrului tehnic preformat; *aplicarea metodelor convorbirii și interviului*: interviu directiv, non-directiv și semi-directiv; interviuri individuale, de grup, suprapuse și încrucișate (*Cadru de interviu*).

Cadrul cronologic. Limitele cronologice ale cercetării cuprind perioada anilor 1812–1940 pentru a fi realizată comparația celor două perioade istorice distincte. Limita cronologică inferioară o constituie anul 1812, când în urma războiului ruso-turc din anii 1806–1812, Basarabia a fost anexată de Imperiul Rus. Limita cronologică superioară marchează anul 1940, când Basarabia a fost anexată de Uniunea Sovietică. Pentru a prezenta un tablou mai amplu al originii comunităților evreiești în spațiul românesc, am extins argumentat limita cronologică inferioară, oferind demersului nostru o structură logică, ascendentă de la cauze și premise la efectele de lungă durată în plan socioeconomic și etnocultural. La fel și limita cronologică superioară, fragmentar este extinsă în privința analizei conceptelor și ideilor istoriografice din epoca contemporană.

Cadrul geografic. Abordarea problemei enunțate necesită anumite precizări de ordin geografic, deoarece la momentul anexării Basarabiei, termenul *Basarabia era folosit cu sensul de atunci, adică partea de sud a teritoriului dintre Prut și Nistru*¹⁶. Ulterior, asupra teritoriului românesc dintre Prut, Nistru și Marea Neagră s-a extins denumirea de Basarabia care avea o suprafață de 45.000 de kilometri pătrați¹⁷. Astfel, cadrul geografic al cercetării noastre cuprinde cuprinse teritoriile dintre Prut, bazinul Nistrului și Marea Neagră.

Noutatea și originalitatea științifică a rezultatelor. Noutatea științifică a tezei rezidă din scopul principal și obiectivele propuse. Originalitatea științifică a rezultatelor este bazată pe abordarea etnoculturală a problemei coroborată cu cercetările pluridisciplinare și interdisciplinare.

Astfel, cercetările etnologice și culturologice sunt amplificate prin cooptarea informațiilor din domeniile științelor conexe: istorie, istoriografie, sociologie, economie, geoistorie, statistică, demografie, psihologie istorică, memorialistică, literatură și publicistică. Pentru prima dată comunitățile evreiești din Basarabia în perioada țaristă și în perioada interbelică au fost examinate în complex, pentru a putea fi puse în evidență aspectele etnoculturale, sistemul legislativ, ocupațiile, instituțiile religioase și educaționale ale evreilor basarabeni. De asemenea, în premieră a fost abordată problema comunităților evreiești în mediul urban, rural și diasporă, fiind format un model amplu de studiere a acestor comunități, valabil pentru alte localități și domenii studiate.

Importanța teoretică și valoarea aplicativă a lucrării. Importanța științifică a tezei este reflectată în abordările polivalente și multidimensionale a problemei privind comunitățile evreiești din Basarabia sub prisma aspectelor etnoculturale. Materialul expus în teză poate servi la modul practic la elaborarea unor cursuri universitare, cursuri și seminare opționale și speciale axate atât pe tema comunităților evreiești din Basarabia în aspectele ei etnoculturale, cât și la valorificarea patrimoniului cultural material și imaterial al acestor comunități în domeniile economic și turistic. Pe dimensiunile științifică și didactică, materialul analizat va fi de un real folos atât tinerilor cercetători la elaborarea tezelor de licență, masterat și doctorat, precum și autorilor experimentați, antrenați în procesul de cercetare, predare și elaborare a lucrărilor științifice și didactice dedicate comunităților etnice, creatoare de valoroase vestigii ale patrimoniului cultural material și imaterial.

Aprobarea rezultatelor: Rezultatele tezei au fost diseminate în cadrul a 11 conferințe științifice naționale și internaționale, fiind validate prin valorificarea editorială în reviste academice și culegeri de specialitate – **8 articole în reviste naționale, dintre care 7 articole indexate în reviste în baza de date SCOPUS (*Revista de etnologie și culturologie*), 2 articole în reviste științifice internaționale, 3 publicații la conferințe științifice și 8 teze ale comunicărilor științifice publicate în materialele conferințelor).** Fragmente ale cercetării au fost incluse în proiecte educaționale pilot derulate în licee și universități din Republica Moldova: crearea muzeului în aer liber *Istoria evreiască a Onișcanilor* (2022), dezvoltarea muzeului în aer liber *Cimitirul evreiesc din Chișinău*, ghid audio *Chișinău. Descoperă viața evreiască a Chișinăului* (2020, în română, engleză, germană și rusă), *Basarabia. Descoperiți viața evreiască din Basarabia* (2021, în română, engleză, germană și rusă), și ghidul *Jewish Cemeteries in the Classroom* (2020) *Catalogue of Best Practices for Jewish Cemetery Preservation* (2021), *Jewish Cemeteries and Tourism Development*” (2022), *Jewish Cemeteries as Visitor Destination* (2023) etc.

Sumarul lucrării: Teza este alcătuită din introducere, trei capitole cu subcapitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie, anexe. Fiecare capitol finalizează cu concluzii, iar

concluziile generale sintetizează constatările la care s-a ajuns urmare a examinării multidisciplinare a subiectului. Concluziile sintetizează principalele constatări, propunând direcții de valorificare științifică și practică a rezultatelor. Recomandările expuse vor fi de folos pentru specialiștii din domeniul istoriei, etnologiei, antropologiei și altor domenii conexe.

Capitolul I *Aspecte etnoculturale ale vieții comunităților evreiești reflectate în studii teoretice și surse de cercetare* este dedicat cadrului teoretic și metodologic, prezentării unui scurt istoric al așezării evreilor în spațiul românesc, precum și examinării multilaterale a surselor istorice și orale utilizate pentru reflectarea scopului și obiectivelor trasate. Publicațiile teoretice au fost racordate cu informațiile concentrate în dosarele de arhivă și completate de cercetările de teren, interviurile, presa timpului. În acest context, abordarea noastră s-a concentrat pe reconstrucția stratului etnologic al vieții evreiești din Basarabia. Am căutat să oferim o percepție multidimensională a acestei prezențe, evidențiind caracterul său structural, funcțional și simbolic în societatea locală. Am realizat o analiză aprofundată a caracteristicilor regionale ale comunităților evreiești, punând accent pe activitățile economice și cotidiene, legătura strânsă cu tradițiile etnice, specificul formelor de cultură materială și apartenența la anumite spații istorice și etnografice. Această abordare a permis să contextualizăm mai atent evoluția comunităților evreiești și să obținem o înțelegere mai nuanțată a interacțiunilor interetnice care au modelat identitățile locale. Pe baza surselor istorice, am încercat să reconstituim dimensiunea etnologică ce oferă o înțelegere deplină a fenomenului prezenței unei populații considerate *străine*, dar care, de fapt, a devenit parte integrantă a societății basarabene. Ne-am concentrat asupra consecințelor imediate și pe termen lung ale acestei prezențe, asupra modului în care comunitățile evreiești au influențat și au fost influențate de realitățile sociale, economice și culturale ale regiunii.

Capitolul II *Contextul istoric al populației evreiești din Basarabia* oferă o perspectivă amplă și structurată asupra contextului istoric, demografic, legislativ și economic al comunității evreiești din Basarabia, conturând, în plan comparativ, evoluția acesteia în epoca dominației ruse și în perioada interbelică românească. Analiza a demonstrat că prezența evreiască în regiune nu a fost nici accidentală, nici marginală, dar dimpotrivă, a reprezentat un element fundamental în configurarea vieții urbane, comerciale și sociale. Viața evreiască din Basarabia a fost modelată de legislație, demografie și realități economice, reflectând tensiunea constantă dintre integrare și excludere, între adaptare și marginalizare. Evreii basarabeni au fost o forță activă, creativă și rezilientă, care, în pofida obstacolelor, a contribuit esențial la dinamica socială, economică și culturală a regiunii în secolele XIX–XX.

Legislația incoerentă și samavolnicia autorităților ruse în executarea legilor administrației centrale a pregătit exodul populației evreiești din Basarabia. Legislația mereu schimbătoare era

orientată întotdeauna spre a proteja interesele supușilor ruși și de laolaltă cu poporul autohton erau nedreptățiți și evreii, din care motiv a început migrația lor spre Palestina și cele două Americi.

Capitolul include analiza datelor recensămintelor populației, aspecte etnologice ale istoriei legislației imperiului rus referitoare la evrei, particularitățile regionale ale activității economice a evreilor din Basarabia, sistemul de învățământ al evreilor din Basarabia. Capitolul tratează aspectele istorico-juridice și socio-economice, analizând statutul evreilor, legislația, ocupațiile și dinamica demografică, aspecte ce permit conturarea unui tablou de ansamblu privind comunitățile evreiești din Basarabia.

Capitolul III *Aspecte etnoculturale și regionale ale vieții comunităților evreiești din Basarabia* reprezintă aportul inovativ al cercetărilor noastre și integrează studii de caz, concentrate în patru subcapitole – rezultatul cercetărilor noastre de birou și de teren. Deși aparent studiile de caz sunt diferite prin conținut, problematică și perioade cronologice, constatăm că acestea au un numitor comun, reprezentând relatări, interviuri despre viața membrilor comunităților evreiești din Basarabia secolelor XIX–XX. Cercetările noastre de teren efectuate în orașele Chișinău, Bălți, Orhei, Telenești, Edineț, precum și în orașele și satele Republicii Moldova, ne permit de a generaliza un tablou unic al importanței prezenței evreilor pe teritoriul actual al Republicii Moldova și aportului comunităților evreiești la dezvoltarea economică și culturală a țării.

Studiile de caz analizate în acest capitol, precum și munca de teren ulterioară, demonstrează nu doar interesul crescând pentru istoria comunităților evreiești din spațiul basarabean, dar și importanța fundamentală a istoriei locale, istoriei orale, a memorialisticii ca metodă de cercetare și vizualizare a trecutului, oferind un algoritm inovațional de cercetare complexă a comunităților evreiești. Fiecare studiu de caz ne-a propus o privire profund umană și detaliată asupra vieții evreiești în diferite contexte – urban (Chișinău), rural (Vadul Rașcov) și diaspora (migrația din Basarabia), completată de descoperirile recente de teren.

Studiul de caz despre Chișinăul văzut de evreii care l-au locuit cândva conține materiale din arhive și mărturii ale locuitorilor evrei a orașului. Studiarea vieții comunității evreiești din Chișinău, prin folosirea materialului oferit de arhitecți, este confirmată de micro-istoriile spicuite din interviurile Institutului german Centropa și constituie o demonstrație a aserțiunii că micro-istoriile ilustrează macro tendințele evoluării istorice.

Ideea de a folosi în paralel informații publicate de cercetători și mărturiile locuitorilor orașului a contribuit la implementarea rezultatelor cercetării prin realizarea unui ghid turistic al Chișinăului evreiesc în patru limbi: română, engleză, germană, rusă. Proiectul a fost posibil cu susținerea financiară a Institutului german Centropa, iar ghidul este în acces deschis¹⁸.

În mod similar, studiul de caz al satului Vadul Rașcov atrage atenția asupra rolului important pe care evreii îl joacă în viața economică și socială a unui târg provincial. Metodologia de lucru pe teren a permis colectarea unei game largi de informații, atât prin metode formale (chestionare, observație), cât și prin abordări participative care au facilitat relatarea unor micro-povești autentice. Studiul este bazat pe metode ale cercetărilor de teren precum observația directă, participativă; folosirea chestionarelor semi-structurate (în ceea ce privește obiceiurile, tradițiile) și a chestionarelor structurate, a întrebărilor mai puțin formale, care oferă o mare parte din informația de teren; cu fixarea materialelor prin fotografiere, schematizare a rezultatelor. Și în acest caz vorbim despre implementarea rezultatelor cercetărilor prin realizarea unui ghid turistic¹⁹.

Subiectul celui de al treilea studiu de caz – migrația evreilor din Basarabia – a fost elaborat în baza unei mărturii, a istoriei scrise de evreica franceză Jacqueline Alis-Barchmann, a cărei rădăcini se trag din evrei basarabeni. Studiul de caz despre migrația evreilor din Basarabia reprezintă o schimbare de perspectivă – de la fixarea geografică la mobilitate și destin individual. Saga familiei de evrei plecați din Basarabia, ca accidental să rămână în Egipt, iar până la urmă Jacqueline să ajungă în Franța, este emoționantă și redă *ca în film* ceea ce li se întâmpla evreilor care au migrat spre alte țări²⁰.

Cercetarea de teren în ultimii ani a adus câteva descoperiri, care pot fi, cu siguranță, numite senzaționale. În rezultatul descoperirii unor pietre de mormânt abandonate, am reușit să edificăm la Onițcani (rn. Criuleni), un muzeu în aer liber în memoria comunității locale evreiești dispărute. Pe lângă cele trei studii de caz, identificarea și cartografierea vechilor cimitire evreiești sau construirea unui muzeu în aer liber la Onițcani, reflectă o încercare de recuperare și conservare activă a memoriei evreiești. Aceste acțiuni nu sunt doar gesturi simbolice, dar și intervenții reale în spațiul istoric și cultural, menite să păstreze memoria comunităților dispărute.

Studiile de caz și activitățile conexe reflectă un model de cercetare aplicată în care istoria locală, memorialistica, istoria orală, munca de teren, cercetarea arhivistică și interpretarea narativă sunt combinate într-o abordare coerentă și productivă. Acestea demonstrează că trecutul comunităților evreiești din spațiul basarabean nu este doar o moștenire pasivă, ci o moștenire vie care merită să fie documentată, transmisă și integrată în discursul public și educațional.

Bibliografia tezei integrează mai multe surse de arhivă și publicații (249 de titluri) în limbile română, franceză, poloneză, engleză, rusă, publicații de specialitate, surse web, materiale de teren ale autorului.

Anexele, 4 la număr, includ tabele, documente de arhivă, fotografii, un glosar ce contribuie la înțelegerea materialelor concentrate în paginile tezei.

1. ASPECTELE ETNOCULTURALE ALE VIETII COMUNITĂȚILOR EVREIEȘTI REFLECTATE ÎN STUDII TEORETICE ȘI SURSE DE CERCETARE

1.1. Istoriografia problemei

Problema comunităților evreiești din Basarabia pe dimensiunea ei etnoculturală a fost reflectată istoriografic într-un șir de lucrări speciale și abordată tangențial în publicațiile generale dedicate istoriei acestui ținut. Pentru a elucida în ansamblu istoriografia problemei cercetate, vom extinde pe alocuri limitele cronologice trasate pentru a oglindi conceptual și în complexitate toate aspectele relevante formulate de autori.

Istoriografia premodernă și modernă. Istoria evreilor a fost și este preocuparea dintotdeauna a cercetătorilor și a fost oglindită în lucrări elaborate înainte de perioada cercetată de noi în această lucrare. Astfel, Dimitrie Cantemir menționează și evreii printre multitudinea de etnii ce populau Țara Moldovei: *Nu cred să mai fie vreo altă țară de mărimea Moldovei, în care să întâlnești neamuri atât de multe și atât de deosebite. Afară de moldoveni, ai căror strămoși au venit îndărăt din Maramureș, mai locuiesc în Moldova și greci, albanezi, cazaci, unguri, nemți, armeni, evrei și țigăanii cei cu mulți copii*²¹. Cantemir, scrie că evreii plăteau dări discriminatorii, respectiv, *și evreii se socotesc supuși; ei trebuie să plătească o dajdie deosebită în fiecare an, mai mare decât aceea obișnuită. Nu au altă îndeletnicire decât neguțătoria și să țină hanuri. Pot să-și facă sinagogă oriunde voiesc, însă nu de piatră, ci numai de lemn*²². Nimic nou în privința impozitării, dar afirmația că evreii au voie să construiască case de cult oriunde vor, cu condiția să nu fie din piatră, demonstrează că până la acapararea provinciei basarabene de către Imperiul Rus, evreii aveau mai multă libertate decât după venirea rușilor, când construcția sinagogilor era strict reglementată. Or, în acea perioadă, sinagogile din Estul Europei majoritatea erau din lemn.

Cronicarul Ion Neculce menționează o comunitate de evrei, locuind pe teritoriul actual al Republicii Moldova, în satul Onițcani, raionul Criuleni. Ion Neculce, care după ce rușii, în 1711, au pierdut războiul în bătălia de la Stănilești, a trecut cu Cantemir în Rusia și a stat acolo câțiva ani, până la 1719, după care, tocmai în aceeași perioadă, sub domnia lui Mihai Racoviță, capătă învoirea de a intra în Moldova: *Tot atunce, pre acea vreme, găsit-u-s-au și un copil de creștin muncit de bezzaconicii jidovi în chipul muncilor domnului Is. Hs. Și au prinsu pre câțiva jidovi de-au pus la închisoare*²³.

Istoricul și scriitorul Bogdan Petriceicu Hasdeu, în lucrările sale reflectă tendințe antisemite, evidențiind calități negative pe care le-ar avea evreii, precum parazitismul, necinstea, ostilitatea față de celelalte etnii, absența patriotismului și susține că aceștia cresc din sudoare străină, precum *crește mușchiul pe alte plante, mai nobile*²⁴. Polemicile lui Hasdeu în privința intoleranței românilor

față de evrei culminează cu concluzia: *Studiul de față, prin greutatea faptelor celor mai autentice, va servi a convinge <...> cum că Românul, în privința Jidovilor, <...> poate fi mișcat de simțul conservățiunii naționale sau stăpânit de imperiozitatea intereselor economice, dar nu se vor pogori niciodată la ideea unei stupide persecuțiuni contra Talmudului, contra rabinilor, contra sinagogeii!*²⁵. În contextul acestei lucrări pentru noi a devenit sensibil subiectul omorului ritualic de la Onițcani, care a fost confirmat și de Bogdan Petriceicu Hașdeu: *De aici nu a urmat nici o tulburare, nici o violență, nici o vendetă din partea poporului. Cei inculpați au fost trimiși dinaintea lui vodă* (ca într-un final să fie achitați, faptele ne adevărându-se)²⁶.

În 1898 scriitorul și gazetarul român, Zamfir C. Arbure (Zamfir Ralli-Arbore) publică opera enciclopedică *Basarabia în secolul XIX*, care conține capitole tematice, în care au fost regăsite informații despre evreii din Basarabia. Autorul menționează că evreii au răspândit arealul prezenței lor pe întinsul întregii țări și au influențat în modul cel mai serios dezvoltarea ei economică. *Ei dețin în mâinile lor aproape întregul comerț, parte însemnată de industrie și posedă mari capitaluri. <...> Guvernul rusec, anexând Basarabia, a găsit în acesta țară peste 5.000 de familii evreiești*²⁷. Referindu-se la numărul evreilor din Basarabia, autorul confirmă cifra vehiculată de circa 20.000 de evrei în Basarabia la început de secol XIX, când a fost ocupată de Imperiul Rus.

În încercarea sa de a creiona o imagine a evreului, scriitorul demonstrează o atitudine antisemită, folosind stereotipuri populiste, cum ar fi: *Evreii din Basarabia sunt lipsiți de orice cultură, foarte bigoți, rapaci și vrăjmași al celorlalte neamuri în mijlocul cărora trăiesc. Trăind deosebit de alte neamuri, pe care le consideră de impure, ei nu se asimilează și își păstrează limba lor particulară, un fel de dialect german*²⁸. Autorul abordează și subiectul creării coloniilor evreiești, concluzionând că inițiativa autorităților era cauzată de intenția de a muta evreii săraci din orașe. Această încercare nu fost susținută de evrei și deseori ei erau arestați de poliție și obligați să rămână în colonii, însă dând mită, treptat evreii din colonii reușeau să se mute în târguri și orașe, unde <...> *fiecare Evreu agricultor mai făcea și un mic comerț cu vite, lână, piei sau tutun*²⁹.

Totodată, Zamfir Arbore recunoaște influența benefică a comunităților evreiești asupra dezvoltării economice a țării și menționează aportul accentuat al evreilor în nordul și centrul Basarabiei, unde ei s-au stabilit prioritar migrând din Podolia. *Aici Evreii dețin toate capitalurile și sunt stăpâni asupra agriculturii, industriei și comerțului*³⁰.

Ideile autorului explică esența politicii imperiale rusești și motivele stimulării populării acestor teritorii cu evrei, ruși, ruteni etc: „, <...> *sub domnia împăratului Nicolae I, Evreii, <...> căpătară printr'un ukaz imperial din 26 Septembrie 1830, privilegiul de a se așeza în Basarabia, fiind scutiți de biruri și imposite în curgere de doi ani. <...> Acesta protecțiune a Evreilor din partea Țarilor a avut de scop pe de o parte curățirea provinciilor rusești de elementul evreiesc, iar de altă parte deznaționalizarea Basarabiei. Acest fapt ne permite să concluzionăm că lucrarea lui*

Zamfir Arbore prezintă o descriere enciclopedică a acestei perioade, fiind un studiu valoros pentru cercetători, inclusiv pentru cei preocupați de istoria și etnologia evreilor³¹.

Nicolae Iorga contestă faptul că evreii s-au stabilit în Onițcani, devenit târg pe cele vremuri, dar mai degrabă că evreii vizitau târgul pentru iarmaroace, unde ocazional își vindeau marfa. În opinia istoricului Nicolae Iorga, unde ar fi *rolul precumpănitor jucat de Evrei în popularea și prosperarea târgului Onițcani, mărturisesc că nu văd, după un singur act, care nu-l pomeneste, după o povestire de presupus omor ritual și după un punct rural în harta lui Sulzer. Cu acest sistem se poate dovedi orice...*³².

Tema evreilor a fost o preocupare constantă a istoricului Nicolae Iorga, care în mai multe lucrări ale sale se referă la evrei. Sunt cunoscute un șir de discursuri ale lui Iorga pe tema evreilor la ședințele Camerei Deputaților. În *Istoria evreilor în țările noastre* el întreprinde o retrospectivă în trecutul Țărilor Românești pentru a elucida faptele apariției și stabilirii evreilor pe aceste pământuri, intrând în polemici cu mai mulți autori ce au tratat această temă, dar și cu critici de ai săi³³. *Problema evreiască* este, de fapt, discursul lui Nicolae Iorga, rostit în fața deputaților Camerei în ziua de 11 februarie 1910 și este prefăcută de A.C. Cuza, membru al Consiliului de Coroană, politician antisemit, Fondator și președinte al partidului Liga Apărării Național Creștine.

Elias Schwarzfild, istoric și publicist evreu, moldovean, născut la Iași în 1855, printre numeroasele sale studii dedicate istoriei evreilor din Țările Române, menționează la rândul său cazul pretinsului omor ritualic de la Onițcani. Schwarzfild presupune că evreii au luat parte activă la fondarea târgului, comunitatea lor fiind statornicită și avută, fapt ce ar rezulta din cronicile despre năpasta sângelui din 1726, sub Mihai Racoviță, vorbește de evrei ca de un grup important, afirmând că au fost arestați *cei mai de frunte jidovi cu muierile lor*³⁴.

Pe fundalul problemelor controversate ale istoriei evreilor, aparte se poziționează și lucrarea lui Dumitru C. Moruzi, care reflectă atmosfera acestei perioade istorice deloc ușoare, aflate în pragul primului război mondial. În general, problema antisemitismului este un subiect relevant, ce necesită o abordare multidisciplinară, într-un studiu separat³⁵.

Sursele istorice ruse, consultate la această etapă de cercetare au fost amplu descrise de istorici care s-au preocupat de acest domeniu³⁶, în atenția noastră intrând subiectele cu referire la dezvoltarea și afirmarea comunităților evreiești sub aspect etnocultural. În opinia lui F. Vighel³⁷, este foarte dificil de stabilit numărul de locuitori ai acestei regiuni, întrucât impozitele de stat directe nu sunt colectate de întreaga populație, dar de familii; numărul de locuitori de ambele sexe, de diferite clase și origini, este estimat aproximativ la cca 450 de mii. Este lesne înțeles că numărul moldovenilor care trăiesc în Basarabia depășește numărul locuitorilor din fiecare dintre celelalte națiuni stabilite acolo. Dar, dacă sunt luate împreună, adică rușii, bulgarii, sârbii, germanii, grecii, polonezii, armenii, țigani și evreii, numărul moldovenilor abia va constitui o treime. Toți acești

locuitori ai Basarabiei se împart în următoarele clase: 1) clerici, 2) nobili, 3) boierii noștri, sau nobilii personali, 4) mazili, care corespund curtenilor noștri, 5) ruțași, 6) negustori și burghezi, care sunt șerbi, și 7) evrei. Nu doar nobilii, dar și oamenii din toate statele și națiunile, cu excepția țiganilor și evreilor, pot obține pământuri în Basarabia și le pot folosi în calitate de proprietar, conchide F. Vighel în studiile sale.

La mijloc de secol XIX A. Skalkovski ne-a lăsat o descriere amplă a regiunii populate de evrei și despre unele aspecte ale vieții comunităților evreiești: *Regiunea Novorosia este țara promisă a evreilor. În regiunea noastră urmașii lui Israel, sau cel puțin cei care profesează credința iudaică, sunt împărțiți în comunități separate, inegale ca număr și naționalitate, și anume: 1) evreii caraimi, 2) evreii turci sau din Crimeea și 3) evreii polonezi sau pur și simplu talmudiști. Evreii caraimiți, își au originea înainte de Hristos și au fost întâlniți în sec. al XIII-lea în Crimeea și principatele române. Evreii talmudiști sau polonezi au apărut în această regiune cu mult timp în urmă, dar în număr foarte mic. În Basarabia ei trăiau deja în sec. al XVI-lea, dar când au ajuns acolo nu știm. În Basarabia au fost în total peste 95.000 de suflete de ambele sexe. Cu excepția a 11. 900.911 suflete de ambele sexe angajate în agricultură, restul trăiește la fel ca frații lor din provinciile vestice, adică se ocupă cu comerțul, meșteșugurile, s-au angajat în industrie – întreținerea stațiilor poștale, au contracte pentru construcția de nave maritime. Cu toții au venit în regiunea noastră din provincii alunecoase sau vestice și, în comparație cu fostele lor locuințe, sunt incomparabil mai bogați și educați mai ales cei în Odessa. În afară de școlile spirituale evreiești avem două școli evreiești principale în Odessa și Chișinău, unde ei studiază cu multă bunăvoință: limba și literatura rusă, istorie, geografie, făcând progrese uimitoare, mulți frecventează gimnazii și licee, ceea ce este deja cel mai înalt grad al educației noastre civile³⁸.*

I. Aksakov ne prezintă, către finele sec. al XIX-lea, următoarea descriere a evreilor: *Evreii, care au fost forțați de privilegiile acordate Basarabiei să fie repartizați acolo în număr mare, dintre care o parte considerabilă există sub numele celor care au murit cu mult timp în urmă, iar mulți dintre ei locuiesc în locuri necunoscute fără nicio permisiune scrisă, încetinesc succesul recensământului lor și fac extrem de dificilă supravegherea poliției locale. Din cele 362 de familii aparținând comunității evreiești din Chișinău, 362 locuiesc în afara orașului, în locuri necunoscute, fără pașapoarte și fără să plătească impozite, fapt ce are un impact asupra membrilor comunității stabilite³⁹.*

Istoriografia din perioada interbelică. O atenție specială a fost rezervată problemei evreilor în perioada interbelică. Astfel, istoricul Ion Nistor a elucidat procesul de creare a coloniilor evreiești, a dispariției treptate ale acestora și trecerii pământurilor ocupate de evrei în gospodărirea țăranilor obișnuiți cu muncile agricole, explicând cauzele eșecului acestui experiment nereușit

numai prin stereotipul clasic precum: <...> *Evreii n'aveau predispozițiuni pentru cultura pământului și prăsila vitelor*⁴⁰.

Academicianul român, născut la Talmaza, Ștefan Ciobanu aduce dovezi ale numărului mare de negustori evrei printr-un fapt atestat documentar, și anume – contractul Chișinăului cu mănăstirea Galata, prin care se permite târgoveților de aici să vândă băuturi este semnat de 32 de români, 27 de evrei, un sârb, un bulgar și doi greci⁴¹.

Descrierea vieții comunității evreiești din Chișinău începutului secolului XX conține informații succinte despre viața religioasă și spirituală. Astfel, Ștefan Ciobanu menționează un număr de 67 de sinagogi și case de rugăciuni, precizând și că diferența între aceste locașuri constă în numărul de enoriași și nu în modul de administrare. Autorul vorbește de modul de administrare și funcționare a comunității evreiești, dar și sistemul de învățământ, care avea particularitățile sale. Importantă este pentru cercetare și mențiunea existenței unui număr de evrei-caraiți care erau *numai câteva familii în orașul Chișinău*⁴², despre acest fapt existând puțină informație în literatura de specialitate, deoarece răspândirea caraiților în Basarabia era foarte rară.

Vorbind despre eforturile autorităților ruse de a popula Basarabia cu alte etnii, Ștefan Ciobanu remarcă că aceste elemente, care locuiesc preponderent în orașe și târguri, sunt prea răzlețite ca să formeze regiuni compact populate cu un caracter etnic pronunțat⁴³. Autorul subliniază că comercianții și industriașii (evreii, armenii, bulgarii, grecii) formau un conglomerat care nu avea o *fizionomie precisă etnografică*⁴⁴. Ștefan Ciobanu menționează numărul populației evreiești totalizat pe județe conform rezultatelor Recensământului rusesc din 1817 – în total 22.064 de suflete⁴⁵. Istoricul operează cu date statistice, accentuând că din informațiile adunate de comandanții ruși în cetățile din Basarabia în anul 1808 erau: la Chilia – din 478 de gospodari 27 de evrei; la Cetatea Albă din 334 – 18; la Tighina din 331 – 102; la Hotin din 648 – 340⁴⁶.

Istoricul Gheorghe Bezviconi amintește despre evrei prin prisma relatărilor și comentariilor călătorilor, care au străbătut teritoriul celor două principate românești, atestând prezența evreilor la Iași, unde există *o mulțime de Evrei, care se bucură de libertate și se ocupă cu comerțul*⁴⁷. Gh. Bezviconi observă că la Dubăsari locuiesc moldoveni, greci, bulgari, evrei și un număr neînsemnat de ruși⁴⁸, iar vama de la Soroca *e luata în arendă de Evrei*⁴⁹.

Istoricul și omul politic Petre Cazacu face o analiză completă a situației economice a Basarabiei în toate domeniile: agricultură, învățământ, transport, industrie, comerț, sănătate, viața politică și socială. Petre Cazacu enumeră etniile care locuiau în Basarabia și avantajele ce le-au obținut după Marea Unire din 1918, subliniind faptul că: *Ovreilor de aici, sub Ruși nu le era mai bine; desconsiderați, batjocoriți, ne lăsați să stea la sate (unde totuși se așezau, plătind mită), supra aglomerați în orașe, unde nu-și găseau de lucru, fără posibilitate de a trece din zona, unde*

*erau aglomerați în alte părți, rău văzuți de autorități, suferind adesea de pogromuri, nimeni nu poate spune că evreilor de aici le-a fost mai bine sub Ruși*⁵⁰.

Istoriografia sovietică. În perioada sovietică, deși în RSS Moldovenească numărul evreilor a crescut semnificativ, viața comunității evreiești a fost umbrată de manifestările antisemite ale autorităților, care au închis sinagogi și școli, au distrus cimitire. Statistic, conform datelor recensămintelor, în anul 1959 în RSSM locuiau 95.000 (3,5%) de evrei, iar în anul 1970 numărul lor a ajuns la 98.000 (2,7%)⁵¹. Viața culturală a evreilor, însăși prezența evreilor era ținută în tăcere, de unde și cauza că lista lucrărilor despre istoria și cultura evreilor este nesemnificativă. Ca argument, aducem broșura de prezentare a Secției de etnografie și culturologie din cadrul Academiei de Științe a RSSM, editată în anul 1985 și în care drept prioritate de activitate este accentuată cercetarea proceselor etnice și a culturii moldovenilor și a *culturii populației de origine rusă, ucraineană, găgăuză, bulgară din Moldova*⁵², comunitatea evreiască ne figurând deloc în această listă a direcțiilor de cercetare.

În Rusia Sovietică a Lev Berg examinează separat comunitatea evreilor care alcătuiesc 12% din populația guberniei în comparație cu 3,9% în imperiu. L. Berg susținea că starea economică a evreilor este destul de grea, 43% dintre ei practicând comerțul, 13% practică croitoria și cismăritul, 7,1% trăiesc din agricultură. Lev Berg descrie casele evreilor din urbe, pe peretele spre răsărit ei obișnuiau să afișeze sub sticlă o foaie cu text biblic, cu emblema scutului (stelei) lui David pentru a indica în care parte trebuie să fie orientată fața în timpul rugăciunii. Apoi sunt trecute în revistă preferințele și restricțiile gastronomice ale evreilor, obiceiurile de nuntă, naștere și înmormântare⁵³.

De asemenea, Lev Berg prezintă o sinteză a informațiilor statistice și istorice despre evrei, enumerând orașele și târgurile unde locuiau aceștia⁵⁴. În opinia lui L. Berg, evreii ar fi locuit în Basarabia *de pe timpurile lui Roman I (1393–1394)*⁵⁵. Către anul 1812 în Basarabia locuiau în jur de 5.000 de familii de evrei, dar, odată cu oferirea mai multor privilegii în anul 1818, numărul evreilor în Basarabia a crescut simțitor⁵⁶.

I. Ghessen a abordat fragmentar situația evreimii din Basarabia. Analizând impactul prevederilor Zonei de Ședere a populației evreiești, autorul nuanțează faptul că această regulă a fost aplicată în Basarabia în anul 1839, astfel mulți dintre evreii care urmau a fi strămutați din sate în orașe deoarece nu dispuneau de case, mori sau crâșme, au rugat ca autoritățile să le permită să treacă cu traiul în orașul nou fondat Cahul. General-gubernatorul a susținut aceste solicitări, considerând că noul oraș va avea de câștigat, deoarece nu era atestat în el niciun negustor, iar amplasarea orașului exclude posibilitatea unor acțiuni de contrabandă. Însă țarul Nicolae I a respins demersurile, dispunând ca pe viitor în noile așezări și orașe fondate pe o rază de 100 de verste de-a lungul graniței, evreii să nu fie admiși să populeze aceste localități⁵⁷.

Postulatele ideologiei sovietice predomină în lucrările istorice destinate pregătirii și instruirii cadrelor militare și de partid. În anul 1947 S.I. Samoilov expune în mod tendențios reperele principale ale istoriei României, constatând că în anul 1940 numărul etnicilor români alcătuia nu mai mult de 68%, iar în orașe trăiau în mod dispersat cca jumătate de milion de evrei⁵⁸.

În anul 1972 a fost publicată lucrarea *Etnografia și arta Moldovei*⁵⁹, primul capitol fiind dedicat populației județului Hotin în secolul al XIX-lea. V.Zelenciuc și Iu.V. Popovici au analizat fluctuațiile populației, implicit și dinamica numerică a etnicilor evrei atestați în județ. Astfel, evreii erau atestați aici într-un număr mai mare în comparație cu alte județe ale Basarabiei. La începutul sec. al XIX-lea erau documentați 1.127 (2%) de evrei, la mijlocul secolului ei ajung la 13.844 (12,3%), iar în anul 1897 numărul lor este de 47.959 (15.5%). În total, timp de 80 de ani numărul evreilor în județul Hotin a crescut de 34,4 ori⁶⁰. Creșterea atât de semnificativă a numărului evreilor se datorează, în opinia autorilor studiului, procesului de migrație, astfel cele mai numeroase comunități de evrei fiind atestate în Hotin (9.201), Lipcani (5.000), Edineț (4.230), Briceni (7.400)⁶¹.

Componenta statistică privind ponderea evreilor este un alt subiect care și-a găsit reflectare în publicațiile din perioada sovietică. E.M. Zagorodnaia și V.S. Zelenciuc trec în revistă un șir de recensăminte efectuate de autoritățile țariste, române și sovietice în spațiul basarabean. Ei constată că în anul 1897 în Basarabia erau documentați 228,2 mii de evrei (11.8%), în 1930 numărul lor este de 204,8 mii (7,2%)⁶². Totodată, se conturează dinamica procentuală a documentării etnicilor evrei pe parcursul istoric: 7,2% (1930); 0,2% (1941); 3,3% (1959); 2,7% (1970); 2,0% (1979)⁶³. În perioada anilor 1959–1979 majoritatea covârșitoare a evreilor locuiau în orașe. E.M. Zagorodnaia și V.S. Zelenciuc expun informațiile în conformitate cu clișeele ideologice sovietice, astfel, conform afirmațiilor lor, după 1812, Basarabia a trecut printr-un progres economic și cultural, iar în perioada interbelică a traversat o decădere economică, scăderea natalității și creșterea mortalității populației⁶⁴. În lucrările cu caracter tendențios din perioada sovietică sunt criticați exponenții istoriografiei române C. Filipescu și E. Giurgea pentru că nu ar fi prezentat date veridice despre populația Basarabiei în anul 1919⁶⁵.

Tematica evreiască este amintită fragmentar și în legătură cu localizarea unor vestigii ale patrimoniului cultural material. Astfel, cimitirul evreiesc din Briceni este menționat de I. Chirtoagă în legătură cu vecinătatea sa de lângă situl arheologic Briceni III din perioada eneoliticului⁶⁶. D.G. Macari, descriind poziționarea sitului Voroncovo II (r-nul Soroca) precizează că este *amplasat pe panta malului drept al Nistrului la 250 m spre vest de cimitirul evreiesc părăsit la acea vreme*⁶⁷. Descriind tumulul din s. Dumbrăveni, rn Soroca, Ia.N. Taras menționa că este amplasat *la marginea localității, în direcția sud-vestică lângă cimitirul evreiesc și fermă*⁶⁸.

Istoriografia recentă (1991–2025). Odată cu obținerea independenței Republicii Moldova și apariției libertății de exprimare, își fac apariția publicații referitor la diversitatea culturală și istoria comună a popoarelor conlocuitoare din Republica Moldova, iar viața culturală a comunității evreilor a luat un avânt considerabil când s-au deschis școli, centre culturale evreiești, sinagogi și au apărut ediții periodice pentru ei. Schimbarea mentalității a permis dezvoltarea pluralității de opinii și atitudini, iar în mediul academic s-a intensificat cercetarea istoriei și patrimoniului comun, inclusiv cel evreiesc, și au apărut un șir de publicații științifice ale cercetătorilor acestui domeniu.

Istoricul Iacov Copanschi a întreprins o analiză a sistemului de organizații ce acordau ajutor păturilor nevoiașе: instituții spitalicești evreiești, organizațiile caritabile, cantinele pentru săraci, azilurile de bătrâni, orfelinele, comitetele de ajutorare etc. În cadrul acestui volum au fost studiate istoria înființării lor, statutul oficial, modalitățile de capitalizare a fondurilor materiale, dificultățile cu care s-au confruntat, relațiile organizațiilor de binefacere cu comunitățile evreiești la sfârșitul anilor '20 – începutul anilor '30 ai secolului trecut și pus în evidență rolul manifestărilor de binefacere în procesul de supraviețuire a comunității evreiești⁶⁹.

Cu referire la moștenirea culturală a evreilor Rita Kleiman și Irina Șihova prezintă o schiță istorică a evreilor din Basarabia, elucidând noțiunile de bază privitor la limbile vorbite de evrei, iudaism, calendarul evreiesc, sărbătorile cele mai importante și obiceiurile calendaristice evreiești, obiceiurile și ritualurile la evrei, statutul juridic al evreilor, oferind o definiție a *ștetl*-ului (târg, n.a.) ca fenomen etnocultural, narând informații relevante despre bucătăria tradițională. Partea a doua a monografiei conține pagini despre literatura evreiască din teritoriul actual al Republicii Moldova, despre opera lui Ihil Șraibman în context evreiesc și mondial, despre literatura evreiască din Moldova în limba rusă, mentalitatea evreiască basarabeană în opera lui A. Goldman, despre opera uitată a lui Meilih Gherșenzon⁷⁰.

De o valoare aparte, enciclopedică, sunt publicațiile elaborate de istoricul Valentin Tomuleț care abordează tematica comunității evreiești din Basarabia într-un șir de studii speciale și generale⁷¹. Generalizând structura societății basarabene, profesorul V. Tomuleț afirmă: *Potrivit stratificării sociale, în Basarabia se stabileau următoarele categorii sociale: clerul, nobilimea, boiernașii, mazilii, ruptașii, negustorii și mica burghezie, țăranii sau coloniștii agricoli, țiganii (care aparțineau statului și moșierilor) și evreii*⁷². Evreii și țiganii sunt catalogați de către autorități în categorii sociale aparte, fiind de fapt o discriminare pe criterii etnice și nicidecum sociale. Această împărțire în categorii ilustrează atitudinea puterii imperiale față de evrei, care deși i-a stimulat de a se muta în noua colonie, creând și anumite facilități pentru a popula teritoriile noi ocupate, totuși, în esență și-a păstrat atitudinea imperială față de populația indigenă și nou stabilită.

Evreimea basarabeană, fiind preponderent angajată în comerț și meșteșugărit, a constituit mica burghezie: ... *burghezia din Basarabia ce s-a constituit ca stare socială va prezenta o pătură*

*socială cosmopolită, mare parte din elemente alogene – evrei, greci, armeni, bulgari, ruși, ucraineni, germani etc., susținute și protejate de administrația imperială. Astfel, întreg comerțul și industria din Basarabia rămân concentrate în mâinile străinilor*⁷³. Politica rusă se baza pe stimularea străinilor nou veniți, care erau avangarda rusificării locuitorilor băștinași, care, în mare parte trăiau la sate, nu în orașe, unde se clădea structura noii categorii sociale – burghezia basarabeană.

Predilecția evreilor pentru practicarea comerțului este consemnată în multiple scrieri istorice, la fel de mulți erau meșteșugari și astfel, majoritatea lor au contribuit la constituirea micii burghezii. Astfel, doar în patru ani (1831–1835) s-au mutat din Novorosia și Podolia la Chișinău peste 1.200 de evrei, exponenți ai micii burghezii: *Ulterior unii din acești evrei s-au încadrat în categoria negustorilor de ghildă din Chișinău sau din alte orașe și târguri ale Basarabiei*⁷⁴. Peste o mie de evrei au migrat în Basarabia, fiind atrași de inexistența dărilor sau ale altor avantaje oferite de autorități pentru a se stabili în orașele și târgurile basarabene, dar nu în sate, unde nu aveau dreptul de a locui. Evident că le era predestinat să se ocupe de comerț și meserii în mediul urban și nicidecum să prelucreze pământul.

În perioada anilor 1849–1863, conform datelor oficiale, evreii ajung să alcătuiască 62% din numărul total de comercianți înregistrați. Evreii, grecii și armenii au pus bazele comerțului, fiind mai îndemânatici în a vinde, iar țăranul român, neavând experiența vânzărilor și fiind agricultor de veacuri, nu putea concura cu ei. Negustorii evrei monopolizase comerțul cerealelor, vitelor, băuturilor, lemnului din pădure, a tot ce producea țăranul român, dar puțini dintre ei ajungeau în vârful piramidei. De altfel, în porturile Ismail, Reni și Chilia, erau puțini negustori evrei. Din porturi se făcea comerț la scară largă, iar marii negustori angroșiști, având relații serioase de parteneriat cu europenii și resurse financiare mari, au monopolizat practic comerțul din porturi, iar comercianții evrei *puteau fi doar agenți ai negustorilor angroșiști din Ismail și Reni*⁷⁵.

Printr-o deosebită complexitate, istoricul V. Tomuleț a argumentat rolul evreilor în dezvoltarea comerțului în Basarabia, cercetând, de asemenea, problema coloniilor evreiești, a istoriei apariției lor, a dezvoltării, ascensiunii și declinului: *Primele colonii evreiești în Basarabia au apărut la mijlocul anilor '30 – începutul anilor '40 ai sec. al XIX-lea, <...> (fiind) fondate pe pământuri cumpărate*⁷⁶. Dinamica dezvoltării acestui proces era slabă, deoarece în decurs de două decenii numărul coloniilor a crescut până la 16, iar în ultimele decenii a sec. al XIX-lea numărul descrește, pentru ca în anul 1909 să rămână doar 6 colonii⁷⁷.

Ambiția autorităților de a le impune evreilor strămutați din alte medii urbane, din alte provincii și de a-i obișnui cu munca câmpului era sortit eșecului, deoarece evreii veniți nu aveau experiența necesară în a prelucra pământul, ei fiind obișnuiți cu meșteșugăritul și comerțul. Stereotipul învechit precum că evreul nu este agricultor este combătut de realitățile de astăzi, când

în statul Israel urmașii evreilor emigrați, inclusiv din Basarabia, au înființat colonii de agricultori ce au reușit să facă agricultură în deșert, îndeplânind cererea internă și devenind exportatori de produse agricole pe plan mondial.

Abordând subiectul coloniilor evreiești, V. Tomuleț explică adevăratele cauze a eșecului ideii de a crea colonii agricole pentru evrei – evreii arendau pământurile, nu erau proprietari *de jure*, iar autoritățile nu acordau nicio susținere coloniștilor evrei, birocrăția și abuzurile puterii le îngreuna povara. Într-un final, la începutul sec. al XX-lea, *deși formal mai continuau să existe, coloniile evreiești și-au pierdut din statutul lor de altădată și s-au transformat în sate obișnuite*⁷⁸.

Un aport apreciabil la cercetarea istoriei comunității evreilor din Basarabia a fost adus de Liliana Condricova, care a demonstrat pe baza surselor de arhivă că majoritatea celor care prelucrau metalele nobile erau evrei⁷⁹. Lucrarea metalelor nobile era profesată mai ales de etnicii evrei, pe când prelucrarea diverselor aliaje de metale comune – preponderent de moldoveni, bulgari și romi⁸⁰.

Componenta statistică a istoriei comunității evreiești este în centrul preocupărilor științifice ale lui Constantin Ungureanu care oferă date prețioase pentru a înțelege mai bine fenomenele migrației populației, inclusiv a celei evreiești. Astfel, în acea perioadă la Chișinău evreii constituiau o treime din populație, proporție care, după cum știm, va fi în creștere, ca să ajungă la cifra de 50.237 din 108.483 total locuitori ai orașului, adică 50% (conform recensământului din 1897) peste un secol la aproape 50 la sută din totalul populației capitalei. Însă, după cum indică datele recensământului românesc din 1930, numărul populației evreiești din Chișinău a scăzut până la 41.065 de evrei din 114.896 – totalul populației, fapt ce ne demonstrează dinamica fenomenului migrațional⁸¹.

Tematica cercetărilor lui Andrei Emilciuc cuprinde legislația, sfera relațiilor economice în Basarabia secolului al XIX-lea, fiind abordat problema politicii ruse față de restanțele fiscale în rândul antreprenorilor și particularitățile aplicării ei în Basarabia (1812–1831). Autorul constată că sustragerea de la plata sumelor datorate fiscoi era un fenomen general, iar printre rău platnici au fost și evrei. În cazul evreilor, ca de altfel al tuturor negustorilor supuși străini, ei nu achitau taxe, întrucât *pierduseră orice legătură cu orașele din care afirmău că sunt și de ani buni se stabiliseră în Basarabia, fără a accepta să intre în supușenie rusă. Fiind în marea lor majoritate evrei supuși austrieci, ei nici nu aveau acest drept, în virtutea legislației evreiești din Imperiul Rus*⁸².

Analizând fenomenul transumanței comerciale în Basarabia (1812–1853), Andrei Emilciuc a identificat o ocupație nouă pentru evreii negustori și anume folosirea acțiunii tradiționale de transumanță în scopuri comerciale. Pionierii acestei afaceri erau negustorii evrei și armeni, iar transumanța a căpătat *trăsăturile specifice ale unei afaceri de tip marfă-bani, păstorii fiind substituiți de antreprenori, care vor arenda în Basarabia terenuri agricole, vor angaja muncitori și*

*vor crește atât animale aduse din străinătate, cât și achiziționate local, pentru exportul ulterior înafara granițelor provinciei*⁸³.

O preocupare stringentă a evreilor, cea de înrolare în armată, a evoluat de la scutirea de serviciu militar ca stimulare a stabilirii migranților evrei la începutul dominației Rusiei asupra Basarabiei, deși încă atunci autoritățile le interziceau evreilor să părăsească localitatea pentru a evita eschivarea lor de la înrolare. În timp autoritățile au schimbat politicile în acest domeniu, pentru ca să ajungă în 1903 să ceară evreilor *să prezinte la punctele de recrutare o poză autenticată la poliția de sector, care să le confirme identitatea, iar familia evreului care s-a eschivat de la recrutare era supusă unei amenzi de 300 ruble*, fapt reflectat în cercetările sale de istoricul A. Emilciuc⁸⁴.

Pe parcursul sec. al XIX-lea – începutul sec. XX, politica imperială privitor la evrei a suferit mai multe metamorfoze, niciodată oferind stabilitate. Aceste aspecte sunt amplu examinate de de A. Emilciuc. Autoritățile tratau preferențial supușii ruși în detrimentul populației autohtone, dar și a minorităților, iar evreii nu au fost excepție în acest sens. În prima jumătate a sec. al XIX-lea statul rus a menținut un sistem restrictiv pentru a favoriza comercianții ruși și a slăbi concurența pe piață în favoarea acestora. Astfel, negustorilor străini li se interzicea să încheie tranzacții între ei, fără intermedierea unui negustor rus. Totodată, autoritățile întreprindeau măsuri pentru a limita migrația și stabilirea evreilor în provinciile rusești, mai ales cele ce nu făceau parte din Zona de Ședere. Totuși, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, până la includerea *de facto* a Basarabiei în sistemul economic al imperiului, evreii basarabeni beneficiau de o situație legislativă avantajoasă față de cei din restul provinciilor. Începând din anii 1830, odată cu limitarea autonomiei și schimbarea cadrului legal se încearcă să blocheze stabilirea în masă a evreilor, inclusiv în provinciile Zonei de Ședere. *Abia începând cu deceniul al patrulea supușii străini de confesiune iudaică primesc în Basarabia dreptul de a practica liber comerțul cu vite cornute și cu material lemnos, drept pe care îl vor folosi abuziv pentru practicarea altor afaceri atât în domeniul comerțului, cât și în alte sfere economice*⁸⁵.

Istoricii Ion Gumenâi și Ilie Gulica abordează tema sistemului de învățământ și a diferenței educației la evrei, oferind date statistice din câteva instituții, din anul de studii 1878–1879, când, de exemplu, în cadrul Gimnaziului gubernial din 420 de elevi, 103 erau evrei. Totodată, atitudinea antisemită a autorităților era caracteristică tuturor funcționarilor, inclusiv și celor din școli, iar aceasta se răsfrângea asupra elevilor evrei. Astfel directorul acestui gimnaziu se exprima în felul următor: *Elevii evrei influențează negativ asupra celorlalți gimnaziști <...> înrăurirea negativă a elevilor evrei asupra colegilor lor creștini, în clasele inferioare, servește drept cauză a faptului că educația merge prost*⁸⁶. În consecință, în 1881, ministerul de resort a elaborat recomandări ca viața școlară trebuie să fie națională, patriotică și religioasă și să se acorde o atenție specială studierii

religiei, istoriei și literaturii ruse. În acea perioadă s-a introdus cota *numerus clausus* (de 10%) pentru elevii evrei⁸⁷. Acest fapt a provocat o reacție adversă la părinții elevilor evrei, deoarece în tradițiile culturii evreiești educația, școlarizarea copiilor avea dintotdeauna cea mai mare prioritate, recurgând în acest sens la măsuri neordinare, astfel *în documentele de arhivă a fost înregistrată o serie amplă de cazuri în care părinții evrei falsificau actele de naștere ale copiilor lor pentru a reuși înregistrarea lor la școală*⁸⁸.

Elucidând spectrul religios al Basarabiei (1812–1828), Ion Gumenâi analizează dinamica creșterii populației evreiești din regiune, diferențele de date statistice la diverși autori și cauzele acestei creșteri: datorită politicii autorităților centrale față de evrei în alte regiuni ale imperiului, includerii Basarabiei în Zona de Ședere și unui șir de privilegii acordate lor pentru a-i stimula să migreze. Autorul subliniază că, *într-o perioadă de aproximativ 10 ani (1817–1828) populația evreiască a înregistrat o creștere de aproximativ 40-62%*⁸⁹.

Istoricul Ion Gumenâi contrazice cele scrise de politicianul și scriitorul evreu de origine basarabeană Ițhac Korn, care afirma că o mare parte a evreilor din Basarabia locuiau în sate sau târgușoare de tip agrar, din care cauză erau supuși unei influențe puternice de asimilare a țăranului moldovenesc și numai datorită mișcării hasidite care a apărut în acest teritoriu în anii '50 ai sec. al XVIII-lea, a fost posibilă conservarea moral-spirituală a evreilor.

I. Gumenâi aduce contraargumente precum: 1) *Populația evreiască din Basarabia, în marea sa majoritate, prefera pentru trai mediul urban, din care cauză nu putem vorbi despre un pericol de asimilare a acestora de către mediului rural basarabean <...>* 2) *De regulă, populația evreiască prefera zona de nord și centrală a Basarabiei, numărul acestora fiind destul de mic în partea sudică, evreii lipsind cu desăvârșire în coloniile bulgare și găgăuze.* 3) *Datorită politicii administrației, numărul evreilor în Basarabia a crescut <...> Acest fapt a dus la înființarea coloniilor agricole evreiești*⁹⁰.

Cercetările în domeniu au fost aprofundate și continuate de Irina Șihova prin publicarea unor studii temeinice dedicate comunităților evreiești⁹¹, fiind realizată o analiză a repartizării ocupațiilor evreilor din Basarabia, conform rezultatelor aceluiași recensământ din 1897, arată că doar aproximativ 30% din populația evreiască a provinciei (jumătate dintre bărbați și doar 10% dintre femei) își câștiga existența în mod independent. Cercetătoarea opinează că specificul evreilor basarabeni, în comparație cu ținuturile din Vest, acaparate de la Polonia, este caracteristică o legătura strânsă a populației evreiești cu muncile agricole, lucru firesc pentru o regiune agricolă. Însă, autoritățile rusești au recurs adesea la cele mai controversate măsuri, iar expulzările regulate ale evreilor din zonele rurale i-au afectat dur, lipsindu-i de surse de existență: *Sarcina pusă în mod repetat de a impune evreilor stilul tradițional de viață rusesc presupunea și implicarea evreilor în ocupațiile tradiționale ale băștinașilor*⁹².

Etnologul Veaceslav Stepanov a examinat evreimea prin prisma cercetărilor etnografului Aleksandr Afanasiev-Ciujbinski, care a explorat bazinele râurilor Nipru și Nistru, a realizat un studiu etnografic minuțios, reflectând activitățile tradiționale evreiești, precum comerțul, transportarea mărfurilor și persoanelor, transportul lemnului pe Nistru, meșteșugăritul, dar și contrabanda, care se făcea de ei prin Hotin, unde existau depozite mari și prin Briceni. Vorbind despre coloniștilor evrei, autorul a afirmat că *pământurile lor erau cultivate, desigur, dar de mâinile străine și în folosul altora, pentru că evreul avea nevoie să-și arate parcela cultivată*⁹³. V. Stepanov consideră că imaginea evreului basarabean în schițele etnografice ale lui Afanasiev-Ciujbinski este redată tendențios, unilateral; ea domina în literatura epocii și nu este surprinzător faptul că autorul a căzut sub influența acesteia. Însă, autorul observă și trăsături pozitive ale evreimii, atrage atenția asupra neobositei perspicacității antreprenoriale, inerent oamenilor de afaceri evrei. O altă trăsătură inerentă evreilor, despre care vorbește scriitorul, este capacitatea de a găsi limbaj comun cu toate popoarele care locuiesc în vecinătate.

La rândul lui, istoricul Victor Damian a abordat problema stării evreilor din Țara Moldovei înainte de anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus, referindu-se, cu precădere, la istoria stabilirii evreilor în Basarabia⁹⁴.

Arhitectul Sergius Ciocanu a examinat patrimoniul cultural al evreilor din Basarabia, cimitirele evreiești ale Chișinăului și Sinagoga Mare dispărută. Trei cimitire din Chișinău sunt descrise de autor: Cimitirul evreiesc pre-imperial al orașului Chișinău (sec. XVIII–1819), Cimitirul ebraic din Chișinău (1819), Cimitirul ebraic de pe moșia Visternici / Visterniceni (sec. XVIII–XIX)⁹⁵. Materialul despre Sinagoga Mare a Chișinăului, unde autorul prezintă istoria acestui edificiu, care <...> *a constituit centrul de referință al Mahalalei Jidovești a Chișinăului preimperial, rămânând pe parcursul secolului al XIX-lea cel mai mare și, totodată, unicul edificiu de cult ebraic din oraș cu statut de sinagogă*⁹⁶.

Rolul comunității evreiești în cadrul raporturilor economice dintre Țara Moldovei și Polonia (a doua jumătate a sec. XVIII) este oglindit de Valentin Arapu. Istoricul arată diferențele și similitudinile vieții comunităților evreiești în ambele țări, ne dă detalii despre operațiunile comerciale înfăptuite de evrei, menționând că: *documentele <...> atestă că predilecția etnicilor evrei pentru comerț și meșteșuguri era alimentată și încurajată de legislația locală care nu le permitea să procure pământ, ci doar numai să-l ia în arendă*⁹⁷, consemnând că: *Negustorii evrei au fost printre purtătorii principali ai comerțului moldo-polon, <...> Comunitatea evreiască a contribuit la constituirea elementelor incipiente ale burgheziei atât în Țara Moldovei, cât și în Polonia. Cu toate că o parte dintre evrei erau antrenați în tranzacțiile de contrabandă și în alte activități ilegale, atitudinea domnilor Țării Moldovei față de comunitatea evreiască a fost în linii generale tolerantă și binevoitoare*⁹⁸.

În baza valorificării unor fonduri inedite de arhivă, Alla Ceastina prezintă istoria construcției spitalului evreiesc din Chișinău. Astfel, în noiembrie 1822, Guvernului Regional al Basarabiei i-a fost înaintată propunerea de a constitui un spital evreiesc, pentru care s-au adunat sumele necesare de bani donate de comunitățile evreiești. *Din raportul detaliat, întocmit în martie 1823 de Jidovețki, membru superior al Consiliului Spitalului Evreiesc din Chișinău, devine cunoscut faptul că acest spital chișinăuian a fost fondat în 1823*⁹⁹.

Punând în valoare științifică patrimoniul evreiesc, Alexandru Roitman a examinat mai multe aspecte ale vieții comunităților evreiești în perioada Imperiului Rus. În acest context istoricul și diplomatul a analizat sistemul de învățământ pentru evreii din Basarabia și istoria apariției unei noi școli religioase care a fost lăsată moștenire de Haia Moghilnik (Srulivici). În opinia noastră, autorul punctează două noțiuni esențiale: *Perpetuarea instituțiilor de învățământ primar pentru evrei constituia nu doar o activitate în sfera culturală sau socială, aceasta a însemnat o conservare a tradițiilor și o perpetuare a acestora la mai multe generații*; precum și faptul că *intențiile de binefacere și filantropie* sunt parte a cutumei evreiești¹⁰⁰. Prioritatea ce se acorda de evrei educației, școlarizării era și este la fel de importantă precum și cutuma binefacerii pentru semenii.

Subiectul evreilor din Basarabia în contextul armatei ruse este abordat de Alexandru Roitman, autorul încercând să combată prezumatul fals precum evreii nu au făcut serviciul militar și că sunt străini acestei ocupații, motivele aduse pentru acest fapt fiind diverse: de la natura fricoasă a evreului până la lipsa simțului patriotic. Autoritățile statului considerau că înrolarea evreilor în armata rusească ar fi cea mai bună metodă de încadrare a evreilor în populația ortodoxă. Izvoarele documentare aduc un alt punct de vedere la acest subiect. Legea despre satisfacerea în natură a serviciului militar de către evrei, cu abolirea plății în bani conținea 14 compartimente discriminatorii. *Evident, reacția populației evreiești a fost dezacordul total și inacceptabilitatea categorică, condiționate de frica și anxietatea față de noi măsuri represive și eforturi de emulație din partea statului*¹⁰¹.

Analizând ritualul funerar al evreilor-iudei, Alexandru Roitman descrie succint tradițiile evreilor pentru funeralii și perioada ce urmează imediat după acestea. Dar ideea generală este formulată prin afirmația: *Evreii-iudei, spre exemplu, consideră moartea ca „viață după viață”, sau „viață după moarte”, și nici într-un caz ca fiind un sfârșit, ci o eventuală continuare a vieții, o metempsihoză a sufletului*¹⁰².

Istoricul Alexandru Roitman a formulat și unele considerații privind populația evreiască din orașul Chișinău (1774–1851), vizând identitatea evreului chișinăuian. Autorul ne prezintă o analiză a situației actuale a evreilor, o compară cu cea din trecut și încearcă să elucideze cauzele acestei schimbări: *... 200 de ani în urmă această situație a fost exact inversă: evreul chișinăuian era omniprezent în spațiul public de atunci și nu putea fi exclus de aici, ba mai mult, inexistența*

acestui în urbe era de neconceput¹⁰³. Apreciem faptul că istoricul A. Roitman prezintă un șir de date din arhiva națională privitor la spitalul evreiesc din Chișinău și furnizorii lui, negustori evrei, completând eficient datele cercetărilor efectuate la timpul său de Iacob Copanschi.

Pe dimensiunea identitară și etnoculturală Alexandru Roitman face o scurtă incursiune în istoria apariției și stabilirii evreilor în Moldova, compară tipul evreului basarabean cu cel din Rusia, și cu evreul din Occident. Cum este acest evreu se înțelege din descrierea lui Ihil Șraibman: *Evreul român mi se pare cu totul altfel decât evreul basarabean. Basarabeanul e un pic mai necioplit, ca unțaran cu palmele pline de bătăături, purtând parcă tot timpul burcă mițoasă și cizme de iuft văscuite din belșug; pe el seșine lumea; dacă îi șiret, șiretenia i se citește pe față, e deschisă: cum îl vezi, așa este, nu căuta pe altcineva în el. Evreul român e subțire ca un orășean, rafinat; purtând mereu costum călcat la dungă, cu un colț alb de batistă ieșit din buzunarul de la piept; îți zâmbește totdeauna politicos; bunăvoința de pe fața lui posibil să fie prefăcătorie, dar e bunăvoință și nu e atât de ușor să întrezărești ce se ascunde dincolo de ea, dar dincolo de ea, în linii mari, nu se ascunde nimic*¹⁰⁴. În linii mari, generalizează A. Roitman, *evreul basarabean este un produs al emigrației europene a evreilor de diferite origini sociale și geografice, este rezultatul girărilor politicii reformatoare a Imperiului Rus, este un personaj care s-a proliferat în mediul autohton moldovenesc, polonez și rusesc, este un individ cu o cultură cosmopolită, cunoscător a mai multor limbi, un semn de întrebare pentru populația autohtonă a Basarabiei, un exemplu de existență autarhică și în același timp de conviețuire pașnică, un infinit istoric și o prezență efemeră pe paginile manualelor de istorie*¹⁰⁵.

În contextul studierii comunităților evreiești sub aspect etnocultural, un loc aparte revine cercetărilor consacrate demografiei, populației din Basarabia în perioada țaristă și perioada interbelică, domenii reflectate detaliat de istoricul Nicolae Enciu¹⁰⁶, precum și aspectelor comparative privind diferite minorități etnice din Basarabia. De exemplu, istoricul Lidia Prisac¹⁰⁷, studiind comunitățile armenie din Basarabia, face comparații cu numărul comunității evreiești, ocupațiile acestora și alte date relevante studiului nostru.

Cercetătoarea Mariana Niță-Cocieru realizează o trecere în revistă a activităților bibliotecii evreiești Itik Mangher, menționând perioada apariției primelor biblioteci evreiești în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, subliniind că acest proces *s-a datorat constituirii în majoritatea județelor a societăților, ligilor și asociațiilor culturale evreiești*¹⁰⁸.

Menționăm aportul cercetătorilor români la dezvoltarea temei studiului nostru, fiind supuse analizei un șir de publicații ale colegilor noștri din România pentru a înțelege mai bine contextul istoric și geografic al cercetării noastre. Ne-a fost de mare folos studierea istoriei evreilor din spațiul românesc, care a luat sfârșit odată cu anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus, ceea ce ne-a permis să urmărim caracteristici comune și particularități ale evreilor din Basarabia.

Una din problemele principale ajunse în atenția cercetătorilor de la București se referă la foametea și migrația evreilor în căutarea unei vieții mai bune, aceste subiecte regăsindu-se în cercetările diplomatului Vadim Guzun, fiind bazate pe o temeinică documentare în Arhivele de la București¹⁰⁹.

Istoricul Daniel Dumitran de la *Universitatea 1 Decembrie 1918* din Alba Iulia are un șir de publicații despre evreii din România. Daniel Dumitran este preocupat de istoria cimitirelor evreiești și epigrafie, astfel noi avem interese comune, cimitirele evreiești din Republica Moldova fiind unul din obiectele principale ale cercetărilor noastre¹¹⁰. De asemenea, arhitectul bucureștean Irina Nemțeanu, chiar dacă doar tangențial are legătură cu tema studiului nostru, având în vedere contextele istorice diferite ale dezvoltării comunităților evreiești, vine cu un algoritm aparte de reconstrucție a modului de trai și pentru evreii din târgurile moldovenești valabilă pentru a înțelege particularitățile comunităților evreilor de pe ambele maluri ale Prutului¹¹¹.

1.2. Surse documentare

La baza fiecărei cercetări științifice se află sursele de informare și documentare. Există multiple abordări conceptuale privind clasificarea surselor de documentare, astfel, cercetătorul român Silviu Costachie le împărțise în două mari categorii: surse de informare de cabinet, care pot fi găsite în biblioteci, colecții particulare, arhive, or, ele prezintă informație transpusă de terți; surse de informare culese pe teren, care presupun observarea și înregistrarea informației prin contact direct cu subiectul cercetării¹¹².

În demersul nostru științific am investigat o varietate de surse de documentare, majoritatea scrise. Totodată, în rezultatul cercetărilor de teren întreprinse în cadrul expedițiilor etnologice, am acumulat un vast material documentar, compus din înregistrări audio, video și imagini fotografice care în mare parte au fost sau sunt pe cale de a fi puse în circuitul științific prin varia metode: publicații științifice, participări la foruri științifice naționale și internaționale, mediatizarea prin mijloacele mass-media. Pentru a realiza o abordare metodologică și conceptuală după standardele academice, am divizat sursele scrise în *inedite* și *publicate*. Sursele *inedite* cuprind în special documentele de arhivă din arhivele clasice (Agenția Națională a Arhivelor) și cele digitale (Arhiva etnografică digitală din cadrul Institutului Patrimoniului Cultural). La fel, *inedite* sunt materialele etnologice descoperite, documentate și acumulate pe parcursul expedițiilor de teren, desfășurate în localitățile în care prezența evreilor a fost însemnată, la fel ca și ponderea lor socio-economică și etnoculturală.

Agenția Națională a Arhivelor reprezintă o resursă arhivistică de excepție pentru cercetarea istoriei evreiești din Basarabia în perioada 1812–1940. Diversitatea tipologică a documentelor păstrate – de la actele administrative oficiale la corespondența privată, de la registrele demografice la documentele economice – oferă posibilitatea reconstituirii unui tablou complex și nuanțat al

existenței evreiești în această regiune de confluență culturală. Valoarea științifică a acestor fonduri constă nu doar în cantitatea informațiilor oferite, dar și în perspectiva unică asupra proceselor de modernizare, integrare socială și transformare culturală a comunităților evreiești basarabene. Documentele permit înțelegerea modului în care populația evreiască a oscilat între tradițiile religioase și provocările modernității, între identitatea comunitară și integrarea în societatea majoritară.

Pentru cercetătorii contemporani, ANA oferă instrumentele necesare pentru abordări metodologice diverse – de la istoria familiilor și comunităților particulare la analizele complexe ale transformărilor demografice și economice. În contextul actual al redescoperirii și valorificării patrimoniului cultural evreiesc din Europa de Est, documentele din ANA constituie o sursă inestimabilă pentru înțelegerea uneia dintre cele mai dinamice și creative comunități evreiești din spațiul românesc.

ANA păstrează mărturii documentare care reflectă transformările demografice, economice și culturale ale populației evreiești în contextul politicilor imperiale ruse, iar mai târziu, românești (1918–1940). Arhiva oferă posibilitatea reconstituirii unui tablou complex al existenței cotidiene evreiești, de la aspectele juridico-administrative până la dimensiunile religioase și culturale ale vieții comunitare.

Alexandru Roitman, cercetând istoria evreilor din Basarabia, a identificat și valorificat dosare din șase fonduri arhivistice: Fondul 2 *Cancelaria guvernatorului Basarabiei*; F. 3 *Consiliul Regional al Basarabiei*; F. 6 *Administrația Guberniei Basarabia*; F. 75 *Duma orășenească din Chișinău*; F. 151 *Comitetul de Statistică a Guberniei Basarabia*; F. 1393 *Comunitatea evreiască din Soroca*, oferind în așa fel noi perspective pentru cercetarea subiectului privind viața și activitatea comunităților evreiești.

La rândul său, am fost implicat în proiectul *Jewish Sources in the Moldovan National Archive*, în cadrul căreia au fost studiate cataloagele ANA și identificate dosarele cu referire la evrei.

Cel mai mare număr de documente referitoare la evrei este cuprins în fondul 211 *Registrele metrice ale parohiilor guberniei Basarabia*, inventarele 1, 2, 3, 6 și 11 conținând cărțile rabinatelor din Chișinău, Bălți, Soroca, Tighina. Totuși, acestea sunt cărțile rabinilor de stat, nu de rabini spirituali; sunt registre de nașteri, căsătorii și decese. Sunt cărți metrice, care au fost ținute de rabinii de stat în Imperiul Rus începând cu anul 1835, când a fost introdusă instituția rabinilor de stat pentru a efectua acte de stare civilă în comunitățile evreiești.

Cărțile metrice rabinice sunt o sursă substanțială de informații genealogice. Ele conțin înregistrări sistematice ale nașterilor, căsătoriilor și deceselor membrilor comunităților evreiești, inclusiv numele și prenumele complete, vârsta, locul de reședință, ocupația, numele părinților și

rudelor. Aici au fost înregistrate atât numele religioase evreiești în ebraică, cât și numele civile în idiș, ceea ce este deosebit de valoros pentru cercetare.

Aceste documente reflectă procesele de modernizare și integrare a populației evreiești în sistemul administrativ al Imperiului Rus. Prin intermediul înregistrărilor este posibilă urmărirea schimbărilor în ceea ce privește numele (mai ales rusificarea numelor), mobilitatea geografică a populației, urbanizarea. Deosebit de informative sunt înregistrările din perioadele de perturbări sociale – războaie, pogromuri, revoluții – când sunt înregistrate numeroase decese, migrații și schimbări în componența socială a comunităților.

Datele demografice din aceste cărți ne permit să examinăm ratele natalității și a mortalității, structura pe vârste a populației evreiești și perioada înregistrării căsătoriilor și a nașterilor. Pot fi identificate crizele demografice asociate cu epidemiile, foametea și războaiele. Statisticile privind căsătoriile dezvăluie practicile endogame, modelele de vârstă ale căsătoriilor și prevalența recăsătoriilor.

Informațiile privind cauzele de deces sunt valoroase, reflectând nivelul cunoștințelor medicale, prevalența diferitelor boli și condițiile sanitare de viață. Evidențierea ocupațiilor oferă o imagine generală despre structura socio-economică a comunităților evreiești, despre specializarea lor în diverse ramuri ale economiei.

Din punct de vedere cultural, aceste documente înregistrează procesele de aculturație și asimilare: schimbări în practicile tradiționale de numire a copiilor, influența asupra numelor evreiești și pătrunderea treptată a elementelor seculare în viața comunității tradiționale.

Cărțile metrice evreiești din Basarabia din primii ani ai perioadei românești (1918–1940) prezintă un interes deosebit ca documente ale epocii de tranziție, reflectând schimbări cardinale în statutul juridic și administrativ al populației evreiești din regiune. Din punct de vedere administrativ, această perioadă a fost caracterizată de înlocuirea sistemului rusesc de evidență metrică cu sistemul românesc. După Unirea Basarabiei cu România în 1918, evreilor li s-a acordat în mod automat cetățenia română, în conformitate cu obligațiile asumate de România prin Tratatul de la Paris, însă Legea cetățeniei din 1924 a complicat situația pentru mulți evrei basarabeni care nu puteau satisface toate cerințele. Documentele vremii consemnează procesul de legalizare a statutului populației, inclusiv înregistrări ale dobândirii sau retragerii cetățeniei române.

Aceste documente sunt valoroase, de exemplu, pentru că reflectă un moment de tranziție în sistemul de gestionare a documentelor. În înregistrări se poate observa utilizarea diferitelor sisteme de transliterare a numelor – de la grafie chirilic la cea latină, ceea ce creează variante unice de ortografie a numelor și a prenumelor. Multe familii și-au schimbat sau adaptat numele pentru a răspunde noilor cerințe administrative, fapt reflectat în înregistrările metrice.

Imaginea socio-demografică descrisă în aceste cărți denotă procesele de adaptare a populației evreiești la noua realitate politică. Până în 1920, populația evreiască a crescut considerabil față de 1897, iar până în 1930 a scăzut din nou evident, reflectând atât creșterea naturală, cât și procesele de migrație. Registrele de ocupații arată schimbările în activitățile economice ale populației evreiești sub influența noilor politici și restricții economice românești.

De o valoare istorică deosebită sunt registrele din ultimii ani de guvernare românească (1938–1940), când au fost adoptate legi antisemite în România. Cărțile metrice din această perioadă pot conține note speciale privind rasa, restricții privind înregistrările ocupaționale, ceea ce le face o sursă importantă pentru studiul istoriei Holocaustului în regiune, care este un subiect separat de cercetare, depășind substanțial limitele demersului nostru investigațional.

Cu toate acestea, cărțile metrice reprezintă doar o mică parte din informațiile despre viața comunităților evreiești care se află în Arhiva Națională, diferențiate în majoritatea fondurilor din sec. al XIX-lea până în prima jumătate a sec. al XX-lea. Cel mai frecvent vorbim de informații de natură administrativă, de obicei financiară. Astfel, Fondul 116 *Cagalul evreiesc din Fălești*, cu 6 unități, conține documentația financiară a comunității din Fălești pentru anii 1842–1846. Informațiile contabile oferă însă câteva date etnologice relevante: în primul rând, despre activitatea economică a comunității. Atrage atenția faptul că în aceeași perioadă comunitatea este numită *kagal* sau *societate evreiască*. Fondurile 1393, 769, 1333 conțin documente financiare și administrative: *vedomosti* și procesele-verbale ale comunităților Rezeni, Bălți și Soroca, iar fondurile 1795 și 1528 ilustrează în mod direct activitățile instituțiilor financiare evreiești. Fondul 768 conține Statutul Societății de ajutorare a evreilor săraci din Cahul din anul 1900, care este o sursă importantă de informații despre caritatea evreiască și, în același timp, un exemplu de reglementare de stat a carității evreiești în Imperiul Rus.

Fondul 200, *Spitalul evreiesc al orașului Chișinău*, conține documente financiare ale spitalului evreiesc din Chișinău în anii 1890–1920, inclusiv listele angajaților, în timp ce fondul 854 completează informația cu listele studentelor de la cursurile de moașe pe lângă spital în anul 1908. Fondurile 1874 și 1146 sunt dedicate instituțiilor de învățământ evreiești: cursurile pedagogice și școala profesională pentru fetele evreiești. Fondul 5 *Guvernul regiunii Basarabia*, conține informații privind revizuirile populației, diviziunile administrative și tipurile de așezări: orașe, sate, *șetle*.

În ansamblu, un studiu al cataloagelor ANA arată că aproape fiecare colecție conține dosare legate de evrei într-un fel sau altul. Toate fondurile referitoare la cauze penale sau civile (F. 173, 323, 325, 326, 364, 367, 910, 1519, 1631, 1632, 1661, 1704, 1734, 1746, 1747), conțin un număr mare de procese desfășurate cu sau între evrei, constituind o sursă inestimabilă pentru o cercetare interdisciplinară, aflată la interferența istoriei, etnologiei, dreptului.

Documentația administrativă din perioada Imperiului Rus a fost structurată în conformitate cu sistemul imperial rus, păstrând evidența populației evreiești prin diverse instituții guberniale. Printre fondurile principale cu relevanță pentru cercetarea vieții evreiești se numără Fondul 2 *Cancelaria Guvernatorului Basarabiei* (1812–1918). Acest fond conține mai mult de 10 mii de dosare, inclusiv cel puțin 200 de dosare nemijlocit cu referire la evrei și comunitățile evreiești, cum ar fi: cazuri privind evacuarea evreilor din zona de frontieră, meșteșugarii evrei, numeroase litigii și procese privind contrabanda; informații privind încrederea politică a anumitor persoane, migrația evreilor în cadrul Imperiului Rus, organizațiile contrarevoluționare și sioniste, privind societățile evreiești de caritate etc.

Fondurile Zemstvelor județene (Fondurile 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72) reprezintă o sursă valoroasă pentru înțelegerea participării evreilor la viața economică locală. Aceste documente conțin informații despre activitățile comerciale, meșteșugurile practicate de evrei, precum și contribuțiile lor la dezvoltarea economică regională.

În așa fel, examinarea dosarelor din fondurile ANA permite să constatăm numărul impresionant al informațiilor concentrate în filele documentelor vremii care sunt de un real folos pentru studiile istorice. Participarea în cadrul proiectului *Jewish Sources in the Moldovan National Archive* a contribuit la extinderea arealului tematic al cercetării noastre, identificarea surselor de arhivă, care, coroborate cu datele cercetărilor de teren în localitățile populate anterior de evrei, au permis elaborarea unui tablou de ansamblu și reflectarea comunităților evreiești din Basarabia sub aspect etnocultural.

Realizarea obiectivelor propuse în teza noastră este efectuată în baza cercetării unui spectru vast de surse de documentare scrise, predominând cele etnologice și istorice pe care le-am clasificat în a) *surse inedite* și b) *surse publicate*.

a) *Sursele inedite* cuprind documente de arhivă, selectate din arhive clasice și digitale. În cadrul Agenției Naționale a Arhivelor sunt păstrate valoroase dosare care reflectă activitățile economice, sociale și culturale ale evreilor basarabeni. Relevante în acest sens sunt cazurile mai ales ale argintarilor, aurarilor și altor meșteri care au profesat prelucrarea artistică a metalelor nobile, ceasornicăria¹¹³. Aceste dosare de arhivă permit documentarea meșterilor specializați, stabilirea ocupațiilor, condițiilor de angajare în atelier, precum și aspecte legate de migrația meșterilor, comercializarea produselor, antrenarea ucenicilor etc.

Pentru cercetările noastre sunt relevante rapoartele expedițiilor etnografice, notele și caietele participanților la expediții, deciziile adoptate de Prezidiumul Academiei de Științe a RSSM, toate fiind reflectate în Arhiva etnografică digitală (Documente din Arhiva Institutului Patrimoniului Cultural). Cercetările efectuate în fondurile Arhivei Științifice Centrale a Academiei de Științe a Moldovei a perioadei de după război și până la proclamarea independenței Republicii Moldova au

demonstrat o lipsă cvasitotală de interes față de istoria, cultura și studiile etnologice ale minorităților conlocuitoare, în special a evreilor. Rapoartele expedițiilor etnografice din teren nu conțin decât câteva mențiuni despre evreii care locuiau pe teritoriul actual RSS Moldovenești. Așa bunăoară, urmare a expediției conduse de Valentin Zelenciuc a fost publicat raportul de activitate al expediției etnologice pentru anul 1983, în care s-au regăsit doar câteva imagini de la cimitirul evreiesc din Briceni¹¹⁴.

Deși instituțiile de cercetare din perioada sovietică nu aveau o direcție de cercetare dedicată comunității evreiești, totuși, în mod tangențial, rolul evreilor era menționat fragmentar când erau descrise meșteșugurile tradiționale, cum a fost de exemplu, prelucrarea pieilor¹¹⁵. Reprezentanții comunității făceau parte din importante centre și instituții de cercetare privind relațiile dintre comunitățile etnice locale. Astfel, la 17 martie 1983, Prezidiumul Academiei de Științe a RSSM a luat o decizie prin care secția *Relațiile naționale în Moldova* a fost redenumită în *Secția moldovenească a Consiliului Științific pe probleme naționale a Academiei de Științe a URSS*, în componența căreia au fost incluși și reprezentanți ai comunității evreiești¹¹⁶.

În anii 2018–2019, Institutul Patrimoniului Cultural a implementat proiectul de digitalizare a materialului de arhivă și a manuscriselor – *Salvarea Arhivei folclorice păstrate în Chișinău, Republica Moldova*, finanțat de Biblioteca Națională a Regatului Unit British Library. Cercetarea materialelor arhivei Institutului Patrimoniului Cultural denotă aceeași lipsă de atenție pentru studierea istoriei și patrimoniului evreiesc. Din arhiva digitală a IPC am reușit să spicuim exemple de redactare a chestionarelor¹¹⁷ pentru interviuri, care ne-au servit pe parcursul anilor în expedițiile noastre în teren. Lucrurile s-au schimbat în domeniu grație faptului că în 2006 a fost creată secția *Minorități Etnice* în cadrul Centrului de Etnologie al IPC al AȘM. Grupul de etnologie al evreilor, din care făceau parte cercetătorii Iziaslav Levit, Clara Jignea, Iacov Copanschi, Rita Kleiman, au inițiat procesul de studiere a culturii și patrimoniului evreiesc, publicațiile cărora au devenit o sursă importantă de documentare pentru cercetările noastre, oferind o deschidere spre surse bibliografice și arhivistice.

În abordarea noastră am aplicat o asociere prin interferare a surselor, îmbinând lucrul de birou cu expedițiile de documentare și de colectare a informației de teren. În esență, cercetările noastre s-au bazat în mare parte pe istoria orală și memorialistică, rezultate din activitățile din teren, interviurile cu informatori din țară și de peste hotare. Din literatură științifică și documentele studiate, dar și din materialele expedițiilor întreprinse periodic, începând cu anul 2019, a fost adunat o serie de interviuri ce au completat informațiile extrase din lucrările publicate și din materialele arhivelor.

Ca exemplu, în cadrul expediției etnologice întreprinse în comuna Vadul Rașcov au fost colectate date de pe teren, au fost intervievați mai mulți localnici, am avut ocazia să studiem cărțile

gospodărești din anii 1945–1947, fiind documentați ultimii evrei rămași în sat în acea perioadă. Documentările de teren ne-au permis să adunăm un bogat material etnologic, inclusiv înregistrări audio, video și documente fotografice, puse în circuitul științific prin intermediul publicațiilor¹¹⁸.

b) *Sursele publicate* sunt marcate de diversitate atât prin varietatea de genuri cât și prin gradul de obiectivitate a informațiilor oferite cercetătorilor. Sursele publicate în culegeri și colecții sunt clasificate în izvoare etnografice și istorice, documentare și narative. Sursele documentare includ acte gestionare și juridice, documente statistice, documente de afaceri, statute ale asociațiilor profesionale, dispoziții și hotărâri ale autorităților locale, regionale și centrale, acte de stare civică (naștere, căsătorie, divorț, deces), sursele genealogice. Sursele narative cuprind narațiuni istorice interne și din afară, rapoarte consulare și corespondența diplomatică străină, notițe ale călătorilor străini, scrieri memorialistice, opere literare și publicistice.

Importante pentru cercetarea noastră sunt notele și jurnalele călătorilor străini, scrierile respective, deși au un caracter subiectiv, totuși reflectă multiple aspecte ale vieții socioeconomice, a modului de viață a locuitorilor, a coexistenței pământenilor cu diferite comunități etnice, inclusiv cu cea a evreilor, stabilite la etape cronologice diferite în Moldova și Muntenia. În acest context este relevantă ca sursă de documentare seria de publicații a Academiei Române cu genericul *Călători străini despre Țările Române*¹¹⁹. Culegerile de note și jurnale sunt editate în ordine cronologică, pentru tema noastră de cercetare fiind relevant volumul X, îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, care vizează perioada sfârșitului veacului al XVIII-lea, chiar înainte de a începe migrația masivă a evreilor în Basarabia și anexarea în urma războiului ruso-turc din anii 1806–1812 a Basarabiei de către Imperiul Rus¹²⁰.

Observațiile călătorilor străini vorbesc de la sine. Călătorul elvețian Franz Joseph Sulzer menționa în 1781 că *în Moldova, aproape că nu există târg care să nu fie plin de evrei*¹²¹. Alte mărturii ale călătorilor străini, precum cele ale finlandezului Gustav Orraeus¹²², neamțului Friedrich Wilhelm von Bauer¹²³, italianului Lionardo Panzini în vasta sa corespondență din anii 1776–1778¹²⁴, arhiducelui austriac Maximilian Franz von Habsburg¹²⁵, olandezului Georg Lauterer¹²⁶, italianului Domenico Sestini¹²⁷, raguzanului Stephan Ignaz Raicevici¹²⁸, slovacului (Imperiul Austro-Ungar) Johann Lehmann (Christopher Seipp)¹²⁹ ș.a., vorbesc despre prezența comunităților evreilor în Țările Române încă din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea.

Informații prețioase în plan comparativ al situației evreilor în sec. al XIX-lea sunt expuse în volumul editat de cercetătorii Daniela Bușă, Venera Achim, Constantin Ardeleanu, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Nicoleta Roman, Marian Stroia, Raluca Tomi¹³⁰, cuprinzând informații importante în ce privește situația demografică, ocupațiile și specificul local al evreilor.

Cercetătorul Victor Eskenasy, consacrat în domeniile arheologiei, istoriei și publicisticii, a avut un aport important la cercetarea istoriei evreilor din spațiul românesc, sintetizând multiple

documente de ordin istoric, social, economic, etnocultural, confesional prin care se atestă prezența multiseculară a evreilor în Țările Române. În lucrare găsim informații oferite de relatările de călătorie reprezentate mai mult prin descrieri ale situației din țările române; consultațiile rabinice (*responsele*); actele interne, de cancelarie, emise de domnii Țării Românești și a Moldovei sau de voievozii și principii Transilvaniei; actele externe cuprinzând documente emise de cancelariile statelor învecinate¹³¹.

La fel de valoroase pentru cercetările noastre sunt sursele memorialistice și genealogice care permit să oglindim aspecte importante ale vieții comunității evreiești din Basarabia. Vom menționa, în această ordine de idei, faptul că în anul 2019, la Chișinău, Elsa Menanteau și-a demarat cercetările despre familia sa, plecată din Basarabia la început de secol XX¹³². Lucrarea este elaborată în baza consemnărilor memorialistice, completate cu surse genealogice, prosopografice, publicistice; în același timp aduce detalii despre fenomenul migrării, în cazul dat a evreilor din Basarabia și este o sursă prețioasă pentru cercetare, creând punți de legătură cu alte familii de evrei, istoria cărora s-a pecetluit în istoria Basarabiei.

Mai mulți din scriitorii călători vorbesc despre evrei în orașele și târgurile românești în linii generale, constată prezența comunităților evreiești și rareori dau detalii despre viața evreilor locului. Astfel, Georg Lauterer, olandez, căpitan de vas, ne mărturisește cele văzute la Galați, unde ajunsese în iulie 1782: *La depărtare de mai puțin de un ceas de la Siret la vale, este așezat la stânga, în Moldova, pe un dâmb foarte înalt și abrupt, care se ridică chiar la Dunăre, marele oraș Galați, supus domnului Moldovei, locuit mai ales de creștini și de câțiva evrei poloni*¹³³.

Trimis în primăvara anului 1782 de regele Stanislav al II-lea al Poloniei la Constantinopol, tânărul talmaci Josef Mikoscha s-a oprit la Camenița (pe atunci Regatul Poloniei), doar de la 28 mai până la 3 iunie. Totuși, Mikoscha reușește să schițeze portretul orașelor din regiunile învecinate de Basarabia, menționând și prezența în ei a evreilor: *Încă din Zwaniac (Jvanet, n.a.) se observă o populație de evrei, armeni și rusi vorbind toți turcește. Orașul însuși e ruinat de războiul precedent. Și Hotinul a <...> început să se ridice din ruinele sale vechi, dar cu mai multa vioiciune decât Zwaniacul. Locuitorii săi sunt turci, armeni și evrei; unii se îndeletnicesc cu comerțul, alții cu meșteșugurile, iar alții se dedau serviciului militar, restul trăndăvesc*¹³⁴.

Putem presupune cu un grad rezonabil de certitudine că evreii turcofoni menționați aici sunt sefarzi. Nu este greșit să numești sefarzii evrei spanioli, precum nu este greșit să-i numim evrei turci, deoarece, sefarzii au fost izgoniți din Spania în urma Decretului de la Alhambra din 1492, au emigrat în Europa și nordul Africii, iar o parte din ei au continuat în Orientul Apropiat, de unde au ajuns în sudul Țărilor Române odată cu oastea otomană.

Urmându-și drumul spre Constantinopol, Mikoscha ajunge la Botoșani, care: *este destul de mare, poți să-l socotești, după Iași, ca al doilea oraș al Moldovei. <...> Orașul are patru feluri de*

*locuitori: greci, armeni, români și evrei. Ei trăiesc din negoț, cel puțin grecii și armenii, fără nici un fel de excepție. Orașul îi foarte potrivit pentru acest scop: în toate săptămânile se țin aici târguri cercetate de lume multă, unde poți să cumperi vite, cai și tot ce-ți trebuie în cantitate oricât de mare ai dori*¹³⁵.

Mikoscha constată prezența evreilor și în alt oraș important din Moldova, Galați, care asemenea Botoșanilor, este cunoscut în sec. al XIX-lea ca oraș unde locuiau puternice comunități evreiești: *Orașul Galați nu are mai mult de trei sute de locuitori constând din greci, români, armeni și evrei; mai sunt și turci, care obișnuiesc să se oprească uneori o bucată de timp aici numai din cauza comerțului și traficului cu Constantinopolul*¹³⁶. Ultimul oraș vizitat de el a fost Ismail, despre care Mikoscha spune că este: *una din cele mai mari și mai populate (localități, n.n.), este așezată pe un loc ridicat, lângă malul fluviului; se întinde spre stânga către partea ridicată; locuitorii sunt turci, evrei, rusniaci și armeni, după spusele unor dezertori recunoscuți, care sunt întrebuințați la lucru la fortificația nouă*¹³⁷.

Informații prețioase despre comunitățile evreiești din Basarabia sunt oferite de către cneazul S.D. Urusov (1862–1937) care la finele lunii mai 1903 a fost numit guvernator al Basarabiei¹³⁸. Numit în funcție de guvernator după pogromul evreilor din Chișinău¹³⁹, S.D. Urusov detestă politica pogromurilor, considerând că este păgubitoare pentru statul rus¹⁴⁰. Această atitudine a sa l-a făcut mai târziu pe Alexandr Soljenițin să remarcă că guvernatorul și cneazul S.D. Urusov a fost *binevoitor față de evrei*¹⁴¹. În însemnările sale, demnitarul relevă în calitate de martor ocular și de participant nemijlocit la evenimentele descrise. Având un caracter memorialistic, lucrarea lui S.D. Urusov cuprinde multiple informații cu caracter administrativ, social, etnografic, cultural, geografic și militar. S.D. Urusov este și autorul unui eseu dedicat restricțiilor legislative aplicate față de evreii din Imperiul Rus¹⁴².

Pentru cercetările noastre o importanță majoră o reprezintă sursele statistice în care sunt reflectate date cantitative privind numărul și dinamica populației evreiești în Basarabia țaristă. Astfel, în primul recensământ al populației Imperiului Rus din anul 1897, ponderea populației evreiești este destul de însemnată, ajungând la 5.063.156, respectiv, limba lor fiind vorbită de circa 4% din numărul total al locuitorilor imperiului. În Basarabia fiind atestați 269.108 de evrei de ambele sexe din numărul total de 1.935.412 de locuitori¹⁴³.

Dintre sursele statistice din perioada interbelică o pondere semnificativă în cercetarea noastră o are Recensământul general al populației din 1930, informațiile căruia au fost sistematizate în zece volume tematice¹⁴⁴. Volumele și tematica lor se prezintă în felul următor: 1) Sex; stare civilă; grupe de vârstă; gospodării; infirmități; populație flotantă; 2) Neam; limbă maternă; religie; 3) Știința de carte; 4) Locul nașterii; situația în gospodărie; menaje colective; mărimea gospodăriilor; cunoașterea limbii române; cetățenia; vârsta; 5) Profesii – Populația după situația în profesie,

sex, grupe de vârstă, instrucție și neam pe clase de profesii; 6) Profesii – Populația pe clase și grupe de profesii și situația în profesie pe sexe; 7) Profesii – Populația pe clase și grupe de profesii după sexe, vârstă, instrucție și neam; Situația în profesie a activităților; 8) Profesii (volum reconstituit și realizat în anul 1994); 9) Structura populației României – tabele selecționate din rezultatele Recensământului general al populației din 1930; 10) Întreprinderi industriale și comerciale Conform datelor recensământului evreii alcătuiau 4% din numărul total al populației României, respectiv, ponderea lor era de *13,6% la orașe și 1,6% la sate*. În Basarabia evreii alcătuiau 7,2% din numărul total al populației¹⁴⁵.

Deopotrivă cu sursele scrise, dosarele de arhivă, subliniem ponderea interviurilor și a istoriei locale, istoriei orale, precum și a datelor furnizate de pietrele funerare identificate în timpul cercetărilor cimitirelor evreiești din localitățile Republicii Moldova. Mai multe date sunt introduse în premieră în circuitul științific și constituie o sursă importantă de studiu în eventualitatea extinderii cadrului tematic și cronologic al studiului cimitirelor evreiești din mediul urban și rural.

1.3. Concluzii la capitolul I

Ne-am propus în Capitolul de față să analizăm aspectele etnoculturale ale vieții comunităților evreiești din spațiul românesc, în special cel basarabean, prin prisma surselor istorice și a contribuțiilor teoretice ale cercetătorilor. Studiul a permis conturarea unei imagini complexe a procesului de formare, consolidare și afirmare a identității evreiești într-un context geografic și istoric marcat de schimbări politice, migrații și interferențe culturale cu următoarele concluzii:

1) Prezența evreiască pe teritoriul Basarabiei a fost menționată în majoritatea lucrărilor istorice mai degrabă ca un fapt, un fenomen consemnat, decât ca un element activ al unei realități sociale și culturale complexe.

2) Constatăm că majoritatea lucrărilor istorice dedicate acestei teme au examinat comunitățile evreiești în principal în termeni fenomenologici, prezentați prin cifre, documente de arhivă și statistici, fără a aprofunda semnificativ dimensiunile relaționale, culturale și sociale ale acestei prezențe. De la cărturarii Dimitrie Cantemir și Ion Neculce, care au documentat sumar existența evreilor în spațiul moldovenesc, până la exegeții secolului XX, discursul istoriografic a rămas fidel paradigmei descriptive, o abordare justificată având în vedere specificul disciplinar al istoriei. Majoritatea autorilor s-au concentrat pe prezentarea faptelor și proceselor istorice fără a insista asupra dimensiunilor etnologice ale coexistenței interetnice.

3) Deși contribuția fiecărui cercetător la înțelegerea fenomenului în sine este incommensurabilă, observăm lipsa informațiilor necesare pentru o înțelegere mai profundă a relației de coexistență a evreilor cu populația indigenă sau cu alte grupuri etnice. Astfel, contribuțiile remarcabile ale unor istorici precum Nicolae Iorga, Zamfir Arbure, Ion Nistor, iar în epoca contemporană, Valentin

Tomuleț, Andrei Emilciuc, Alexandru Roitman, Ion Gumenâi și alții, rămâne fundamentală pentru studiul istoriei așezării evreiești din Basarabia.

4) Analiza surselor istorice arată că, deși prezența evreilor în spațiul românesc este atestată încă din epoci îndepărtate, stabilirea lor permanentă a început să capete contur abia începând cu sec. XV–XVI, fiind impulsionată de factori economici, dar și de persecuțiile din alte regiuni ale Europei Centrale și de Est.

5) Contextul geopolitic al Basarabiei – situată la granița dintre Imperiul Otoman, Imperiul Rus și Țările Române – a creat un cadru propice pentru migrațiile evreiești, dar și pentru dezvoltarea unor comunități stabile și prospere. Perioada de după anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus a fost una de creștere semnificativă a populației evreiești, încurajată de politica țaristă de populare a noilor teritorii. Cu toate acestea, poziția evreilor în societatea basarabeană a rămas ambiguă, oscilând între toleranță administrativă și marginalizare socială, între oportunități economice și discriminări legislative.

6) Abordarea noastră a relevat lacune semnificative în înțelegerea vieții cotidiene a evreilor, a organizării lor sociale și economice, a relațiilor lor de vecinătate, a schimburilor culturale și a adaptării la spațiul local. Lacunele constatate țin mai mult de istoriografia sovietică, astfel, dacă în perioada interbelică în Rusia sovietică au fost editate câteva lucrări în care era reflectată istoria și cultura evreilor basarabeni, atunci în perioada postbelică în RSSM tematica evreiască a fost exclusă aproape totalmente din preocupările științifice ale etnografilor și istoricilor.

7) Aspecte legate de viața cotidiană, valorile și normele culturale, formele materiale ale culturii evreiești, dinamica relațiilor interetnice sunt domenii care aparțin mai mult etnologiei decât istoriei tradiționale. Din păcate, în istoriografia existentă aceste aspecte au fost considerate irelevante, tratate adesea fragmentar, fără o viziune sistematică și interdisciplinară care să le integreze organic în tabloul de ansamblu al evoluției Basarabiei. În acest context, abordarea noastră s-a concentrat pe reconstrucția stratului etnologic al vieții evreiești din Basarabia. Am căutat să oferim o percepție multidimensională a acestei prezențe, evidențiind caracterul său structural, funcțional și simbolic în societatea locală.

8) Am realizat o analiză aprofundată a caracteristicilor regionale ale comunităților evreiești, punând accent pe activitățile lor economice și cotidiene, legătura strânsă cu tradițiile etnice, specificul formelor de cultură materială și apartenența la anumite spații istorice și etnografice. Această abordare ne-a permis să contextualizăm mai atent evoluția comunităților evreiești și să obținem o înțelegere mai nuanțată a interacțiunilor interetnice care au modelat identitățile locale.

9) Pe baza surselor istorice, am încercat să reconstituim dimensiunea etnologică ce oferă o înțelegere deplină a fenomenului prezenței unei populații considerate *străine*, dar care, de fapt, a devenit parte integrantă a societății basarabene. Ne-am concentrat asupra consecințelor imediate și

pe termen lung ale acestei prezențe, asupra modului în care comunitățile evreiești au influențat și au fost influențate de realitățile sociale, economice și culturale ale regiunii.

În concluzie vom menționa că demersul științific de față oferă o lucrare de referință actuală pentru cercetătorii din domeniul istoriei, etnologiei și studiilor culturale, contribuind la conservarea memoriei colective și la înțelegerea diversității etnoculturale a regiunii basarabene în context european.

2. CONTEXTUL ISTORIC AL POPULAȚIEI EVREIEȘTI DIN BASARABIA

2.1. Evreii din Basarabia conform datelor recensămintelor populației

Pentru a examina contextul istoric și a reflecta complex, sub aspect etnocultural, problema comunităților evreiești din Basarabia în perioada 1812–1940, considerăm utilă o retrospectivă lapidară privind stabilirea evreilor în spațiul românesc anterior limitei de jos a cadrului cronologic determinat în cercetare. Polemicile cu privire la originea și vechimea șederii evreilor în spațiul românesc sunt purtate de mai mulți teoreticieni ai istoriei și culturii evreilor, existând diverse ipoteze, mai mult sau mai puțin documentate. Victor Eskenasy trece în revistă un șir de surse și vestigii antice care atestă prezențe iudaice în Dacia Romană¹⁴⁶. În această ordine de idei nu putem omite observațiile lui Victor Eskenasy, precum că așezarea evreilor pare a fi legată *doar de prezența trupelor romane care includeau, printr-un fenomen caracteristic epocii, o multitudine de etnii provenite din provinciile imperiului*¹⁴⁷.

Informațiile despre evreii stabiliți în spațiul românesc în perioada până în sec. al XV-lea sunt puține la număr și se referă la negustori evrei, călătorind pe căi comerciale importante din Moldova și Țara Românească ce făceau legătura între Peninsula Balcanică și spațiul populat de poloni și germani. Aceste informații arată că numărul evreilor stabiliți în Țările Române era nesemnificativ, evreii fiind mai puțini decât armenii, care reprezentau cea mai numeroasă minoritate din Moldova până la începutul sec. al XVIII-lea. Deja în sec. al XVI-lea se știa despre existența comunităților evreiești în sudul Moldovei. Până la începutul sec. al XVIII-lea au fost stabilite așezări permanente evreiești în mai multe localități cu potențial comercial. Spre sfârșitul secolului, prezența evreilor este atestată în majoritatea orașelor, târgurilor și în mai multe sate.

Venirea evreilor pe teritoriile spațiului românesc s-a desfășurat în câteva perioade, care, convențional, se pot distinge astfel: 1) *perioada timpurie când un număr mic de evrei încep să se stabilească de-a lungul căilor comerciale cu interes pentru comerț*; 2) *perioada sec. XV–XVII, când populația evreiască a început mișcarea de migrare din cauza înrăutățirii situației lor în Rzeczpospolita, în primul rând, găsind în spațiul românesc un loc de refugiu de la atrocități*; 3) *începând cu sec. al XVII-lea migrația evreilor devine mult mai intensă, existând chemarea de către unii boieri moldoveni a negustorilor evrei, în vederea dezvoltării comerțului în orașele și târgurile moldovenești, cât și pentru crearea unor noi așezări, de regulă târguri*¹⁴⁸.

Migrația s-a efectuat pe două căi (porți, cum le numește Silviu Costachie), cea din nordul și nord-estul Moldovei, care făcea legătura comercială între Imperiul Otoman și Polonia, iar cea de a doua – în nordul Moldovei spre Transilvania care se remarcă printr-o *intensificare a*

prezenței evreilor în special în localitățile urbane, deci o sedentarizare urbană, caracteristică ce se va accentua și mai mult de-a lungul sec. XIX și XX¹⁴⁹.

Cât privește originea evreilor stabiliți în spațiul românesc, în mediul cercetărilor se presupune că dacă în Țara Românească erau mai mulți evrei de origine sefardă, în Moldova predominau evreii așkenazi. Relativ puțini la număr, evreii sefarzi, stabiliți în Țara Moldovei, proveneau din Imperiul Otoman. În sec. al XV-lea, ca rezultat al semnării Decretului de la Alhambra din 1492, ei au fost izgoniți din Spania și Portugalia, găsindu-și ulterior refugiu în Africa de Nord și Orientul Apropiat, iar în Țara Românească puteau să se stabilească începând din sec. al XVI-lea. Evreii așkenazi, cea mai mare parte a evreilor stabiliți în Moldova, au migrat din Europa Centrală. Și totuși, în linii generale, până la semnarea convenției de cedare a Bucovinei (7 mai 1775), prezența evreilor în Țara Moldovei a fost nesemnificativă, fiind vorba doar de cazuri izolate. Situația s-a schimbat la finele sec. al XVIII-lea, când migrația evreilor a luat amploare. Comparativ cu Muntenia, în Țara Moldovei a existat o populație evreiască mai numeroasă și cu un mod de viață mai bine organizat. Evreii veneau din regiunile învecinate, fiind motivați mai mult de rațiuni economice și rareori din cauze de ordin politic sau confesional.

Imigrarea populației evreiești în Țara Moldovei a fost cauzată de un șir de măsuri de constrângere, aplicate față de ei de către autoritățile ruse și austriece în teritoriile aflate în vecinătatea Țării Moldovei¹⁵⁰. Măsuri de constrângere însemnau acțiuni de intimidare ale autorităților statale rusești și austriece în teritoriile vecine statului moldovenesc, printre care ar fi persecutarea păturilor sărace ale orașelor, din care făceau parte și evreii cu venituri mici sau ocazionale, aceștia fiind obligați să plece din orașe și să se stabilească în localități indicate de autorități și să-și schimbe modul de viață și mijloacele de a-și asigura veniturile. Evreii, nedorind să se conformeze, au preferat să migreze către Țara Moldovei, unde condițiile oferite de autoritățile moldovene păreau a fi mai tolerante.

Până la prima împărțire a Poloniei din 1772, accesul evreilor în Rusia era limitat, aceștia fiind considerați o sursă permanentă de nenorociri și amenințare pentru creștinism. Ecaterina a II-a a fost nevoită să accepte comunitățile evreiești din teritoriile poloneze anexate după prima împărțire a Poloniei. În Rusia față de evrei au fost aplicate restricții drastice: li se interzicea, cu excepția celor cu studii universitare și negustorilor de gilda I și II, să locuiască în orașele mari ale țării, erau aplicate măsuri de interdicție a căsătoriilor evreilor cu ne evrei fără o permisiune specială, era aplicată o fiscalitate excesivă, tinerii evrei au început a fi recrutați în armata imperială. În cazul în care evreii nu respectau toate aceste restricții, erau expulzați din țară. În urma primei, dar mai ales celei de-a doua și a treia împărțiri teritoriale ale Poloniei, au fost atestate câteva valuri de emigranți evrei în Țara Moldovei, unde autoritățile erau mai

tolerante. Într-adevăr, pentru a atrage noi locuitori în ținutul Basarabiei, politica Imperiului Rus prevedea pentru acea perioadă unele avantaje economice și scutirea de serviciul militar. Astfel, doar la Iași spre sfârșitul sec. al XIX-lea, numărul evreilor a crescut de patru ori, la fel crescuse și taxele plătite de ei.

Numărul evreilor a crescut la începutul sec. al XIX-lea inclusiv ca urmare a rezultatelor războiului ruso-turc din 1806–1812. După anexarea rusească, în 1812, Basarabia a fost inclusă în Zona de Ședere și mulți evrei din alte părți ale Zonei au migrat în provincia basarabeană. Conform recensământului rusesc din 1817, în Basarabia la un număr de peste 91.000 de gospodării ale moldovenilor se numărau *3.826 de familii evreiești, 640 grecești, 530 armenești și 482 bulgărești și găgăuzești, în total aici locuiau 282.063 de persoane, inclusiv evrei – 19 013 persoane, adică aproximativ 7%*¹⁵¹. Fiind la un loc deci *5.478 familii neromâne. Restul de 91.048 de gospodării erau moldovenești. Intre aceste erau socotite și cele câteva mii de familii rutene sau ucrainene*¹⁵².

De la începutul anilor 1880, situația economică a evreilor basarabeni s-a înrăutățit ca urmare a expulzărilor frecvente din sate și zonele de frontieră și datorită crizei agrare din Rusia acestei perioade, din cauza căreia mulți evrei au sărăcit și au emigrat în străinătate.

În Imperiul Rus, sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea, au fost marcate de pogromuri evreiești masive (6 aprilie 1903; 1905), care pe lângă efectele războiului civil, au influențat puternic situația demografică și migrația populației în Basarabia. Primul Război Mondial a afectat în mod negativ viața populației evreiești – autoritățile au evacuat masiv evreii de pe linia frontului ca pe un element de neîncredere.

În spațiul rural din Basarabia circulau o mulțime de legende despre bogățiile fabuloase ale evreilor, alimentând nu doar imaginația pământenilor, dar și aspirațiile celor certați cu legea. O astfel de crimă de omucidere față de un evreu este semnalată în cercetările de teren ale arheologilor și cercetătorilor istoriei locale. N.K. Moghileanski a elaborat în anul 1913 un model de anchetă cu subiecte de interes arheologic, iar Ia.M. Ebergard a publicat rezultatele sistematizate ale acestei anchete la sfârșitul anului 1915 și începutul lui 1916¹⁵³. Un episod despre prosperitate financiară a unui evreu este descris în legătură cu descoperirea unei comori fabuloase (tănuite în două cazane cu aur pe un câmp) de un bătrân din satul Ciutulești, venit din Podolia și stabilit aici pe la mijlocul sec. al XIX-lea. Bătrânul a construit o biserică în sat iar restul aurului i l-a vândut evreului Grinban din Chișinău pentru suma de 250 de mii de ruble¹⁵⁴.

În anii premergători Primului Război Mondial, influența partidelor antisemite în Europa Centrală și de Est a scăzut. Cu toate acestea, confiscarea puterii de către Partidul Bolșevic în Rusia și înfrângerea Germaniei în război au dus la o nouă izbucnire a antisemitismului și

consolidarea grupurilor antisemite radicale. Aceste evenimente au devenit catalizatorul unui nou flux de refugiați și strămutați în Palestina, așa-numitul al doilea Aliyah. Din Rusia, în anii 1881–1914, au emigrat 1,98 de milioane de evrei, iar inclusiv cu cei din Europa de Est – 2,4 milioane. Numai în Palestina au plecat cca 200.000, dar majoritatea au ales ca destinație Statele Unite ale Americii. În anii 1870, aproximativ 30.000 de evrei ruși au fugit în Statele Unite pentru a scăpa de persecuție. Ulterior, ritmul emigrării a crescut rapid: din 1881 până în 1900, alte 600 de mii de evrei au plecat în Statele Unite. În timpul Primului Război Mondial, aproximativ 500 de mii de evrei au fost evacuați din provinciile de vest și au fost relocalizați în provinciile interioare ale Rusiei. Aceasta a devenit abolirea *de facto* a Zonei de Ședere.

2.1.1. Recensămintele populației din anii 1772–1773 și 1774

Recensămintele din anii 1772–1773 și 1774 au fost realizate la comanda mareșalului rus Piotr Rumeanțev, dar prin străduința dregătorilor din Divanul Moldovei și au avut ca scop publicarea listelor locuitorilor impozabili ori ai celor care au participat ca voluntari la războiul ruso-turc (1768–1774). Cele două recensăminte au fost publicate în 1975, sub egida Institutului de Istorie al Academiei de Științe din RSS Moldovenească, în volumul al VII-lea, în două părți, a colecției de documente *Moldova în epoca feudală*, ambele îngrijite de Pavel Dimitriev (Dimitriu)¹⁵⁵. Datele recensămintelor constituie o sursă inedită de informație pentru cercetare, având în vedere datele statistice referitoare la apartenența etnică a locuitorilor ținuturilor de pe teritoriul actual al Republicii Moldova. Din materialele acestui volum am obținut informații pentru câteva regiuni (ținuturi), care constituie obiectul studiului nostru. Astfel am aflat numărul evreilor din Târgul Soroca (în 1774 – 37 evrei bejenari, din care 10 recent refugiați)¹⁵⁶, ori din Târgul Rașcov (30 de *jidovi*, din care 13 apăruți recent), dar și confirmarea faptului istoric că Târgul Rașcov, satele Climăuții de Jos și Socola au aparținut Mănăstirii Golia¹⁵⁷.

Mai mult, datele recensămintelor ne prezintă numele evreilor din majoritatea localităților recensate, deseori chiar indicând și meseria acestora, ori așa curiozități precum faptul că la Taxobeni (Vrănești?), sate, care și-au păstrat denumirea și în zilele noastre, locuia un evreu creștinat (*І из жудов непexpуcмoe*)¹⁵⁸.

După anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus în 1812, autoritățile imperiale au inițiat în 1817 primul recensământ general al populației, care, de facto, nu a fost un recensământ modern, dar mai degrabă o revizie fiscală și administrativă, menită să stabilească populația, localitățile, obligațiile fiscale și statutul social al locuitorilor.

Datele statistice colectate conțineau: 1) denumirea regiunii, localității; 2) situația economică (solvabilitatea) localității; 3) evidența clericului; 4) numărul mazililor și văduvelor lor; 5) numărul ruptașilor și văduvelor lor; 6) statistica clasei inferioare: țăranii și văduvele lor,

burlacii; 7) numărul capilor gospodăriilor (de familie); 8) numărul gospodăriilor văduvelor; 9) date despre proprietarul moșiei localității, despre suprafața acesteia, cum este utilizată această suprafață și ce terenuri cuprinde. Înregistrarea a fost realizată pe comunități rurale și urbane, evidențiind apartenența socială, dar mai puțin cea națională și religioasă¹⁵⁹.

Recensământul a înregistrat un număr total de aproximativ 19–20 de mii de evrei în Basarabia, iar aceste cifre variază în funcție de surse, deoarece sunt rezultatul unei deducții, unui calcul matematic, reieșind din numărul capilor familiilor înmulțit cu o cifră medie estimată a numărului membrilor familiilor (4 sau 5 membri). Filip Vighel, vice-guvernatorul regiunii Basarabia, scria: *Era foarte greu de determinat numărul locuitorilor acestei regiuni, deoarece impozitele de stat directe, birul și dajdia, nu erau colectate de fiecare locuitor în parte, ci de la familie, și doar numărul acestora din urmă era prezentat guvernului regional*¹⁶⁰.

Evreii sunt menționați sporadic, în calitate de proprietari ai unor mici afaceri (livezi, mori, oloinițe sau bălți de pescuit), aceasta fiind regula pentru toate etniile locuitoare, deoarece statisticele recensământului nu conțineau date demografice. Găsim în datele statistice că la Otaci evreii dețineai 3 mori fără iazuri, la Mămăliga un alt evreu era proprietarul morii pe Prut, la Bocicăuți un evreu deținea o livadă. Doar în descrierea orașelor (târgurilor), ca de exemplu celor din uezdul Soroca, se atestă un număr important al evreilor la Movilău – 313 capi de familie și 21 de văduve; la Soroca – 145 de evrei; la Bălți – 244; la Vadul Rașcov, în aceea perioadă numit Rașcov, și este trecut în lista celor 4 târguri ale ținutului, sunt menționați 88 de evrei¹⁶¹.

Concluzionăm, urmare a studierii datelor statistice ale acestui recensământ, că majoritatea evreilor locuiau în târguri și orașe, dar existau și familii dispersate în mediul rural. Evreii aveau un statut special, erau înregistrați distinct, fiind considerați o categorie aparte. Recensământul notează ocupații tipice – comerț, meșteșuguri, arendă (în special arendarea cârciumilor și morilor), dar și agricultură în câteva localități.

Importanța acestui recensământ pentru studiul nostru constă în faptul că se prezintă ca prima statistică oficială a populației evreiești din Basarabia sub ruși, și a arătat că evreii reprezentau deja o componentă semnificativă a populației urbane. Anul 1817 a marcat începutul unei creșteri rapide a populației evreiești, Basarabia devenind în deceniile următoare una din regiunile cu cele mai mari comunități evreiești din Imperiul Rus.

În anul 1859, pe teritoriul Imperiului Rus s-a desfășurat ultima, a zecea revizie a populației (*Listele localităților Imperiului Rus*), începută în 1857 și publicată în 1861. Această revizie a fost ultima din seria celor efectuate începând cu anul 1719 și a reprezentat ultima evidență amplă a populației înaintea primului recensământ general din 1897.

Scopul principal al acestei ediții a recensământului consta în alcătuirea unei liste complete a tuturor localităților și nu în calcularea exactă a populației, lucru posibil doar prin stabilirea cu certitudine a tuturor așezărilor. În consecință, ediția nu garanta precizia cifrelor privind numărul de gospodării și locuitori; în general, ea își atribuia rolul de lucrare pregătitoare pentru o viitoare ediție a listelor. Prin urmare, revizia din 1859 ne dă cifre aproximative în ce privește informațiile demografice, însă noutatea este că în materialele recensământului se conțin mențiuni despre sinagogi și școli evreiești.

În prefața documentului se menționează că, în ansamblul populației regiunii, evreii ocupă un loc foarte important, fiind înregistrați peste 70.000 de suflete din totalul de 909.926 a populației. Cei mai mulți evrei locuiesc la Chișinău (peste 14.000) și la Hotin (peste 9.900). În ceea ce privește repartitia pe județe, cel mai mare număr se constată în județele Sorooca (circa 12.000) și Hotin (peste 10.000); cel mai mic număr fiind în județele Akkerman și Bender (abia câte 800 în fiecare)¹⁶².

Acest recensământ cuprinde și perioada după 1830, când, după ce a fost publicat noul *Regulament privind evreii*, în Basarabia au început să apară coloniile agricole evreiești, parțial pe pământurile statului și parțial pe moșii particulare. Prin acest recensământ, în anul 1859 se documentează 16 colonii evreiești, și anume: în județul Chișinău – Constantinovca; în județul Bender – Romanovca (Basarabeasca); în județul Orhei – Șibca, Nicolaeva Blagodati; în județul Sorooca – Mereșeuca, Zgurița, Briceva, Dumbrăvenii, Starovca (Mărculești), Telenestii Noi, Căprești, Liublin, Vertiujeni; în județul Hotin – Lomacineț; în județul Iași – Alexandreni și Valea lui Vlad. În aceste colonii, potrivit listelor, existau 1.082 de gospodării cu 10.389 de locuitori de parte bărbătească. Cele mai mari ca număr de locuitori erau Alexandreni și Dumbrăveni; în prima se înregistrau 1.872 de suflete, iar în cea de-a doua – 1.038 de suflete¹⁶³.

2.1.2. Recensământul general al populației Imperiului Rus din anul 1897

La începutul anilor '80 ai secolului al XIX-lea, la Ministerul Afacerilor Interne imperial au fost înregistrate mai multe cereri de la adunări de zemstve și de la guvernatori cu privire la necesitatea efectuării unui recensământ al populației. Aceasta s-a datorat repartizării inegale a impozitelor între gospodăriile de țărani și creșterii restanțelor la încasări de la populație. La 5 iunie 1895, proiectul Regulamentului privind recensământul a fost aprobat de împăratul Nicolai al II-lea și a fost publicat ca *Regulamentul privind primul recensământ general al populației din Imperiul Rus*¹⁶⁴.

Recensământul din anul 1897 a fost primul și unicul recensământ general al populației Imperiului Rus. A fost efectuat la 28 ianuarie (9 februarie) 1897, prin sondaj direct al întregii populații la aceeași dată, în conformitate cu *Regulamentele privind primul recensământ general*

al populației Imperiului Rus aprobate în 1895. Recensământul a acoperit peste 125 de milioane de oameni și a costat statului rus șapte milioane de ruble.

În pofida faptului că nu putem nega importanța și în mare parte veridicitatea acestui proces de amploare, trebuie să înțelegem că obiectivitatea informației culese a avut de suferit cel puțin din cauza lipsei unor activități de familiarizare în rândul populației cu privire la sensul și scopul Recensământului ce a generat o mulțime de zvonuri, neliniște și chiar rezistență deschisă. Datele culese în timpul Recensământului cu privire la religie au fost nesatisfăcătoare. În primul rând, mulți sectari și-au ascuns apartenența la o sectă, dându-se drept ortodocși, iar în al doilea rând, autoritățile locale au forțat populația să se înscrie ca ortodoxă. Doar 0,3% din evrei practicau religia ortodoxă¹⁶⁵.

Un aspect important al acestui Recensământ se referă la componenta demografică a populației guberniei Basarabia în funcție de limba maternă declarată (A 1, tab. 1). Conform datelor Recensământului în gubernia Basarabia locuiau 1.933.436 de suflete, luate oficial în evidență, dintre care puțin peste 15% locuiau în orașe. Examinând datele statistice ale recensământului (A 1, tab. 1) constatăm că evreii reprezentau 11,79% din populația totală a guberniei Basarabia, ceea ce confirmă existența unei comunități numeroase și bine înrădăcinate. Dacă analizăm distribuția geografică, observăm o repartizare inegală între zonele urbane și cele rurale – în orașe, evreii constituiau o proporție impresionantă de 37,18% din populație, pe când în zonele rurale (județe, excluzând orașele), evreii formau doar 7,25% din populație¹⁶⁶.

Această disproporție relevă faptul că evreii din Basarabia aveau o puternică orientare urbană, fiind concentrați în centre comerciale și administrative, unde activau în comerț, meșteșuguri, servicii financiare și profesii liberale. Prezența lor redusă în zonele rurale reflectă faptul că evreii erau mai puțin implicați în agricultura propriu-zisă, care era domeniul tradițional al majorității populației moldovenești. Această disproporție se datorează în mare parte politicii administrației și legislației, care nu le permitea să locuiască în sate pentru a nu permite evreilor să influențeze populația autohtonă¹⁶⁷.

Concluzionăm că din punctul de vedere al structurii demografice, evreii s-au remarcat ca o minoritate urbană majoritară în multe orașe, având adesea o influență semnificativă asupra vieții economice și culturale locale. În orașe precum Chișinău, Bălți sau Soroca, evreii au format comunități compacte, cu propriile instituții religioase (sinagogi, școli religioase), centre culturale și organizații caritabile.

Un alt compartiment al Recensământului, care a ajuns în atenția noastră, se referă la apartenența religioasă a populației Basarabiei (A. 1, tabelul 2). Examinarea datelor relevante confirmă cifrele demografice, indicând următoarele: evreii (persoanele înregistrați ca evrei)

reprezentau 11,81% din întreaga populație a Basarabiei. Observăm o diferență de 0,02% (11,81 vs 11,79) dintre evreii ce s-au declarat evrei după limba maternă și după religie. Mai mult ca probabil, 45 de evrei au declarat că pentru ei limba maternă este limba rusa. În zonele urbane, procentul era și mai mare: 37,38% dintre locuitorii orașelor erau de religie mozaică (evreiască). În zonele rurale, evreii reprezentau doar 7,24% din populație¹⁶⁸.

Religia mozaică nu a fost doar o formă de credință, dar și un element esențial al identității etnice și culturale pentru evreii basarabeni. Viața religioasă intensă, organizată în jurul sinagogilor și al studiului Torei, a întărit coeziunea comunității și a contribuit la păstrarea identității în contextul diversității etnice și religioase a Basarabiei.

Analiza materialelor recensământului permite să constatăm că la sfârșitul sec. al XIX-lea erau circa 200 de localități, populate de evrei în gubernia Basarabia¹⁶⁹, iar până la mijlocul anilor '20 ai sec. XX – peste 300¹⁷⁰, ceea ce înseamnă numeroase sinagogi, școli, fabrici, mori, magazine și case particulare. Desigur, multe dintre ele au dispărut, au fost reconstruite și nu mai seamănă a fi clădiri evreiești. Dar există suficienți indici pentru a reconstitui pentru a păstra din specificul arhitectural al cartierelor evreiești, pentru a găsi și a compara datele istorice privind clădirile evreiești cu starea actuală.

Această configurație demografică, cu o densitate semnificativă a evreilor în mediul urban, a avut numeroase consecințe asupra caracterului orașelor basarabene de la sfârșitul sec. al XIX-lea. Evreii nu erau doar numeroși locuitori ai acestor orașe, dar și au contribuit activ la configurarea peisajului economic, social și cultural al regiunii. În centrele urbane, ei dominau anumite industrii comerciale (textile, produse coloniale, piețe), precum și meșteșuguri, precum ceasornicăria, pantofăria, croitoria sau tipografia. Datorită acestor ocupații, evreii satisfăceau nevoile de consum ale întregii populații urbane și rurale, devenind mediatori economici indispensabili. Într-un imperiu, în care ortodoxia era considerată religie de stat, iar minoritățile religioase și etnice, inclusiv evreii, erau adesea percepute ca *elemente străine*, această poziție strategică în structura economică a orașului i-a făcut vizibili și vulnerabili la ostilitatea socială sau la politicile restrictive. Din această rațiune motiv, recensămintele imperiale, deopotrivă cu caracterul administrativ, aveau și funcția de control social: clasificarea populației după religie, limbă, statut social și loc de reședință avea scopul implicit de a formula o politică de segregare sau asimilare. Este important de remarcat faptul că, în paralel cu datele oficiale ale Recensământului, unele instituții ale statului imperial au elaborat și rapoarte suplimentare, care subliniau prezența excesivă a evreilor în comerț și administrația orașului, ca justificare pentru legi și reglementări discriminatorii ulterioare. Deși Recensământul din anul 1897 nu a urmărit în mod direct politici antisemite, datele colectate au fost ulterior instrumentate de autorități în

sensul limitării drepturilor civile ale populației evreiești — de exemplu, prin restricționarea accesului la anumite profesii sau prin stabilirea de cote pentru educație în instituțiile de stat¹⁷¹.

Un alt aspect important obținut din datele recensământului este dinamica lingvistică a populației evreiești din Basarabia. Deși majoritatea evreilor au declarat că vorbesc idiș, o parte din elita evreiască a ales limba rusă ca semn al integrării culturale sau din motive pragmatice, cum ar fi accesul în administrație, învățământ superior sau afaceri. Această bifurcație lingvistică reflectă o realitate socială complexă: existența unei stratificări interne în cadrul comunității evreiești între tradiționaliști și modernizatori, între cei care au aderat la valori religioase și cei care au fost deschiși la secularizare și asimilare culturală. În plus, importanța rețelelor religioase și culturale evreiești în viața socială a comunității nu poate fi ignorată. În orașele cu o populație evreiască semnificativă, existau adesea zeci de sinagogi, unele mici, de cartier sau de breaslă, altele mai mari și mai reprezentative. Aceste centre îndeplineau nu doar un rol spiritual, ci și funcții educaționale, administrative și de solidaritate socială; organizau evenimente caritabile, distribuiau fonduri pentru ajutorarea săracilor și bolnavilor, ofereau burse studenților și ajutoare în timpul situațiilor de criză, epidemii, dezastre, conflicte locale.

Luând în considerare cele menționate concluzionăm că datele Recensământului din anul 1897 trebuie interpretate nu doar în dimensiunea lor cantitativă, dar și din punctul de vedere al impactului social-politic, oferind o bază factologică substanțială pentru înțelegerea poziției comunității evreiești în ierarhia etnică și socială a Basarabiei la sfârșitul secolului al XIX-lea. Având o pondere numerică semnificativă și o funcție economică activă, evreii reprezentau și un grup vulnerabil, situat la intersecția dintre toleranța formală a administrației și presiunea crescândă a societății, dominată de etnocentrism și ortodoxia oficială.

Această vulnerabilitate va crește în deceniile următoare pe fondul instabilității politice, al naționalismului crescând și al schimbărilor legislative care redefinesc statutul juridic și social al minorităților din fostul imperiu țarist. Astfel, recensământul din 1897 rămâne o piatră de hotar statistică fundamentală, dar și o oglindă a tensiunii structurale care a marcat coexistența interetnică și interconfesională în Basarabia la sfârșit de secol XIX.

2.1.3. Recensământul general al populației României din anul 1930

Între anii 1918 și 1940, după Marea Unire și revenirea Basarabiei în Regatul România, comunitatea evreiască din această provincie a cunoscut o perioadă de intensă reconfigurare socio-economică și culturală. Deși contextul general a fost unul de instabilitate politică și criză economică, evreii basarabeni au reușit să-și mențină și, în anumite privințe, să-și dezvolte viața comunitară, educațională și culturală.

După 1918, în cadrul noii administrații românești, evreilor li s-a permis, într-o oarecare măsură, să-și organizeze viața comunitară în mod autonom, în special în domeniile educației, culturii și asistenței sociale. În acest sens, li s-a permis să înființeze și să administreze școli primare și secundare cu predare în ebraică și idiș, element esențial pentru păstrarea identității lor culturale. Astfel, în 1922, în Basarabia funcționau aproximativ 140 de școli evreiești, majoritatea concentrate în orașele Chișinău, Bălți, Soroca și alte centre urbane cu populații evreiești semnificative¹⁷².

Învățământul evreiesc s-a dezvoltat în paralel cu o rețea de instituții caritabile și sanitare. Până în anii 1930, în Basarabia funcționau 13 spitale evreiești, aziluri de bătrâni și alte forme de asistență socială, susținute atât prin contribuții din partea comunităților locale, cât și prin sprijinul organizațiilor internaționale, în special al Comitetului American Jewish Joint Distribution (cunoscut ca *Joint*). Această organizație a jucat un rol crucial în sprijinirea evreilor basarabeni afectați de criza economică severă din anii 1920 și 1930, oferind ajutor financiar, medicamente și sprijin logistic instituțiilor de învățământ și sanitare.

Din punct de vedere demografic, la începutul anilor 1920, populația evreiască din Basarabia era estimată la aproximativ 267.000 de persoane, reprezentând aproximativ 11-12% din populația totală a regiunii¹⁷³. Această comunitate era extrem de diversă, incluzând atât evrei așkenazi, cât și grupuri mai mici de evrei sefarzi sau evrei din Caucaz, fiecare păstrându-și propriile particularități lingvistice și religioase. În ciuda unor inițiative pozitive, realitatea cotidiană a evreilor din Basarabia nu a fost lipsită de dificultăți majore.

Antisemitismul, deși fluctuant ca intensitate, a rămas o prezență constantă. Multe comunități au simțit ostilitatea unor segmente ale populației majoritare, iar actele de violență sau discriminare nu au lipsit. Aceste fenomene s-au agravat mai ales în anii 1930, odată cu ascensiunea curenților naționaliste și antisemite în întreaga Europa Centrală și de Est, inclusiv în România, unde mișcări precum Garda de Fier au promovat discursuri ostile față de minoritățile etnice.

Criza economică globală din anii 1929–1933 a afectat profund Basarabia, o provincie cu o economie predominant agrară și vulnerabilă. Evreii, implicați masiv în activități comerciale, meșteșugărești și financiare, au fost printre cei mai afectați de recesiunea economică, mulți pierzându-și sursele de trai. Această situație a dus la un val de emigrare către Palestina, America sau Europa de Vest, dar și la o radicalizare a vieții politice interne în rândul evreilor, odată cu apariția unor organizații sioniste, socialiste sau religioase mai active.

În pofida acestor dificultăți, anii 1930 pot fi considerați o perioadă de dezvoltare maximă a vieții comunității evreiești din Basarabia. Un moment simbolic în această direcție a fost

formarea, în jurul anului 1935, a Uniunii Comunităților Evreiești din Basarabia. Această uniune, care a reunit aproximativ 40 de comunități locale, și-a propus să coordoneze activități religioase, educaționale și caritabile, să reprezinte interesele evreilor în fața autorităților și să întărească sentimentul de solidaritate comunitară.

Pe lângă activitățile educaționale și de asistență socială, cultura evreiască a înflorit și în Basarabia în perioada interbelică. Au existat teatre idiș, ziare și reviste evreiești, edituri și tipografii specializate, organizații culturale și sportive, toate acestea contribuind la crearea unui spațiu cultural evreiesc activ și dinamic. Personalități remarcabile în domeniile literaturii, muzicii și artelor plastice s-au afirmat în acest peisaj cultural.

Prin urmare, perioada interbelică, deși marcată de tensiuni și dificultăți, a reprezentat o etapă de afirmare și consolidare a identității evreiești în Basarabia. Comunitățile evreiești au reușit să dezvolte instituții solide, să păstreze valorile tradiționale și să contribuie substanțial la viața economică și culturală a regiunii, chiar dacă aceste realizări aveau să fie serios afectate în deceniile următoare de evenimentele dramatice ale celui de-al Doilea Război Mondial.

Recensământul general al populației României a avut loc la 29 decembrie 1930 și este important deoarece este primul act de acest gen pe teritoriul țării după Marea Unire. Rezultatele Recensământului au fost publicate de Institutul Central de Statistică din București, începând cu anul 1938. Având în vedere volumul foarte mare de date, în total au fost publicate 10 volume, care au apărut pe parcursul mai multor ani¹⁷⁴. Volumele sunt tematice și se împart în următoarele compartimente, după cum urmează: Volumul 1 (sex, stare civilă, grupe de vârstă, gospodării, infirmități, populație flotantă); Volumul 2 (neam, limbă maternă, religie); Volumul 3 (știință de carte); Volumul 4 (locul nașterii, situația în gospodărie, menaje colective, mărimea gospodăriilor, cunoașterea limbii române, cetățenia, vârsta); Volumul 5 (profesiuni, adică populația după situația în profesie, sex, grupe de vârstă, instrucție și neam pe clase de profesii); Volumul 6 (profesiuni, (populația pe clase și grupe de profesii și situația în profesie pe sexe); Volumul 7 (profesiuni, adică populația pe clase și grupe de profesii după sexe, vârstă, instrucție și neam, situația în profesie a activităților); Volumul 8 (profesiuni, este un volum reconstituit, realizat în anul 1994; populația pe profesii individuale, categorii de activități, situația în profesie a activilor, după sexe); Volumul 9 (structura populației României, incluzând tabele selecționate din rezultatele Recensământului general al populației din 1930) și Volumul 10 (întreprinderi industriale și comerciale).

Primul recensământ al populației României întregite realizat în anul 1930 a cuprins cele 9 provincii istorice: Oltenia, Muntenia, Dobrogea, Moldova, Basarabia, Bucovina, Transilvania, Banat, Crișana-Maramureș. De menționat că Basarabia era împărțită în 9 județe: Bălți, Cahul,

Cetatea Albă, Hotin, Ismail, Lăpușna, Orhei, Soroca, Tighina, care și-au găsit reflectare în datele Recensământului¹⁷⁵.

Conform datelor obținute, în România a fost înregistrat un număr total de 18.057.028 de locuitori, dintre care 728.115 (4,13%) erau evrei¹⁷⁶. Evreii locuiau preponderent în partea de nord a țării, în Moldova, Basarabia și Bucovina, nordul Transilvaniei, Crișana-Maramureș și București. Numărul lor în Muntenia, Oltenia și Dobrogea a fost comparativ mai mic decât restul provinciilor. Acest lucru este menționat și de Sabin Manoilă, redactorul principal al Recensământului, care sublinia: *se poate constata cu ușurință că regiunile de Nord ale țării au o populație evreiască mult mai numeroasă decât regiunile din Sud*¹⁷⁷. Recensământul general al populației României din anul 1930 ne-a servit în calitate de instrument important de lucru, oferindu-ne datele statistice cu privire la structura etnică a populației, pentru a examina dinamica dezvoltării sau a regresului demografic al evreilor din Basarabia. Coroborate cu informațiile identificate în anuarele orașului Chișinău pentru anul 1924 și alte publicații¹⁷⁸, datele Recensământului sunt relevante pentru a stabili numărul evreilor antrenați în negoț, meserie, activitate bancară, sănătate, educație, cultură, religie etc.

În acest context, cele mai importante pentru studiul nostru sunt datele din volumul 2 – neam, limbă maternă, religie, unde au fost identificate date statistice despre populația Basarabiei și evrei pe provincie, județe, localități. Aflăm din tabelul 1 *Populație pe neamuri* din volumul 2¹⁷⁹ că din numărul total al populației, evreii numără 728.115 de locuitori. Însă deja în tabelul 2 sunt trecuți doar 518,574 evrei care au declarat idiș ca limbă maternă, dar și mai surprinzător este că într-un alt tabel sunt înregistrați 756,930 de persoane de confesie mozaică, adică cu 28.000 mai mulți decât s-au declarat evrei¹⁸⁰. Sun importante datele recensământului din anul 1930, concentrate în paginile volumului 2, tabelul 4 *Populația pe neamuri, limbă maternă și religii pe provincii*, potrivit cărora procentajul populației evreiești în Basarabia este de 7,2 la sută, mai mic decât al rușilor (12.3%) ori a rutenilor (11%), dar mai mare ca cel al găgăuzilor (3.4%) sau al bulgarilor (5.7%)¹⁸¹. Cu referire la *Populația statornică în 1930 după neam* (datele fiind concentrate în același volum 2), am identificat date statistice privind procentajul evreilor pe provincii și județe, ce integrează mediul urban și rural, după cum urmează – jud. Bălți (3,2%), jud. Cahul (2,3%), jud. Cetatea Albă (3,3%), jud. Hotin (9,2%), jud. Ismail (3,3%), jud. Lăpușna (11,9%), jud. Soroca (6,3%), jud. Orhei (9,2%), jud. Tighina (5,5%)¹⁸².

Analizând datele din celui de-al doilea volum al Recensământului, ajungem la concluzia că procesul emigrării evreilor a luat amploare, fapt dovedit de cifra de 204.858 de locuitori¹⁸³, în regres chiar și cu cifra de 228.620 evrei după recensământul din anul 1897¹⁸⁴, cauzele fiind

diverse, de ordin politic (pogromurile; conflagrațiile), dar și economic, pauperizarea populației având impact și asupra bunăstării evreilor, mai ales antrenați în deservirea populației.

Un loc aparte în cercetarea noastră a revenit gradului și domeniilor de ocupație, identificarea sferelor economiei în care se implicau evreii. În această ordine de idei am studiat informațiile concentrate cu precădere în paginile volumului 5 *Profesiuni, populația după situația în profesie, sex, grupe de vârstă, instrucție și neam pe clase de profesii*, cu informații pertinente privind gradul de ocupare, domeniile de activitate economică, inclusiv după neam¹⁸⁵. În conformitate cu datele examinate, aflăm că din numărul total 2.864.402 de locuitori ai Basarabiei, numărul evreilor este de 204.858 de suflete, dintre care 106.149 locuiau în mediul urban și 98.709 în mediul rural¹⁸⁶.

Examinând datele oferite de Recensământul populației realizat în anul 1930, aflăm date statistice precise pentru profesiile practicate de evreii din Basarabia, și anume¹⁸⁷:

- exploatarea solului, mediul urban și rural, din totalul de 2.363.707 de angajați în domeniu – 19.940 de evrei (în mediul urban – 2.135, în mediul rural – 17.804);
- exploatarea subsolului, mediul urban și rural, din totalul de 671 de angajați în domeniu – 62 de evrei (urban – 34, rural – 28);
- industria metalurgică, mediul urban și rural, din totalul de 22.309 de angajați în domeniu – 5.059 de evrei (urban – 3.233, rural – 1.826);
- industria lemnului, mediul urban și rural, din totalul de 18.333 de angajați în domeniu – 5.875 de evrei (urban – 2.928, rural – 2.974);
- construcții, mediul urban și rural, din totalul de 7.692 de angajați în domeniu – 1.475 de evrei (urban – 1.097, rural – 378);
- industria alimentară și tutun, mediul urban și rural, din totalul de 59.085 de angajați în domeniu – 19.940 de evrei (urban – 1.097, rural – 378);
- industria textilă și manufacturieră, mediul urban și rural, din totalul de 59.095 angajați în domeniu – 28.060 de evrei (urban – 14.536, rural – 13.524);
- industria chimică, hârtie, tipar, mediul urban și rural, din totalul de 5.085 de locuitori, angajați în domeniu – 2.981 de evrei (urban – 2.008, rural – 973);
- credit, reprezentanțe, agenții de comerț, mediul urban și rural, din totalul de 9.532 de locuitori, angajați în domeniu – 5.221 de evrei (urban – 3.694, rural – 1.527);
- comerț, mediul urban și rural, din totalul de 99.546 de locuitori, angajați în domeniu – 77.013 de evrei (urban – 34.018, rural – 42.995);
- transport și comunicații, mediul urban și rural, din totalul de 38.855 de locuitori, angajați în domeniu – 5.353 de evrei (urban – 3.130, rural – 2.223);

- instituții publice, mediul urban și rural, din totalul de 98.981 de locuitori, angajați în domeniu – 6.314 de evrei (urban – 3.572, rural – 2.742);

- nedecarate, mediul urban și rural, din totalul de 11.630 de locuitori, angajați în domeniu – 4.620 de evrei (urban – 3.110, rural – 1.510).

Succinta examinare a datelor statistice oferite de Recensământul general al populației din anul 1930, oferă date relevante privind activitatea reprezentanților comunităților evreiești din mediul urban și mediul rural din Basarabia. Constatăm că cei mai activi erau evreii care locuiau în orașele basarabene, mediul urban oferind o clientelă mai bogată și mai mare, o piață de desfacere mai extinsă. De asemenea, concluzionăm că există domenii în care evreii net prevalează, într-un fel monopolizând activitățile, cum ar fi, de exemplu, domeniul credit, reprezentanțe, agenții de comerț, mediul urban și rural, unde din 9,532 de locuitori, erau 5.221 de evrei angajați în domeniu, adică mai mult de jumătate. La polul opus găsim domenii, în care numărul evreilor este substanțial de redus. Astfel, la exploatarea solului, mediul urban și rural, din cei 2.363.707 de locuitori, fusese angajați doar 19.940 de evrei, dintre care 17.804 în mediul rural. Datele Recensământului din anul 1930 ne oferă un tablou de ansamblu privind numărul evreilor implicați în activitățile economice, sociale, culturale, iar coroborarea datelor cu cele din arhivă și literatura de specialitate va permite conturarea unui tablou general privind locul și rolul comunităților evreiești în viața social-economică și impactul asupra vieții etnoculturale ale acestora în Basarabia interbelică.

2.2. Cercetarea comunității evreiești prin intermediul aspectelor oferite de sursele legislative ale vremii

2.2.1. Legislația Imperiului Rus referitor la evrei

Pentru realizarea cercetării concentrate pe aspectele regionale ale comunităților evreiești din teritoriul actual al Republicii Moldova am recurs la examinarea vieții comunității evreiești prin intermediul aspectelor oferite de sursele legislative ale vremii. Folosind materialul primar specific actelor legislative, am investigat istoria apariției evreilor în Basarabia și evoluția atitudinii oficiale a autorităților față de aceștia. În această ordine de idei, am considerat util de a examina actele legislative pentru a cerceta comunitățile evreiești înainte de secolul al XIX-lea pentru a înțelege subtilitățile așezării acestora în Basarabia și implicarea evreilor în diferite sfere de activitate.

Am stabilit trei poziții fundamentale pe care s-a construit întreaga politică imperială cu privire la evrei: evreii din Imperiul Rus aveau dreptul să trăiască numai în anumite regiuni; ei erau atașați de *cahal*-uri (mai târziu – societăți evreiești), cu responsabilități colective față de stat; dările la stat ale evreilor erau mai mari decât ale celorlalți cetățeni ai imperiului, indiferent

de statutul lor economic. Bazele acestor principii au fost deja puse de Ecaterina a II-a atunci când a creat Zona de așezare a evreilor din Imperiu Rus. O scurtă perioadă de liberalizare se atestă în primii ani ai domniei lui Alexandr I, al cărui *Dispoziție privind organizarea evreilor*, fie și la nivel declarativ, le-a dat evreilor drepturi aproape egale cu ale celorlalți cetățeni ai Imperiului și i-a încurajat la integrare culturală și economică¹⁸⁸.

În anul 1812, urmare a Păcii de la București, Basarabia nu doar că a fost anexată și a intrat sub jurisdicția Imperiului Rus, dar a și fost inclusă în Zona de Ședere a evreilor – acele regiuni de sud-vest ale Imperiului în care evreilor le era permis să locuiască permanent. Inițial, Basarabia și-a păstrat statutul de autonomie. Însă din 1835, legislația imperială a fost pe deplin aplicată și evreilor basarabeni. Concentrată în principal în Chișinău și în partea de nord a guberniei, populația evreiască a crescut de la 19.013 în anul 1817 și 43.062 în anul 1836 la 228.620 (adică 11,8% din totalul populației) în 1897¹⁸⁹.

În ordinea cronologică observăm anumite etape în evoluția legislației imperiale în privința evreilor. Astfel, în anul 1791, un decret al țarinei Ecaterina a II-a prevedea că evreilor li se permite să trăiască și să lucreze doar în anumite gubernii, însă luarea acestei decizii a fost precedată de câțiva ani de ezitare.

De la urcarea Ecaterinei a II-a pe tronul rus (iulie 1762), din primele zile ale domniei a trebuit să rezolve problema evreiască, care părea să nu fi existat pentru imperiu, fapt menționat de ea în *Memoriile sale*¹⁹⁰. La câteva zile după accederea Ecaterinei a II-a la putere, ea a venit în ședința Senatului, la sesiunea în cadrul căreia s-a discutat un proiect care urma să permită evreilor să se stabilească în Rusia. Ecaterinei îi era dificil să dea consimțământul pentru această propunere, recunoscută în unanimitate de toți ca fiind utilă, ea fiind ajutată pentru depășirea dificultății de senatorul cneazul Odoevsky, care a relatat: *Maiestatea voastră, înainte de a decide, poate a-ți binevoi să vedeți ce a scris Împărăteasa Elisaveta cu propria ei mână pe câmpul unei propuneri similare?*¹⁹¹. Ecaterina a solicitat registrele și a constatat că Elisaveta, în evlavie ei, scrisese: *Nu vreau câștig de la dușmanii lui Iisus Hristos*¹⁹². Ecaterina s-a adresat procurorului general după ce acesta a numărat voturile, pentru a amâna discuțiile pentru altă dată¹⁹³.

Altfel spus, circumstanțele, Senatul și Ecaterina erau în favoarea șederii evreilor în interiorul granițelor imperiului; Imperiul rus avea nevoie stringentă de noi locuitori pentru a coloniza Novorosia, regiune situată la nord de Marea Neagră, recent cucerită, iar evreii erau printre candidații eligibili. Cu multă viziune, Ecaterina a înțeles că relocarea în masă a celor de alte credințe în Rusia, chiar la începutul domniei sale, ar provoca neînțelegeri și chiar tulburări în rândul populației care sărăciseră complet în ultimii ani ai domniei Elisavetei. Drept urmare, la 4

decembrie 1762, Ecaterina a semnat Manifestul¹⁹⁴ *Despre permiterea străinilor, cu excepția jidanilor, să intre și să se stabilească în Rusia*¹⁹⁵.

Primul indice al creării Zonei de Ședere a evreilor a fost Decretul semnat de Ecaterina la 16 noiembrie 1769 *Cu privire la acordarea dreptului valahilor, grecilor, armenilor și rascalnicilor trimiși în rezervă din armata activă pentru a alege un loc de ședere sau de a intra în slujbă după dorința lor și de a permite evreilor să se stabilească numai în provincia Novorossiysk*¹⁹⁶. Pentru prima dată în istoria Imperiului Rus, acest decret permitea evreilor șederea în guberniile interioare, actele legislative anterioare, interpretându-i pe *jidani* (denumire împrumutată din poloneză, cu care evreii erau numiți reglementar până la sfârșitul sec. al XVIII-lea) ca indezirabili, cărora nu li se permitea șederea în Imperiul Rus sau care erau expulzați din acesta.

Același decret prevedea în mod special dreptul valahilor (adică moldovenilor / românilor) de a le oferi alegerea ori să se stabilească în provincia Ekaterininskaia și în Malorosia, sau să se înroleze în Regimentul Moldovenesc de husari sau, primind din regiment o mărturie scrisă, să plece în alte părți ale Imperiului Rus. Moldovenii au ajuns în regiuni, care în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea și-au schimbat granițele și denumirea de mai multe ori: Noua Serbie, Novorossia, gubernia Novorossiysk și, în cele din urmă – gubernia Herson. Astfel, târgul Kalnîbolota se numea neoficial *Compania a cincea* și a fost înființat în anul 1752 ca loc de dislocare permanentă a companiei a cincea a regimentului de husari moldoveni; iar în anul 1805, chiar înainte de războiul ruso-turc din anii 1806–1812 și pacea de la București, aici s-au mutat din Moldova primele 10 familii de evrei.

Totodată, pe teritoriul Rusiei s-au pomenit zeci de mii de evrei lituanieni care, în mod neașteptat pentru ei, au devenit supuși ai Rusiei și au stârnit nedumerirea oficialilor ruși, care pentru prima dată întâlnise evrei. Pe 13 septembrie 1771, Ecaterinei i-a fost înmănat raportul guvernatorului general al Belarusiei Cernîșev cu privire la instituirea recensământului pentru colectarea impozitelor pe cap de locuitor în provinciile belaruse: *Binevoii să decretați începutul recensământului în ordinea stabilită <...> pentru a pune pe picior de egalitate cu ceilalți țărani din țară, cu o dare de șapte grivne <...>. De la evrei, de asemenea, o taxă de o rublă <pe cap>, și să fie atribuiți cahalurilor, care ar trebui să fie stabilite prin considerațiunea guvernatorilor și după necesități*¹⁹⁷.

Devenise imposibil de a neglija influența evreilor asupra dezvoltării economice, întrucât erau prea mulți, iar rolul lor în activitatea economică era suficient de important, astfel încât expulzarea lor ar fi subminat economia regiunii anexate. Rămânea doar soluția de a-i menține în limitele Zonei de Ședere. Deja în anul 1772, au fost legalizate și consolidate trei poziții

fundamentale, pe care s-a construit întreaga politică privitor la evreii Imperiului Rus: evreii aveau dreptul să trăiască doar în anumite regiuni; erau organizați în cahale, iar acestea purtau responsabilitate colectivă față de stat (formal, cahalele au fost desființate către anul 1844, dar chiar și după aceea, colectarea impozitelor și organizarea recruților a rămas în responsabilitatea societăților evreiești), iar taxele de la evrei erau mai mari comparativ cu alți cetățeni ai imperiului, indiferent de statutul lor economic.

Politica Imperiului Rus în ceea ce privește evreii putea fi mai permisivă sau mai dură, în funcție de perioade. În ultimii ani de domnie a Ecaterinei a II-a, au avut loc cea de-a doua (7 aprilie 1793) și a treia (24 octombrie 1795) împărțire a Rzeczpospolitei. În acest context, Podolia, Volînia, Minsk și ținuturile adiacente, dens populate de evrei, au devenit parte a Zonei de Ședere. Ecaterina continua să înăsprească legislația referitoare la evrei. În iunie 1794, ea a semnat un decret care înăsprea povara fiscală pentru evreii ruși *Despre dările evreilor, înscrisi în orașe ca cetățeni și negustori, stabilite de două ori mai mari decât cele datorate de cetățeni și negustori de credință creștină de orice confesiuni, care nu vor să rămână, să li se dea libertate, în baza Regulamentelor privind orașele, după plata unei dări duble de trei ani, să plece din imperiul nostru*¹⁹⁸. Evreii puteau alege să plătească dublu dările la stat sau să se lase creștinați pentru a rămâne pe teritoriul Imperiului Rus, în caz contrar erau nevoiți să emigreze. Ca urmare, printre evrei domnea o sărăcie disperată, cahalurile cumulau ariate uriașe și numai cei mai descurcăreți supraviețuiau în afaceri. În pofida acestor înăspriri, puțini evrei s-au convertit la creștinism.

Un an mai târziu, în mai 1795 (imediat după a treia împărțire a Rzeczpospolitei) – unul dintre punctele decretului în ce privește unele dispoziții de organizare a guberniei Minsk, stipula următoarele: *Evreii cărora li se permite prin decretul nostru din 23 iunie 1794 <...> să se ocupe de comerț și meșteșugărit și care nu numai în orașe și târguri locuiesc, ci și prin sate sunt împrăștiați, <...> să se străduie să-i mute în orașe de uezd, astfel încât acești oameni să nu hoinărească în detrimentul societății, ci prin comerțul și înmulțirea artizanatului și a meșteșugurilor să obțină profit pentru ei înșiși și să aducă foloase obștii*¹⁹⁹. Astfel, pentru prima dată apare o nouă restricție: chiar și în limitele Zonei de Ședere, evreii puteau trăi nu oriunde, ci doar în orașe, mai târziu – și în târguri și colonii evreiești, special constituite.

Țarul Pavel, în timpul scurtei sale domnii de patru ani, a confirmat decretul în vigoare privind dubla impozitare a evreilor, ariile șederii lor și a instituit, deopotrivă, cenzura evreiască: *Maiestatea Sa Imperială a binevoit să decreteze: pentru a studia cărțile în limba evreiască care se aduc în Rusia, să se angajeze în Cenzura de la Riga doi evrei, cu bune abilități pentru un astfel de exercițiu*²⁰⁰.

Poetul și oficialul rus Gavriil Derjavin a fost detașat de două ori în zonele dens populate de evrei din provincia Minsk. El a întâlnit prima dată o comunitate evreiască organizată în anul 1799, în timpul unei călătorii în Belarus. În această călătorie a manifestat dorință de a soluționa situația evreilor. În opinia sa, acest lucru însemna de a proteja populația creștină de exploatare de către evrei și, în același timp, a face ca evreii să aducă foloase statului. Ca rezultat a apărut proiectul de reformă a legii, pe care Derjavin l-a numit *Мнение о евреях* (Opinie despre evrei), prin esența sa, un proiect antisemit²⁰¹. Crezând că evreii urăsc creștinii, Derjavin propune să se interzică evreilor să angajeze servitori creștini; să nu se permită evreilor exilați în Siberia să-și ia soțiile cu ei, să diminueze puterea cahalurilor astfel încât evreii să poată fi asimilați; să distrugă vechiul sistem de autoguvernare a comunităților prin propriile impozite, dări și amenzi și, în același timp, să interzică evreilor să fie aleși în organele de breaslă, dând astfel toată puterea de a lua decizii privitor la evrei în mâinile concurenților creștini, precum și privarea evreilor de dreptul de a comercializa băuturi și de a închiria bunuri. Derjavin considera că izolarea evreilor de creștini prin mutări masive și interzicerea completă a șederii (cu rare excepții) în provinciile interioare, ar constitui un beneficiu. Argumentele lui Derjavin în favoarea abolirii autonomiei comunităților evreiești, și anume izolarea lor, crearea unui stat în stat, a devenit baza antisemitismului rus în sec. al XIX-lea. Cu toate acestea, epoca lui Pavel I s-a încheiat înainte de a se începe, iar fiul său, Alexandr I, nu a susținut acest proiect și nici alte proiecte antisemite.

Avântul lui Alexandr I pentru reforme a fost marcat de o liberalizare semnificativă a politicii interne, inclusiv în privința evreilor ruși. În noiembrie 1802, Alexandr I a ordonat formarea unui comitet special care să ia în considerare cazurile referitoare la statutul evreilor din Imperiu. În decembrie 1804, el a semnat *Положение о устройстве евреев* (*Dispoziție privind organizarea evreilor*)²⁰² – mult mai liberală în comparație cu legile anterioare. Această dispoziție detaliată, avea șase secțiuni și 54 de puncte, pe opt pagini. Dispoziția începea cu secțiunea *О просвещении* (Despre educație), care le oferea copiilor evrei dreptul de a studia în mod egal cu cei creștini și încuraja studierea limbilor rusă, poloneză sau germană; continua cu *О разных состояниях и промыслах евреев и преимуществах* (*Despre categoriile și îndeletnicirile evreilor și avantaje*) care încuraja, inclusiv prin acordarea împrumuturilor, ocuparea evreilor în agricultură (astfel au apărut primele colonii agricole evreiești), meșteșuguri, producție, dar, în același timp, a interzis categoric evreilor de a deține cârciumi. Secțiunile a treia și a patra, *О обязанностях евреев по вышеозначенным их состояниям* (*Cu privire la îndatoririle evreilor conform categoriilor menționate mai sus*) și *О гражданском устройстве евреев* (*Cu privire la starea civilă a evreilor*), reglementau problemele cetățeniei și stării civile, cereau obligatoriu apartenența evreilor unei moșii și unui cahal; în sfârșit, secțiunile a cincea și a șasea, *О*

должности раввинов (Despre autoritatea rabinilor) și *О должности кагалов* (Despre autoritatea cahalurilor), au limitat posibilitățile clerului și autorității seculare evreiești, subordonându-le legilor imperiului.

De fapt, *Dispoziția* le-a dat evreilor drepturi relativ egale cu restul cetățenilor Imperiului, inclusiv dreptul de a fi aleși ca magistrați, și i-a încurajat la integrare culturală și economică. Discriminatorii, probabil, au rămas doar interdicția de a locui în guberniile interioare, iar în interiorul Zonei – în sate, astfel consolidându-se statutul Zonei de Ședere; interzicerea anumitor activități, cum ar fi cârciumăritul, închirierea și întreținerea caselor pentru oaspeți; păstrarea unei dări duble pentru evrei, din nou cu scopul de a încuraja evoluția lor către categorii mai productive și invers, evreii, *care vor recurge la agricultura arabilă* erau scutiți de impozite pe o perioadă de 10 ani. Este greu de apreciat cât de mult s-ar justifica speranțele lui Alexandr I pentru integrarea în masă a evreilor chiar în generația următoare. De altfel, prima secțiune a *Dispoziției* nu era despre moșii și ordine civilă, ceea ce ar părea logic, dar despre iluminare, adică integrare începând din copilărie. Cheia pentru a înțelege planurile lui Alexandr I pentru integrarea economică completă a evreilor se regăsește în paragraful 26: *Atunci când, în general, toți evreii din agricultură, manufactură și negustori vor demonstra o tendință și sânguință constante, guvernul, în consecință, va lua măsuri pentru a le egaliza dările cu ale celorlalți supuși*²⁰³.

În același timp, *Dispoziția* asigura evreilor dreptul la autonomie culturală și religioasă. Primele două clauze ale dispoziției sunt foarte reprezentative în acest sens: 1) *Toți copiii evreilor pot fi acceptați și educați, fără nicio diferențiere față de ceilalți copii, în toate școlile, gimnaziile și universitățile publice din Rusia;* 2) *Niciunul dintre copiii evrei, care a fost la școală în timpul educării sale, nu ar trebui, în nici un fel, să fie distras de la religia sa și nici să fie obligat să învețe ceea ce este contrar acesteia sau poate în dezacord cu aceasta*²⁰⁴. Deși inițiativele lui Alexandru I pentru integrarea evreilor erau promițătoare la nivel declarativ, acestea nu au fost dezvoltate într-o politică sistemică consecventă.

În anul 1807, decretul nominal al lui Alexandr *О количестве капиталов, каковое должны объявлять купцы по гильдиям* (Cu privire la suma de capital pe care trebuie să o declare negustorii din ghilde) nu numai că a introdus noi obligații financiare, pentru gilda I – 50 mii ruble sau mai mult, pentru gilda a II-a – de la 20 la 50 mii ruble, pentru gilda a III-a – de la 8 la 20 de mii de ruble, dar și prevedea în mod specific stabilirea acestei măsuri pentru toți negustorii <...>, *fără a exclude evreii din acele gubernii în care le este permis negoțul și șederea. Aceștia, în loc să plătească dublu dările, vor plăti egal ca toți comercianții*²⁰⁵.

În mai 1812, Împăratul Alexandr I și Hanul Mahmud al II-lea au semnat *Tratatul de pace între Rusia și Poarta Otomană*, în care, prin art. 4, râul Prut a devenit hotarul celor două imperii, Basarabia anexată împreună cu toți evreii săi, a devenit parte a Imperiului Rus²⁰⁶. În anul 1817, Alexandr I a semnat decretul *Об учинении поверки прописных евреев по всем тем губерниям, где им жить дозволено*²⁰⁷ (*Cu privire la evidența evreilor cu ședere în toate acele gubernii în care li se permite să locuiască*). După șase ani de perioadă de tranziție, la 29 aprilie 1818, intră în vigoare *Устав образования Бессарабской области* (*Statutul formării regiunii Basarabia*), în care locuitorii regiunii basarabene fusese împărțiți în următoarele categorii: 1) *Clerul*, 2) *Nobilimea*, 3) *Boiernașii*, 4) *Mazilii*, 5) *Ruptașii*, 6) *Negustorii și mic-burghezii*, 7) *Țăranii și agricultorii coloniști*, 8) *Țiganii ce aparțineau coroanei sau moșierilor*, 9) *Evreii*²⁰⁸, care fusese menționați separat.

Astfel, la momentul anexării Basarabiei de către Imperiul Rus, 1812, s-a conturat statutul juridic al evreilor – evreii sunt clasificați într-o categorie socială aparte, ceea ce corespunde întru totul atitudinii generale a autorităților imperiale față de evrei și explică evoluția legislației în privința lor. Aceste cinci decenii analizate constituie perioada incipientă a relațiilor între evrei și imperiu, care le-a schimbat în totalitate modul de viață. În general, întreaga politică economică față de evrei a fost înrădăcinată în teoria fiziocraților: agricultura este cea mai importantă pentru economie, urmată de industrie și meșteșuguri. Prin urmare, evreii, în mare parte, din motive istorice, mici meșteșugari și comercianți, erau percepuți ca un strat neproductiv al societății.

Până în anul 1835, când a început lichidarea autonomiei basarabene, legislația privitor la evrei promulgată în Rusia s-a aplicat și evreilor basarabeni, deși, în Basarabia până în 1839 evreilor nu le-a fost interzisă șederea în regiunile de frontieră, iar scutirea de serviciu militar obligatoriu a durat până în 1852. În a doua jumătate a sec. al XIX-lea, restricția de a locui în zona de frontieră avea o importanță deosebită. Conform prevederilor Tratatului de la Paris din 1856, teritoriile din sudul provinciei erau alocate României și multe localități, inclusiv Chișinăul, erau considerate zonă de frontieră. Restricțiile nu au fost respectate întocmai și mii de evrei s-au stabilit în această regiune, deși în anii 1869, 1879, 1886 și 1891 au fost emise decrete de expulzare²⁰⁹. Dintre acestea, cel din anul 1869 a fost cel mai restrictiv. Evreii din zona încorporată în România în urma Tratatului de la Paris împărtășeau soarta celorlalți evrei din Basarabia. Revoltele anti-evreiești care au izbucnit în anul 1872 în orașele Ismail, Cahul și Vâlcov, au trezit reacții ale opiniei publice europene, care a cerut intervenții diplomatice în susținerea evreilor. Atunci când în anul 1878, aceste teritorii au fost anexate de Rusia, evreilor înregistrați în registrele fiscale românești li s-a permis să rămână acolo.

Legile din Mai sau Reglementările temporare referitoare la evrei introduse de țarul Alexandru al III-lea în anul 1882 au interzis evreilor să locuiască în zonele rurale și în orașe cu mai puțin de zece mii de locuitori. Aceste reglementări încercau să îngreueze accesul evreilor la anumite ocupații și interziceau revenirea evreilor în Zona de Ședere, să închirieze și să achiziționeze imobile în afara orașelor și târgurilor. În așa fel, *Legile din Mai ruse au fost cel mai ostentativ monument legislativ realizat de antisemitismul modern (...). Rezultatul lor imediat a fost o criză economică devastatoare ale cărei efecte s-au simțit în tot imperiul...*²¹⁰.

Pe post de concluzii cu privire la cercetarea comunității evreiești prin intermediul aspectelor oferite de sursele legislative din perioada țaristă, menționez că anexarea Basarabiei la Imperiul Rus în anul 1812 a marcat începutul unei noi etape pentru populația evreiască din această regiune. Comunitățile evreiești, existente aici încă din secolele anterioare, s-au confruntat cu un cadru juridic specific, rezultat din legislația generală a Imperiului Rus privind *problema evreiască*. Statutul juridic al evreilor basarabeni a fost complex, oscilând între perioade de toleranță și momente de restricție, influențat de politicile centralizatoare ale autorităților țariste, de realitățile economice și de relațiile interetnice din provincie.

Dacă vorbim despre contextul general al politicii țariste față de evreii din Imperiul Rus, este bine să precizăm că evreii erau supuși unui regim juridic special, diferit de cel al majorității populației. Începând cu sfârșitul sec. al XVIII-lea, politica imperială a introdus Zona de ședere, în care evreilor li se permitea să locuiască permanent. Basarabia, anexată în 1812, a fost inclusă în această zonă, devenind una din regiunile cu o prezență evreiască numeroasă. Totodată, legislația imperială reglementa strict drepturile civile, ocupaționale și religioase ale evreilor, încercând să limiteze influența lor economică și contactul cu populația majoritară.

După anexarea Basarabiei în 1812, administrația rusă a adoptat o serie de măsuri pentru a integra Basarabia în sistemul juridic imperial. Evreilor li s-a confirmat dreptul de a locui în provincie, însă li s-au aplicat restricțiile generale existente în Imperiu. Ucazul din anul 1818 a menținut pentru Basarabia statutul de teritoriu special administrativ, cu un anumit grad de autonomie, evreii beneficiind și ei de o libertate relativ mai mare decât în alte gubernii, putând practica comerțul, arenda moșii și participa la târguri.

Totuși, din anii 1830, odată cu integrarea mai puternică a Basarabiei în structurile rusești, legislația restrictivă din Imperiu a fost extinsă și aici. În consecință, au urmat restricții privind așezarea și mobilitatea populației evreiești. Legislația țaristă a limitat libertatea de așezare a evreilor, deoarece, conform noilor legi: a) evreii puteau locui doar în orașe și târguri, nu și în sate sau pe moșiile nobiliare (cu excepții pentru arendași); b) în Basarabia, autoritățile au încercat periodic să limiteze concentrarea evreilor în centrele urbane (Chișinău, Bălți, Soroca, Hotin); c)

în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, legislația a introdus interdicții suplimentare, precum restricționarea accesului evreilor la dreptul de proprietate funciară.

Noile prevederi ale legislației au avut efecte economice și ocupaționale. Legislația țaristă a permis evreilor să practice comerțul și meșteșugurile, însă cu restricții. Însă mulți evrei din Basarabia au rămas doar arendași de cârciumi și terenuri, intermediari comerciali și mici meșteșugari. Din anii 1880, după valul de pogromuri în Imperiul Rus și intensificarea antisemitismului oficial, au fost adoptate legi care interziceau evreilor să închirieze moșii sau să practice anumite meserii²¹¹. Legislația imperială a afectat și procesul educațional și drepturile civile. Bunăoară, în școlile publice, accesul evreilor a fost limitat prin sistemul de *numerus clausus* (procentaj fix), iar în unele gimnazii din Chișinău sau Bălți, procentul de elevi evrei nu putea depăși 10-15%. Totodată, evreii nu aveau acces deplin la funcțiile publice, în armată existau restricții, iar participarea lor la viața politică era aproape nulă. Totuși, în cadrul comunităților religioase, li se recunoștea autonomia în organizarea sinagogilor, școlilor tradiționale (hedere, eșive) și a structurilor comunitare.

Diferențierea evreilor de către legislația imperială și vulnerabilitatea situației lor s-a manifestat din plin în timpul Pogromului de la Chișinău din 1903, deși formal legislația condamna violențele, autoritățile locale au tolerat pasiv agresiunile contra populației evreiești²¹². După 1905, unele reforme au adus mici deschideri (dreptul de a participa la alegeri locale), dar antisemitismul instituționalizat a rămas puternic până la prăbușirea Imperiului. Revoluția Rusă din februarie 1917 a proclamat egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor, iar evreii din Basarabia au dobândit, pentru prima dată, libertăți civile și politice depline²¹³.

În concluzie, legislația Imperiului Rus aplicată evreilor din Basarabia între 1812 și 1918 a fost un amestec de toleranță limitată și discriminare sistematică. Dacă în primii ani după anexarea Basarabiei evreii au beneficiat de un regim relativ mai lejer, ulterior, pe măsura consolidării autorității țariste, asupra lor s-au extins toate restricțiile specifice *Zonei de Rezidență*. Limitarea libertății de așezare, restricțiile economice, barierele educaționale și lipsa de drepturi politice au creat un climat permanent de insecuritate juridică. În pofida acestor constrângeri, comunitatea evreiască a reușit să se dezvolte, contribuind semnificativ la viața economică și culturală a Basarabiei. În această ordine de idei, perioada 1812–1918 rămâne una definitorie pentru conturarea identității și destinului evreilor basarabeni, în care legislația țaristă a avut un rol esențial.

2.2.2. Legislația românească privitor la evrei în perioada interbelică

În Vechiul Regat s-au întreprins acțiuni decisive în direcția eliminării discrepantei în drepturi politice ale evreilor. Astfel, în iulie 1917, Constituția țării a fost modificată pentru a

implementa două reforme esențiale: agrară și electorală. În noua sa formulă, articolul 57 din Constituție prevedea că Adunarea Deputaților este compusă din deputați aleși de cetățenii români prin vot universal, egal, direct și secret, pe baza reprezentării proporționale. Prin acest articol s-a încetat eliminarea din scrutin a cetățenilor cu o altă religie decât creștinismul. Actele Unirii din 1918 conțineau, de asemenea, anumite principii sau reforme care urmau să fie implementate în cadrul statului național român. Astfel, în punctul 8 al Declarației Sfatului Țării din 27 martie 1918 se proclamă că Basarabia va trimite Parlamentului României un număr de reprezentanți proporțional cu populația, aleși pe baza sufragiului universal, egal, direct și secret. Ministrul de stat al Basarabiei Ion Inculeț, într-un discurs rostit în Adunarea Deputaților la 13 decembrie 1919, sublinia că alegerile în teritoriul dintre Prut și Nistru au fost efectuate *într-un spirit de libertate și toleranță*. La 5 ianuarie 1920, Ion Inculeț îi scria lui Ion Pelivan, Director general responsabil pentru afacerile străine, care se afla la Paris: *Alegerile pot substitui un plebiscit. 77% de alegători participanți, libertatea alegerilor, lupta partidelor, deputați de toate naționalitățile: evrei, nemți, bulgari, găgăuzi ș.a.*²¹⁴.

Prin deciziile de Unire din 1918, toți locuitorii Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei au încetat să mai fie cetățeni ai statelor din care proveneau. Decretele regale din 9 aprilie, 11 decembrie și 18 decembrie 1918 au ratificat Unirea provinciilor respective cu România, locuitorii acestora devenind automat cetățeni români, cu excepția cazului în care optau pentru o altă cetățenie.

În timp ce evreii din Basarabia, Bucovina și Transilvania erau cetățeni români de jure, Constituția României, prin articolul 7, conținea unele restricții privind evreii din Vechiul Regat. Un pas spre înlăturarea acestei diferențieri a fost făcut prin decretul-lege din 30 decembrie 1918, care stabilea că locuitorii Regatului, fără nicio distincție religioasă și care nu aveau drepturi depline, vor dobândi aceste drepturi atunci când dovedesc că s-au născut în Țară și că nu au fost supușii unui stat străin. La 28 mai 1919 a fost publicat un alt decret, care prevedea că locuitorii evrei ai vechiului Regat, născuți în Țară și care nu au fost supușii unui stat străin, sunt cetățeni români și se vor bucura de toate drepturile civile, dacă își manifestă această voință printr-o declarație că s-au născut în România și că nu au beneficiat de protecție străină. De data aceasta, nu a mai fost necesar să se obțină documente și o hotărâre judecătorească, decretul specificând că o simplă cerere de dobândire a cetățeniei este suficientă²¹⁵. Prin acest decret se acorda cetățenia tuturor evreilor din vechiul Regat. Începând cu luna mai 1919, evreii din întreaga Țară au devenit cetățeni români.

În perioada 3-6 noiembrie 1919, au fost organizate alegeri parlamentare, la care au participat toți cetățenii români, inclusiv evreii. În Basarabia, din numărul total de 500.879 de

alegători înscriși, au participat la vot 361.588 sau 72,19%. *Din numărul total de 90 de deputați basarabeni aleși, 78 sau 87% erau români, iar 12 reprezentau minorități naționale, după cum urmează: 4 bulgari, 3 nemți, 2 ucraineni, 1 rus, 1 evreu și 1 grec*²¹⁶. Mai mulți evrei au fost aleși în Adunarea Deputaților și Senat, printre care și Yehuda Leib Țirelson din Chișinău. Este de menționat că rabinul Țirelson a candidat la Chișinău pe lista intitulată Grupul Național Evreiesc. În alegerile din 1922, comparativ cu cele din 1919, constatăm o prevalare a Grupării național-democrat-evreiești. *Pentru aceasta și-au dat votul alegătorii din județele Hotin, Soroca, Bălți și Chișinău. Cu un total de 79.627 voturi sau 3,9% din totalul voturilor exprimate, singurul mandat în Adunarea Deputaților a fost distribuit rabinului Yehuda Leib Țirelson*²¹⁷.

Se poate observa că recunoașterea evreilor ca cetățeni ai României a constituit o condiție esențială pentru participarea lor la procesul electoral și pentru accesul în legislativ. Tratatul de pace încheiat cu Austria la 10 decembrie 1919, împreună cu tratatul minorităților anexat, stabilea angajamentul României de a garanta libertăți și drepturi egale tuturor locuitorilor săi, atât celor din vechiul Regat, cât și celor din provinciile recent unite, fără discriminare pe criterii etnice, lingvistice sau confesionale. În articolul 7, documentul menționa explicit situația evreilor, prevăzând că aceștia urmau să fie considerați cetățeni români cu drepturi depline, fără a fi necesare formalități suplimentare, și fără a putea fi revendicați de alt stat. Ratificarea tratatului de către Parlament a avut loc la 26 septembrie 1920. Totuși, anterior acestui moment, la alegerile parlamentare din mai–iunie 1920, mai mulți reprezentanți evrei au reușit deja să obțină mandate în Adunarea Deputaților și în Senat²¹⁸.

Constituția adoptată în martie 1923 a integrat și sistematizat legislația existentă până la acea dată, oferind într-un cadru unic reglementările privind drepturile și obligațiile cetățenilor români. În ceea ce privește statutul minorităților naționale, articolul 5 prevedea că toți românii, indiferent de apartenența etnică, de limbă sau de religie, beneficiază de libertatea conștiinței, de libertatea de a învăța și de a preda, de libertatea presei, a întrunirilor, a asocierii, precum și de toate celelalte drepturi și libertăți prevăzute de lege. Articolul 7 stipula că diferențele de credință, de limbă sau de origine etnică nu pot constitui un impediment în exercitarea și dobândirea drepturilor civile și politice. În același spirit, articolul 8 afirma egalitatea tuturor cetățenilor în fața legii, precum și obligația acestora de a-și îndeplini datoriile publice; numai cetățenii români puteau accede la funcții și demnități publice, civile sau militare.

Articolul 22 consacra libertatea absolută a conștiinței, iar statul garanta tuturor cultelor libertate și protecție în mod egal, cu condiția ca practicarea lor să nu contravină ordinii publice, moralității sau legilor statului. Dreptul la întrunire pașnică, fără arme și fără necesitatea unei autorizații prealabile, era asigurat prin articolul 28, cu respectarea cadrului legal de aplicare.

Articolul 29 confirma dreptul tuturor cetățenilor, indiferent de originea lor, de a se asocia în condițiile stabilite de lege.

În ceea ce privește Senatul, articolul 72 includea, printre senatorii de drept, și liderii cultelor recunoscute de stat, fiecare desemnat conform normelor legale. Era vorba de confesiunile care reprezentau cel puțin 200.000 de credincioși, precum și de șeful religios al comunității musulmane, chiar dacă aceasta nu atingea pragul numeric menționat²¹⁹.

În 1923, Uniunea Evreilor Pământenii și-a modificat titulatura, devenind Uniunea Evreilor Români, organizație ce a reunit și filialele din Basarabia, Bucovina și Transilvania. Cinci ani mai târziu, în 1928, a fost instituit Clubul Parlamentar Evreiesc, având rolul de a centraliza și armoniza activitatea reprezentanților evrei din Camera Deputaților și Senat²²⁰. În 1931 a fost fondat Partidul Evreiesc, iar în anul 1936 a fost creat Consiliul Național al Evreilor din România, al cărui obiectiv esențial era apărarea drepturilor și libertăților democratice prevăzute de Constituția din 1923 și combaterea antisemitismului²²¹. Una dintre cele mai semnificative măsuri în acest sens a fost decretul-lege din 22 ianuarie 1938 privind revizuirea cetățeniei române. Conform articolului 5, în termen de 30 de zile de la apariția actului normativ în Monitorul Oficial, primarii erau obligați să întocmească liste cu persoanele de origine evreiască înscrise în registrele de naționalitate ale localităților lor. În aceste tabele trebuiau consemnate și cazurile în care înscrierea fusese realizată pe baza unei decizii a comisiei de apel sau a unei hotărâri judecătorești²²².

Având în vedere specificul cercetării noastre, vom trece în revistă articolele care se referă și la minoritățile naționale. În articolul 4 se prevedea că toți românii, fără deosebire de originea etnică și de credința religioasă, sunt obligați să considere Patria drept cel mai important temei al scopului lor în viață, să se dedice apărării integrității, independenței și demnității acesteia; să contribuie prin munca lor la înălțarea morală și prosperitatea ei economică; să îndeplinească cu fidelitate îndatoririle publice impuse de lege și să contribuie de bunăvoie la îndeplinirea îndatoririlor publice, fără de care existența statului nu poate supraviețui. Articolul 5 spunea că toți cetățenii români, fără deosebire de originea etnică și de convingerile religioase, sunt egali în fața legii, datorându-i respect și ascultare²²³.

Totodată, capitolele dedicate drepturilor românilor au produs o confuzie în interpretarea lor, începând cu articolul 10, care declara că românii se bucură de libertatea conștiinței, libertatea muncii, libertatea învățământului, libertatea presei, libertatea de întrunire, libertatea de asociere și de toate libertățile din care decurg drepturi, în condițiile stabilite de lege. Iar articolul 19 menține norma că libertatea conștiinței este absolută și statul garantează tuturor cultelor egală libertate și protecție; articolul 27 lăsa loc unor interpretări restrictive, declarând că numai

cetățenii români sunt admiși în funcții și demnități publice, civile și militare, ținând cont de caracterul majoritar și creator de stat al națiunii române. Supușii străini nu pot ocupa astfel de funcții, decât în cazurile stabilite de lege; străinii aflați pe teritoriul românesc beneficiază de protecția acordată de lege persoanelor și bunurilor în general; numai românii și românii naturalizați pot dobândi orice titlu și deține bunuri imobile rurale în România²²⁴. Din aceste formulări rezultă că restricțiile se refereau la străini, deoarece în categoria cetățenilor români intrau și minoritățile naționale (maghiari, germani, evrei, turci ș.a.).

Ideea caracterului majoritar și creator de stat al națiunii române lăsa loc unei confuzii, care putea fi speculată în contextul dramatic al verii anului 1940. Prevederea Constituției din 1923, referitoare la senatorii de drept, a fost menținută. Constituția din 27 februarie 1938 stabilea, prin articolul 64, că senatorii de drept erau conducătorii confesiunilor recunoscute de stat, câte unul din fiecare confesiune, întrucât sunt aleși sau numiți conform legilor țării și reprezintă un număr de peste 200.000 de credincioși. Conform Constituției, vârsta senatorilor era de peste 40 de ani, dar în ceea ce privește cultul mozaic s-a creat o situație specială: după moartea lui Iacob Niemirower, Alexandru Șafran a fost ales rabin-șef pe 4 februarie 1940, când avea mai puțin de 30 de ani, devenind astfel cel mai tânăr rabin-șef din lume²²⁵.

Din punct de vedere politic, decretul regal din 30 martie 1938 a condus la desființarea tuturor partidelor politice din România. Totuși, Federația Uniunii Comunităților Evreiești, nefiind considerată un partid politic, și-a continuat activitatea. Ulterior, după capitularea Franței în fața Germaniei la 22 iunie 1940 și ocuparea Basarabiei și a nordului Bucovinei de către Armata Roșie, ca urmare a ultimatumului sovietic din 26–27 iunie 1940, România a fost nevoită să a ajusteze politica externă în conformitate cu noile realități internaționale.

Noul guvern a declarat la 4 iulie 1940 că România se îndreaptă spre Axă, adică spre Germania și Italia. Pentru a câștiga bunăvoința lui Hitler și Mussolini, oficialii de la București au început să folosească un vocabular împrumutat din ideologia fascistă și național-socialistă, pentru a lua măsuri în spiritul noii orientări politice. Printre acestea se numără decretul-lege din 8 august 1940 privind statutul juridic al locuitorilor evrei din România. Aceștia au fost împărțiți în trei categorii: 1) evrei veniți în România după 30 decembrie 1918; 2) evrei care au primit cetățenia până la 30 decembrie 1918; 3) evrei care nu făceau parte din categoriile 1 și 2²²⁶.

Drept urmare, evreii din categoriile 1 și 2 nu puteau fi funcționari publici, membri ai unor profesii care aveau legături directe cu autoritățile publice, membri ai consiliilor de administrație ale întreprinderilor, comercianți din comunele rurale, comercianți de băuturi alcoolice, soldați; operatori sau chiriași de cinematografe, editori de carte, ziare și reviste românești, membri și jucători în asociații sportive naționale, angajați în instituții publice. Astfel, decretul-lege a vizat

în principal evreii care intraseră în țară după 30 decembrie 1918, adică și cei din Basarabia. În așa fel, examinarea activității comunităților evreiești din Basarabia prin prisma actelor legislative din perioada țaristă și perioada interbelică a permis să conturăm unele aspecte comparative cu referire la așezarea evreilor în Basarabia, drepturile și libertățile acestora, permisiunea sau restricționarea accesului la funcții și demnități politice, dreptul de a profesa anumite meserii și activități economice etc. Anume aceste privilegii sau restricții, în anumite perioade de timp, au condiționat activitatea comunităților evreiești din Basarabia.

2.3. Particularitățile activității economice a evreilor în Basarabia

2.3.1. Activitatea economică a evreilor în perioada Imperiului Rus

După anexarea în anul 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, populația orășenească a guberniei a fost împărțită în categorii sociale după modelul din guberniile interne ruse, potrivit Regulamentului orășenesc din 1785 – negustori, meșteșugari, mic-burghezi etc. În afară de comunitățile constituite după principiul social, erau și comunități unite după principiile etnic (cele ale moldovenilor, grecilor, bulgarilor, velicorușilor, armenilor, evreilor ș.a.) și religioase (comunități ale credincioșilor de rit vechi, ale evreilor convertiți la ortodoxism ș.a.). Astfel, până la 1830 negustorii din Basarabia nu erau divizați în ghildii, *activitatea comercială fiind egală pentru toți, iar populația era divizată după principiul etnic – velicorusă, moldovenească, bulgărească, grecească, armenească, evreiască*²²⁷.

În anul 1835, spre exemplu, din numărul total de 22505 de persoane înregistrate în orașul Chișinău, 2588 (11,4%) locuiau în baza pașapoartelor sau altor acte, 1651 de persoane (7,3%) erau străini și coloniști, 1183 de persoane (5,2%) erau negustori, 210 (0,9%) – nobili, 1337 (5,9%) – funcționari, 1340 (5,9%) – mazili și ruptași, 156 (0,7%) – ciocli, 214 (1,1%) – soldați rezerviști, 111 (0,5%) – persoane creștinate de diferite etnii, 26 (0,1%) – muți: 7097 de persoane (31,3%) constituia comunitatea evreilor, 1451 de persoane (6,4%) – comunitatea rușilor, 3505 de persoane (15,5%) – comunitatea moldovenilor, 913 de persoane (4%) – comunitatea bulgarilor, 334 de persoane (1,5%) – comunitatea grecilor și 521 de persoane (2,3%) – comunitatea armenilor²²⁸.

Încă de la început, după anexarea Basarabiei, politica imperială față de evrei a fost distinctă. Conform *Așezământului cu privire la ocârmuirea oblastei Basarabiei* din 1828, evreilor li s-a acordat un statut special, obligându-i să se încadreze într-una dintre păturile sociale: negustor, mic-burghez sau agricultor, și să achite impozite și taxe egale cu cele ale restului populației. Această primă, de fapt, constituție a Basarabiei, introducea o singură restricție: asemenea Țiganilor, evreii erau excluși din rândul persoanelor cu dreptul la angajare în

serviciul public; pe de altă parte, carta stipula că privilegiile acordate de domnitorii moldoveni urmau să fie păstrate integral, însă, în practică, acestea au fost anulate²²⁹.

În secolul al XIX-lea, evreii au avut o contribuție semnificativă la economia agrară a regiunii. Tot mai mulți evrei s-au implicat în agricultură, iar între 1836 și 1853, în Basarabia au fost create colonii agricole evreiești, concentrate în special în județele nordice, pe terenuri fie cumpărate, fie închiriate de la proprietari creștini sau evrei. Condițiile climatice favorabile, solul fertil și disponibilitatea apei au sprijinit dezvoltarea acestor colonii. Autoritățile imperiale au încurajat imigrarea evreilor în Basarabia prin oferirea de facilități fiscale, inclusiv scutiri de impozite pentru doi ani, iar în cazul celor veniți din Herson și Podolia, pentru o perioadă de până la cinci ani²³⁰. Evreilor li s-a permis să locuiască în târguri, pe când în restul guberniilor imperiului le era interzis de a se stabili în orașe. În aceste condiții migrația evreilor în Basarabia a crescut evident, iar numărul lor tot mai mare a pus în fața autorităților problema angajării lor în economia regiunii, întrucât doar comerțul nu putea acoperi toate necesitățile comunității. După cum am menționat anterior, *Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818* stabilea următoarele categorii ale populației: clerul, nobilimea, boiernașii, mazilii, ruptășii, negustorii și mica burghezie, țăranii sau coloniștii agricoli, ȝiganii (care aparțineau statului și moșierilor) și evreii²³¹. Evreii trebuiau să se alăture uneia dintre cele trei categorii: negustori, mici burghezi, adică cetățeni ai orașelor sau țărani. Părea dificil să obișnuiești evreii cu muncile câmpului și, în consecință, ei trebuiau organizați în entități de producători agricoli. Ideea în sine nu era nouă, deoarece acest plan <...> *fusesse conceput mai înainte de împăratul Iosif II cu privire la Evreii din Bucovina. Dar porunca împăratului n'a putut fi îndeplinită acolo, fiindcă Evreii preferară să părăsească Bucovina decât să se dedice agriculturii*²³².

Primele colonii agricole evreiești au fost înființate între 1836 și 1853, începând cu Dumbrăveni, Briceva și Valea lui Vlad (1836), urmate de Alexăndreni și Mărculești (1837), apoi Vertiujeni (1838), Liublin (1842), Zgurița (1851) și, în final, Căprești (1853). Majoritatea acestor așezări au fost fondate pe terenuri arendate, oferind o bază stabilă pentru dezvoltarea agriculturii evreiești în Basarabia²³³. Numărul coloniilor agricole evreiești a crescut inițial, ajungând la 16, însă lipsa tradiției în cultura pământului și creșterea vitelor a determinat evreii să se ocupe mai mult cu negoțul, lăsând munca agricolă țăranilor. După adoptarea *Legilor din mai 1882*, care interziceau evreilor să locuiască în sate, majoritatea coloniilor au fost desființate. Astfel, până în 1897, doar 7,1% dintre evrei mai erau angajați în agricultură, iar în 1899 au rămas active doar șase colonii²³⁴.

Sub aspect ocupațional, evreii din Basarabia fusesse împărțiți în anul 1858 în patru categorii sociale: negustori, agricultori, meșteșugari și mica burghezie, care reprezintă principalele

domenii de activitate în orașe și județe (A 1, tabelul 3). Este evidentă predominarea micii burghezii – 78% din familii (69,5% din numărul total al locuitorilor), comparativ cu 10,4% din familii (16,7% din locuitori) – agricultori; 7,4% din familii (10,1% din locuitori) – negustori și 4,2% de familii (3,7% din locuitori) – meșteșugari. Ponderea micii burghezii este și mai mare în orașele Basarabiei, constituind în medie 81,8% din familii (76,0% din locuitori) sau, respectiv: 95,2% din familii în Reni, 91,4% – în Akkerman, 87,1% – în Hotin, 86,7% – în Chișinău, 85,7% – în Chilia, 82,4% – în Bălți etc. Pe județe, procentul micii burghezii evreiești scade, constituind în medie 72,5% din familii (61,7% din numărul de locuitori), în unele județe având însă o pondere absolută: 96,6% din familii în Hotin, 87,9% – în Orhei, 87,0% – în Cahul, 74,3% – în Iași, 63,8% – în Soroca²³⁵. Această concentrare evidențiază rolul central al evreilor în economia urbană, unde se ocupau de comerțul local, meșteșuguri, transport și alte servicii esențiale. În mediul rural, implicarea lor în agricultură rămânea redusă. Totuși, în județe precum Soroca, Hotin și Iași (în nordul Basarabiei), existau grupuri semnificative de evrei activi în comerțul rural, târguri și mici ateliere manufacturiere. În mod particular, în județul Hotin, aproape 96,6% dintre evrei făceau parte din categoria micii burghezii și comercianților, ceea ce subliniază contribuția lor majoră la circulația mărfurilor și serviciilor în zonele rurale. În prima jumătate a sec. al XIX erau 56,2% negustori evrei, comparativ cu 26,7% autohtoni/ruși și 9,1% greci²³⁶. În pofida acestui procent ridicat al evreilor negustori, istoricul Valentin Tomuleț afirmă că *armenii constituiau categoria de bază a negustorilor din Basarabia, ocupând poziția superioară în scara ierarhică a societății*²³⁷.

Politica imperială, deseori schimbătoare în privința populației evreiești din Zona de Ședere, a condus spre pauperizarea acesteia. Evreii din Basarabia au fost, probabil, cei mai săraci și cei mai prost acomodați din punct de vedere economic dintre toți locuitorii Zonei de Ședere. *O analiză a distribuției ocupațiilor pe baza rezultatelor recensământului din 1897 arată că doar aproximativ 30% din populația evreiască din provincie își câștiga în mod independent viața, iar printre femei acest indicator se reducea la 10%*²³⁸.

Evreii-agricultori erau defavorizați prin faptul că legislația imperiului nu permitea în proprietărea lor cu pământ, iar cei care doreau să se angajeze întâmpinau și ei dificultăți, întrucât nu orice slujbă era pentru evrei, mai ales în instituțiile statului. Evreilor li s-au limitat posibilitățile la negoț și meșteșugărit, ceea ce a predestinat și mediul lor de ședere, în general, târgurile, unde puteau profesa meseria de croitor, pantofar sau cizmar, dar și să găsească mai ușor muncă ca zilier. În general, aproximativ o treime din populația evreiască din regiune trăia din produsele meșteșugăritului, comerț mărunț, inclusiv ambulant, transport etc. Au fost foarte puține

gulere albe în rândul populației evreiești din Basarabia, câteva procente, inclusiv profesori și medici²³⁹.

Spre deosebire de alte gubernii, în Basarabia, evreii nu au primit pământuri de la stat, iar coloniile s-au creat pe moșii private. Locuitorii acestor așezări au fost angajați în cultivarea cerealelor, porumbului, florii-soarelui, soii – culturi favorizate de climatul local. Desigur, *Regulamentul* a fost același pentru toți locuitorii regiunii, fără deosebire de etnie și religie. Dar anumite caracteristici ale activității agricole la evreii din Basarabia pot fi identificate. Prelucrând podgorii întinse și câmpuri cu floarea-soarelui, locuitorii așezărilor evreiești au produs vin coșer și ulei, produse care erau solicitate. Dar dacă această particularitate era necesară prin angajamentul majorității evreilor față de modul lor tradițional de viață, atunci interesele economice s-au reflectat într-o altă specializare agricolă. Coloniștii evrei au învățat metode eficiente de creștere a tutunului și, în curând, au constituit circa 90% din numărul total de angajați în cultivarea tutunului din regiune²⁴⁰. În activitatea așezărilor evreiești a apărut o anumită specializare. Unii dintre ei, de exemplu, au reușit în viticultură, ceea ce le-a permis, de asemenea, să reușească în vinificație, tradițională pentru aceste locuri, producând vin coșer pentru evreii din regiune.

Exemplul coloniilor agricole evreiești din Basarabia a demonstrat că percepția larg răspândită în această perioadă despre inaptitudinea evreilor pentru munca agricolă reflecta stereotipuri, desființate parțial de experiența coloniilor din Basarabia.

Eficiența economică a gospodăriilor în locațiile noi a fost evidentă. Cu toate acestea, guvernul rus a renunțat ulterior la politica de sprijinire a coloniilor agricole. La început, deja în perioada reformelor, Alexandr al II-lea a impus interzicerea închirierii de evrei a noi terenuri agricole, iar mai târziu, Alexandr al III-lea, prin infamele *Regulamente* din 1882, a decis să interzică evreilor să prelungească contractul de închiriere după încheierea mandatului²⁴¹.

Din 1882 evreii din Basarabia au fost supuși unor presiuni considerabile, după ce autoritățile țariste i-au făcut vinovați de tulburările în rândurile populației rurale²⁴². În consecință, mulți evrei s-au mutat la oraș, încadrându-se în categoria meșteșugarilor și burgheziei comercial-industriale.

Nereușita organizării coloniilor evreiești în Basarabia a fost determinată de faptul că evreii arendau, de regulă, pământul de la moșieri și, după expirarea termenului de arendă, moșierul îi putea alunga în orice moment de pe pământurile arendate. În plus, nici statul nu a manifestat o atenție deosebită față de evreii agricultori, comparativ cu coloniștii străini. Existau și alți factori care au influențat direct rezultatele colonizării: sărăcia și mizeria în care trăiau coloniștii evreii, lipsa de cunoștințe și deprinderi în sfera agricolă, permanentele secete care pistuiau câmpurile,

sistemul birocratic cu care se ciocneau coloniștii frecvent, abuzurile de tot felul la construcția caselor pentru evrei, asigurarea proastă cu inventar agricol, mijloace de tracțiune. Evreii aveau, cărora guvernul le-a acordat privilegii importante pentru cumpărarea pământurilor și popularea lor cu coreligionari de-ai lor, mai săraci, erau preocupați de afaceri – cămătărie, comerț, industria, concesiuni, arendă, care la aducea profituri mari și sigure. Drept rezultat, la început de secol XX, deși formal mai continuau să existe, coloniile evreiești și-au pierdut din statutul lor de altădată și s-au transformat în sate obișnuite.

Starea lucrurilor era diferită, în funcție de activități și de categoria localității. Astfel, în 1898, conform datelor Societății de Colonizare Evreiască, din 38 de fabrici din Chișinău, 29 aparțineau evreilor; din cele șapte mori de aburi, șase erau deținute de evrei, cu 120 de muncitori, majoritatea fiind evrei; din cele șapte fabrici și depozite de tutun, cinci erau deținute de evrei cu 170 de muncitori (aproape toți evrei). Dintre cele cinci tipografii din Chișinău, patru aparțineau evreilor²⁴³. Dintre meșteșugurile practicate de populația evreiască, cusutul și prelucrarea lemnului au fost dezvoltate în mod special. Evreii din Chișinău erau angajați în comerțul cu produse agricole (2.470 de persoane), țesături și îmbrăcăminte (peste 1.000 de persoane); 450 de evrei erau angajați în transportul de mărfuri, erau documentați 400 de hamali și aproximativ 500 de muncitori sezonieri în podgorii²⁴⁴.

Evreii în categoria negustorilor de gildă s-au situat pe poziții majoritare. Certificatele comerciale eliberate de Administrația regională burgheziei comerciale din Basarabia în anii '40–'60 ai secolului al XIX-lea denotă că *rolul de bază în comerțul Basarabiei le-a revenit evreilor, care dețineau circa 62% din numărul total de certificate comerciale, după care urmau ortodocșii, armenii și grecii*²⁴⁵.

Reprezentând aproximativ 11,5% din populație, evreii asigură 12,7% din numărul total de angajați. Aceasta înseamnă că evreii reprezintă un procent relativ mai mare al populației active²⁴⁶. Evreii sunt mai des independenți economic decât întreaga populație. Ei trebuiau să înceapă mai devreme munca, rupându-se de familie și să fie mai activi; nesiguranța existenței, cauzată de supraaglomerarea populației și concurența, nu cruță nici tinerețea, nici bătrânețea; în timp ce în general, *pentru fiecare 100 de oameni economic independenți existau 278,4 persoane în întreținere, în rândul evreilor numărul persoanelor aflate în întreținere scade la 230,8 la 100 de lucrători*²⁴⁷.

Nu existau încă condiții potrivite pentru o dezvoltare a industriei: nu se formase o piață liberă, nu se acumulase capitaluri semnificative, mijloace de comunicare erau încă slabe, iar forța de muncă calificată nu era disponibilă. Fabricile erau deținute în principal de moșierii nobili, în timp ce evreilor li se interzicea să dețină moșii locuite. Meșteșugăritul era nu suficient de

dezvoltat. Cererea limitată, predominarea agriculturii de subzistență prin forța de muncă proprie, nu au dezvoltat nici comerțul extern, nici comerțul intern. Dar cererea de resurse financiare exista deja la o scară în continuă creștere și a fost satisfăcută în primul rând de evrei. Rolul financiar al evreilor devine deosebit de semnificativ prin anii '60 ai sec. al XIX-lea, când munca anterioară a acumulat capital în mâinile lor și, în același timp, emanciparea țăranilor și ruina nobilimii asociate cu aceasta a creat o cerere enormă pentru finanțare. Acestui moment i se atribuie apariția băncilor, în organizarea cărora evreii au jucat un rol deosebit de important.

Evreii au avut un rol important în schimburile internaționale la capitolul negoț, activitate bancar-financiară, case de amanet. Mai multe ramuri comerciale au cunoscut o dezvoltare accentuată în această perioadă, precum cel al cerealelor, cherestelei etc.; o serie de mari capitaliști iau parte la construcția căilor ferate. Rolul evreilor este deosebit de puternic în comerțul exterior, unde avantajul lor era asigurat atât de locul de ședere – lângă graniță, de legăturile mai strânse cu străinătatea, cât și de aptitudinile bune de mediere comercială. Evreii sunt plasați pe toate treptele scăării comerțului internațional. Cea mai importantă este activitatea lor în mediul rural în rol de cumpărători de produse agricole, care până acum nu aveau acces nici pe piața internă, nici pe piața externă. Prin ei, fluxul de returnare a banilor ajunge la sat, îmbogățindu-l și introducând în el elemente ale noului sistem. Acest rol al evreilor a fost bine explicat de istoricul Ivan Babst: *Dacă n-ar fi evreii, țăranul n-ar avea cui și unde să vândă surplusul economiei sale neînsemnate, n-ar fi de unde să facă rost de bani. Dacă s-ar interzice evreilor să se plimbe din curte în curte, din sat în sat, din târg în târg ar însemna a opri deodată economia întregii regiuni, pe care singuri evreii o susțin*²⁴⁸. De aceeași părere era și Afanasiev-Ciujbinski, care afirma că numai evreii susțineau în Basarabia mișcarea comercială, iar fără ei economia ar fi stagnat²⁴⁹. Iar micul producător agricol vindea sigur produsele sale, fie și la un preț mic.

Evreii contribuise activ la înființarea fabricilor de sfeclă de zahăr, de prelucrare a lemnului, de distilare și morilor. În condițiile sistemului de exploatare al vremii, evreii aveau un mare avantaj față de masa populației rurale aservite: libertatea de mișcare. Acest avantaj ia făcut pe evrei intermediari naturali în relațiile diferitelor grupuri ale populației.

Însă dezvoltarea circuitelor economice, care a atras treptat toate clasele, și extinderea mijloacelor de comunicare, au făcut posibil ca vânzătorul și cumpărătorul să intre mai des în contact direct unul cu celălalt, ocolind intermediarul. Desființarea acestui sistem a eliberat mult capital evreiesc și i-a forțat să-i caute o altă aplicație. Ulterior, la aceasta s-a adăugat excluderea evreilor din comerțul cu băuturi alcoolice, îndreptându-i și spre alte ocupații, mai productive. Totalitatea tuturor acestor condiții a scos în prim-plan necesitatea trecerii la munca industrială.

Anii '70 ai sec. al XIX-lea au fost anii primei aspirații în masă a evreilor în industrie: prelucrarea sfeclei de zahăr și morăritul²⁵⁰.

Dar în anii '80, a început un punct de cotitură în această politică. Nobilimea reacționară, care dorea o revenire la vremurile de demult și considera evreii principalii vinovați în triumful noilor relații marfă-bani, și burghezia comercială și industrială în curs de dezvoltare, care vedea în evrei concurenți periculoși, au realizat împreună o nouă consolidare a politicii restrictive față de evrei. Cel mai mare impact în acest sens le-au avut Regulile din mai 1882²⁵¹.

Sărăcirea populației evreiești devenise generală. Standardul lor de trai a căzut sub nivelul claselor corespunzătoare ale populației creștine. Dezastrele economice periodice le afectau și mai greu situația. Ca și înainte, emigrația s-a dovedit a fi unica modalitate de a schimba situația economică grea a evreilor.

Dacă apelăm la cifre pentru a înțelege situația evreilor în economia regiunii, răspunsul ne poate da recensământul imperial din 1897, care avea ca scop colectarea unui șir de informații, printre care și punctul „M” din lista întrebărilor, privitor la ocupații, meserii și meșteșuguri. Ca rezultat au fost compuse tabelele XX–XXII *Repartiția populației pe ocupații*²⁵².

Cele mai importante activități, ocupații ale locuitorilor guberniei, adică sursele de subzistență catalogate în tabelele recensământului sunt: agricultura și silvicultura – 76%; producție industrială – 7%; transport și comunicații – 1%; comerț – 7%; armata – 1%; administrație și profesii liberale – 2,4%; prestări servicii – 4,6%. Cifrele demonstrează că 3/4 din populația guberniei Basarabia era ocupată în agricultură, ce era firesc în condițiile climatice și datorită solurilor roditoare²⁵³. Producția industrială era orientată, în cea mai mare parte spre prelucrarea materiei prime agricole, astfel, majoritatea întreprinderilor constituiau cramele, fabricile de bere, de prelucrare a grăsimilor, de fabricare a lumânărilor, cerii și săpunului, pielăriile, oloinițele, fabricile de tutun, de țesuturi. În această ramură erau ocupate 7% din populație.

Studierea datelor statistice ale Recensământului Imperiului Rus din anul 1897 a permis sintetizarea informației într-un tabel aparte, *Ocupațiile evreilor conform datelor recensământului din 1897* (Anexa 1, tabel 4). Observăm că din 55.153 de bărbați și 12.202 de femei angajați în câmpul de muncă, cei mai mulți la număr din evrei preferau să fie croitori (bărbați – 7.087, femei – 2.102), să vândă cereale (bărbați – 5.701, femei – 1.049), dar și agricultori (bărbați – 3.314 și femei – 228). Minimum din evrei deveneau funcționari sau juriști, legislația imperială limitând accesul lor la aceste funcții²⁵⁴.

2.3.2. Activitatea economică a evreilor în perioada interbelică

Modul de viață al evreilor din Basarabia în perioada interbelică nu s-a schimbat substanțial. Conform Recensământului populației din 1930, evreii reprezentau 7,2% din totalul populației basarabene, respectiv 26,8% în mediul urban și 4,3% în mediul rural²⁵⁵.

După 1918, sub administrația românească, evreii din Basarabia au continuat să fie activi din punct de vedere economic, în ciuda noilor provocări: comerțul și meșteșugurile au rămas principalele ocupații; odată cu apariția sindicatelor și a organizațiilor economice evreiești, evreii au încercat să se adapteze la condițiile economice românești. Însă criza economică mondială și politicile de restricționare a drepturilor au afectat serios stabilitatea economică a evreilor în anii 1930. Conform recensământului din 1930, minoritățile naționale din România reprezentau 28,1% din populația totală. Au fost înregistrați 728.115 de evrei, reprezentând 4% din populația totală a României. Statisticile întocmite de Ministerul Industriei și Comerțului în 1937 arătau că în România existau 173.145 de societăți comerciale individuale, dintre care: 83.821 românești (48,4%) și 89.324 (51,6%) aparținând minorităților naționale, dintre care 32,7% erau evreiești²⁵⁶. Aceste cifre demonstrează clar că evreii nu doar că nu au fost excluși, ba dimpotrivă au adus contribuții notabile la progresul economic înregistrat de România în perioada interbelică. Aceștia au fost o prezență activă și extrem de rodnică în viața culturală, economică și științifică a României.

În contextul ascensiunii mișcărilor naționaliste de extremă dreaptă în Europa, în România s-a manifestat o tendință crescândă de contestare a regimului democratic, considerat de unii ca având influențe externe. În acest cadru, manifestările antisemitice au crescut în intensitate. Liga Apărării Național-Creștine, înființată în 1923 la inițiativa lui A.C. Cuza, a fuzionat în 1935 cu Partidul Național-Agrarian condus de Octavian Goga, formând Partidul Național-Creștin. O altă organizație semnificativă a fost Legiunea Arhanghelului Mihail, creată de Corneliu Zelea Codreanu în 1927. După mai multe interdicții în anii 1931–1933, aceasta a fost legalizată în 1934 sub denumirea de *Totul pentru Țară*. Aceste organizații promovau politici și discursuri cu caracter antisemit, aplicând uneori măsuri coercitive împotriva evreilor. La alegerile parlamentare din decembrie 1937, niciun partid nu a obținut majoritatea necesară pentru a forma guvernul. În perioada guvernului condus de Goga, politicile antisemitice au fost aplicate oficial, inclusiv prin restricționarea libertății de circulație în transportul public pentru jurnaliștii evrei și suspendarea unor ziare considerate evreiești²⁵⁷.

Observăm că după 1918, sub administrație românească, evreii din Basarabia au continuat să fie activi din punct de vedere economic, în pofida noilor provocări: comerțul și meșteșugurile au rămas principalele ocupații; au apărut sindicatele evreiești și organizațiile economice evreiești, ceea ce denotă încercarea de a se adapta la noile condiții economice românești;

stabilitatea economică a comunităților evreiești în anii 1930 a fost afectată serios de antisemitismul economic, criza economică mondială și politicile de restricționare a drepturilor evreilor. Întâietatea în jud. Chișinău printre negustori și industriași o dețineau, cu siguranță, evreii²⁵⁸.

Activitatea economică a evreilor din Basarabia a fost marcată de adaptabilitate, solidaritate și inovație, dar și de restricții și vulnerabilități continue. Evreii au jucat un rol esențial în dinamica economică a provinciei timp de un secol, fiind o forță activă, dar adesea marginalizată, în cadrul societății basarabene.

Studiu de caz. Ocupațiile evreilor din Basarabia conform datelor statistice și spoturilor publicitare

Pentru a pune în evidență activitatea economică, comercială și meșteșugărească a evreilor în Basarabia interbelică, vom examina ocupațiile evreilor în conformitate cu documentele vremii, calendare și anuare, publicitatea meșterilor care au știut cum să-și vândă produsele și să se impună pe arena economică din România. Implicarea membrilor comunității evreiești este remarcabilă în domeniul comerțului, meșteșugurilor, mai ales ale celor legate de articole de lux, care aduceau venituri incontestabile, cum ar fi confecționarea pieselor din metale prețioase, confecționarea vestimentației, domeniu în care au excelat croitorii evrei, reparația ceasurilor etc., pe când prelucrarea metalelor comune, agricultura erau mai mult profesate de moldoveni (români), ucraineni, bulgari, ruși. În acest context, pentru determinarea unei viziuni de ansamblu privind profesarea negoțului și meșteșugurilor de către evrei, ne-au fost de un ajutor real cele câteva dosare din cadrul Agenției Naționale a Arhivelor, ce atestă prezența atât a bijutierilor, argintarilor, ceasornicarilor evrei, cât și a croitorilor activi la Chișinău în sec. al XIX-lea – prima jumătate a sec. XX²⁵⁹.

De asemenea, presa timpului oferă date importante despre meșteri și comercianți evrei, informațiile fiind completate de informațiile oferite de calendarele anuale și spoturile publicitare ale atelierelor și întreprinderilor funcționale în Basarabia și, mai ales, în orașul Chișinău. În perioada interbelică, comunitatea evreiască din Basarabia a jucat un rol economic esențial în viața urbană și rurală a regiunii. Datele statistice reflectă structura ocupațională a evreilor din orașe precum Chișinău, Bălți, Tighina, Soroca sau Cahul. Analiza acestor informații evidențiază nu doar domeniile de activitate preferate, dar și o anumită specializare profesională care răspunde atât nevoilor economice locale, cât și tradițiilor culturale ale comunității evreiești.

Comerțul tradițional era pentru evrei o activitate dominantă. Cea mai mare pondere era deținută de negustori, atât cei ocupați cu comerțul cu amănuntul, cât și cu cel cu ridicata. În orașele Chișinău și Bălți evreii dețineau un număr considerabil de magazine de textile, magazine

coloniale, băcănii, mercerie, articole de uz casnic și articole prețioase, ceasornicărie. O altă ramură comercială importantă era cea a materialelor de construcție (ciment, cărămidă, lemn), deosebit de activă în contextul urbanizării accelerate. Un exemplu relevant este Chișinăul, unde se menționează sute de negustori evrei, organizați în jurul Pieței Centrale, al străzii Aleksandrovskaia și al arterelor adiacente. Mulți dintre ei funcționau ca mici afaceri de familie.

Meșteșugurile au fost un alt domeniu profesional reprezentativ. Evreii din Basarabia erau implicați activ în ocupații precum croitorie, confecționarea încălțămintei, tâmplărie, producerea articolelor de bijuterie și ceasornicărie (mai des reparație), tipografie, textile și prelucrarea pielii, dar și a blănurilor, adică în mare parte producerea sau/și comercializarea unor articole de lux, pentru o clientelă înstărită. În orașul Bălți, găsim astfel mai mulți croitori evrei, subliniind nu doar o cerere mare pentru astfel de servicii, dar și o tradiție comunitară bine înrădăcinată. În orașele Soroca și Tighina, meseria de cizmar și tâmplar era larg răspândită, în special în cartierele locuite predominant de evrei.

Datele statistice arată că un număr considerabil de servicii liberale și profesii intelectuale aparțineau evreilor, cum ar fi medici, farmaciști, avocați, notari, contabili și profesori evrei, care lucrau în centre urbane. Acest segment ocupațional era în mod clar o minoritate numerică, dar cu un impact cultural și profesional semnificativ. În special în Chișinău, găsim zeci de cabinete medicale conduse de evrei, precum și mai multe farmacii, unele înființate încă în perioada imperială rusă. Prezența intelectualilor evrei în sistemul educațional se regăsește în școlile private sau ca profesori în liceele locale.

Un număr semnificativ de evrei erau angajați în industria alimentară și comerțul cu produse agroalimentare: brutării, măcelării, distilerii, fabrici de ulei, mori, depozite de cereale și alte activități legate de prelucrarea alimentelor și a produselor agricole. În orașele situate în apropierea zonelor agricole, precum Cahul (la sud) sau Edineț (în nordul Basarabiei), evreii aveau un rol important de intermediari între producătorii rurali și piața urbană. Printre cele mai vizibile activități se numărau cafenelele și hanurile, frecvent întâlnite în orașele comerciale. Totodată, acestea serveau drept puncte de întâlnire socială și locuri de tranzit pentru negustori și călători.

Un alt domeniu economic important – transporturile și comunicațiile –, era reprezentat de cărăuși, vizitii, hamali și proprietari de cai. În absența unui sistem modern de transport motorizat, aceste servicii erau vitale pentru economia regională. De asemenea, mulți evrei au fost antrenați în tipografii și ziare locale, ceea ce demonstrează implicarea lor în sfera comunicării și a presei. În informațiile furnizate de Anuarele și calendarele statistice, observăm și o oarecare distribuție regională. Analiza pe orașe arată o concentrare a ocupațiilor intelectuale și comerciale în marile

centre urbane, în timp ce în zonele rurale predominau micii meșteșugari și comercianții ambulanți. De exemplu, în Chișinău activitățile comerciale, farmaceutice și educaționale erau diversificate și bine dezvoltate, în timp ce în Tighina sau Reni predomina comerțul cu produse agricole și meșteșuguri tradiționale.

În așa fel, ocupațiile variate, de la negustori și meșteșugari la medici, avocați sau antreprenori din domeniul alimentar, reflectă nu numai diversitatea profesională, ci și o rețea economică solidă, bine integrată în structura urbană și rurală a regiunii. În ciuda constrângerilor legislative și a climatului antisemit ocazional, comunitatea evreiască din Basarabia a rămas un pilon esențial al economiei locale în anii interbelici.

Însuși publicitatea din presa timpului era în mare parte prerogativa întreprinzătorilor de origine evreiască. Astfel, primul birou de reclame teatrale, comerciale, industriale și afișaj a fost fondat de Ș. Șapocinik, în anul 1908, se afla în Chișinău, pe str. Sinadino, nr. 6. Biroul în cauză deservea populația din orașele Chișinău, Bălți, Cetatea-Albă, Cahul, Hotin, Ismail, Orhei, Soroca, Tighina²⁶⁰. O altă tipografie deținută de un întreprinzător evreu era atestată la început de secol XX și aparținea lui E. Șliomovici (Э. Шлиомович), denotând astfel interesul comunității evreiești pentru tipografie, poligrafie, publicitate.

O altă tipografie care devine cunoscută grație spoturilor publicitare, aparținea lui M. Averbuh și era situată pe str. Sinadino, nr. 50, colț cu str. Șmidt. La această tipografie, specializată inclusiv în tipărirea afișelor teatrale, erau realizate ziare, broșuri, reviste, calendare tipărite în limbile română, evreiască și rusă, iar în anul 1924 era singura tipografie din Basarabia care putea tipări lucrări de dimensiuni mari, de $140 \times 100 \text{ cm}$ ²⁶¹. Cu referire la agențiile de publicitate, menționăm că în lista agențiilor în anul 1924 erau trecute șase, aparținând lui Fon-Luci&, Calinovschi, Galant, Păun, Sinadino și Zeigher²⁶².

Numărul mare al croitorilor, implicit al celor de origine evreiască, are explicații din punct de vedere al specialiștilor din domeniul istoriei modei, antropologiei culturale. Astfel, în opinia dr. Tatiana Bujorean, la început de secol XX, *s-a creat cadrul favorabil de formare, consolidare și transmite a culturii și civilizației citadine, inclusiv a vestimentației supuse fluctuațiilor modei, spre toate categoriile realității sociale*²⁶³. În orașul Chișinău, care se încadra în parametrii unui adevărat centru urban, acești croitori îndeplineau comenzi pentru orășenii care tindeau să fie în pas cu moda, având acces și la revistele vremii în domeniul modei. Analiza numelor și prenumelor acestor meșteșugari denotă ponderea celor care proveneau din familii evreiești, unde meseria de croitor, blănar, giuvaiergiu, ceasornicar se transmitea în familie, se moșteneau din tată-n fiu, formând pe așa cale adevărate asociații familiale.

Însuși publicitatea era în mare parte prerogativa întreprinzătorilor de origine evreiască: primul birou de reclame teatrale, comerciale, industriale și afișaj a fost fondat de Ș. Șapocinik, în anul 1908, se afla în Chișinău, pe str. Sinadino, nr. 6. Biroul în cauză deservea populația din Chișinău, Bălți, Cetatea-Albă, Cahul, Hotin, Ismail, Orhei, Soroca și Tighina²⁶⁴.

Cu referire la profesarea de evrei a meșteșugului confecționării vestimentației, grație spoturilor publicitare și a presei timpului, aflăm despre activitatea croitorului A. Gherșcovici (care avea atelier pe str. Polițienească nr. 9 / str. Filipescu nr. 9, între străzile Alexandru cel Bun și Șmidt)²⁶⁵, care îndeplinea comenzi de haine bărbătești. Haine pentru bărbați erau propuse și de magazinul *Fr. A. și G. Brohman* (str. Alexandru cel Bun nr. 94, casele Rubinștein). Iar H. Broitman era un croitor ce haine bărbătești, de dame și pentru copii, care avea atelier pe str. Haralambie, nr. 67.

După cum observăm, majoritatea saloanelor erau așezate pe artera principală a Chișinăului, mai ales în centrul urbei. Un astfel de magazin de postavuri și manufactură este atestat pe str. Alexandru cel Bun, Casele Poleac aflate vizavi de Casele Primăriei (denumite și *Pasaj*) și aparținea lui Vainberg, Burștein și Zelțer. Acest magazin propunea clienței *ultimele noutăți de sezon, de cea mai bună calitate*, fără concurență. Un alt magazin de manufactură aparținea lui W. și I. Maghidovici, fiind amplasat pe str. Alexandru cel Bun, nr. 104, vizavi de Banca Orășenească²⁶⁶.

Persoanele care preferau diferite acoperăminte pentru cap puteau apela la magazinul de pălării, ce aparținea lui I. Rozenbaum. Magazinul ce propunea un sortiment mare de pălării din străinătate era amplasat pe str. A. Pușkin, nr. 27, la colț cu str. Alexandru cel Bun.

Un alt domeniu în care au excelat evreii este comercializarea pieselor din piele și blănuri. Aflăm că articole de blănuri erau confecționate la întreprinderea din Chișinău *Atelier de blănărie B. Beloțercovschi* (str. Șmidt nr. 123 / Regele Carol I nr. 34), *Blănăria I. A. Beloțercovschi* fiind fondată încă în anul 1897. Se comercializau piese de blănărie la magazinul B.M. Șpetner (plasat pe str. Alexandru cel Bun, în Casele Primăriei), fondat în anul 1869, iar pălării puteau fi procurate în magazinul lui I. Rozenbaum din Chișinău (str. Pușkin nr. 27, colț Alexandru cel Bun)²⁶⁷.

În Chișinăul interbelic, meșterii evrei erau cei care lucrau sau comercializau articole din piele, după cum aflăm din calendarele anuale, care atestă următoarele ateliere și saloane: Becher și Co (str. Vlăhuță 6); M. Cogan (str. Regele Carol I nr. 48) și Malamud M. (str. Regele Carol I nr. 54); Frenchel R (str. Regele Ferdinand nr. 67), Hromoi Ș. (str. Broșteanu nr. 56), Laschi, Creimer și Leizerovici, Rozenblat D. (aflate pe str. Ștefan cel Mare)²⁶⁸. Ca obiecte de lux, blănurile au devenit unul din articolele preferate pentru comercianții evrei: A. Roitman avea

atelier la colț cu str. Badoglio, I. Urman – pe str. Ștefan cel Mare nr. 108; B. Beloțercovschi – str. Regele Carol I nr. 34; Dreîșner – str. Mihai Viteazul nr. 41; A. Fainblit – str. Regina Maria nr. 56; V. Grinfeld – str. Broșteanu nr. 49 etc. Vechea blănărie din Chișinău (atestată din 1869), aparținea în anul 1924 lui B.M. Șpetner și se afla pe str. Alexandru cel Bun, în Casele Primăriei²⁶⁹; prelucrau blănuri în atelierelor ce aparțineau lui S. Cușnir (str. Griviței nr. 2), R. Cușnir (str. Drăgălina nr. 40), H. Strașun (str. Universității nr. 20)²⁷⁰; blănarul Leib Apoteker avea atelier pe str. Generalul Broșteanu nr. 51, iar M. Entin și D. Moloster – pe str. Alexandru cel Bun nr. 100. Examinarea numelor și prenumelor meseriașilor denotă faptul că evreii au îmbrățișat preponderent comercializarea sau producerea pieselor de lux, pe când producerea pieselor din metale comune, confecționarea și comercializarea unor piese mai simple era lăsată pe seama românilor din Basarabia, drept exemplu fiind atelierul meșterului din Chișinău P. Grosu (str. Badoglio nr. 40) unde se confecționau curele și hamuri. Încă câteva ateliere de acest gen, unde lucrau meșterii N. Cleaver, M. Erlih, F. Mesterman și D. Onițcanschi, erau amplasate pe str. Șmidt. Și tăbăcirea pieilor aducea meseriașilor evrei un anumit venit stabil și în această ordine de idei vom menționa atelierul lui F. Averbuh (str. Blanduziei nr. 24); atelierul *Triumf* al lui L. și M. Apoteker (Bariera Tighinei); atelierul de tăbăcărie al lui V. Bunis (str. Tăbăcăria veche)²⁷¹.

Lempert și Averbuh aveau un salon în care se comercializau articole de galanterie, parfumerie și fotografie, acesta fiind amplasat în Chișinău, pe str. Pușkin, nr. 50. Iacov Basboim avea *marele magazin* (după cum indică el în spotul publicitar), amplasat pe str. Alexandru cel Bun, colț cu str. Mihai Viteazul. În acest magazin se vindeau mărfuri de sezon, de larg consum, diferite țesături necesare populației²⁷². Ghete, încălțăminte de diferit, tip, pentru diferite vârste, *după ultima modă*, puteau fi comandate în atelierul ce aparținea lui Ș. Școlnic, de pe str. Armeană, nr. 32, colț cu str. București²⁷³.

Cu referire la prelucrarea metalelor, de menționat că încă din anul 1895 apar primele informații despre Țalik Abramovici Grobdruk din Moscova, un negustor specializat în comercializarea pieselor din metale nobile. Spotul publicitar ne arată salonul său de ceasuri și articole de aur de la Moscova (rus: *Московский магазин часов и золотых вещей купца Цалика Гробдрюка*) în care se procurau argint de Varșovia, ceasuri de argint de buzunar, ceasuri de aur de buzunar, articole cu diamante, veselă de argint, negustorul propunând reduceri considerabile, astfel neducând lipsă de clientelă înstărită.

La Chișinău, Țalik Grobdruk avea atelier pe str. Gubernscaia, în casa doamnei Malașlieva (pentru perioada interbelică vorbim de atelierul de pe strada Alexandru cel Bun, vizavi de Banca Orășenească). Aici se putea procura aur, argint, diamante și platină după cursul zilei. În atelier se fabricau obiecte din aur, argint, cu *briliante* (diamante), alpaca, *norblin*, neizilber (argint nou), de

asemenea, servicii de ceai și de masă confecționate din metale nobile și aliaje ieftine, ceasuri de mână, de perete și de buzunar de la cele mai renumite firme. Fiind unul dintre participanții la Expoziția agrară și industrială din Chișinău, desfășurată în anul 1889, el a prezentat brățări, inele, cercei, lăncișoare, ceasuri și alte articole, confecționate din aur, argint, alpaca, cu inserții de diamante. Magazinul de obiecte din aur și argint al lui Ț. Grobdruk avea un circuit de capital de peste 40 de mii de ruble, iar magazinul lui P. Bokov avea un circuit de capital de 25 de mii de ruble²⁷⁴.

Grație spoturilor publicitare din presa timpului au fost identificate numele giuvaiergiilor activi în Chișinăul interbelic – Ș. Alucher (str. Șmidt, nr. 102), H. Bergher (str. Pușkin, nr. 52), Copan și Salita (str. Haralambie, nr. 83), Decadens (str. Pușkin, nr. 27), Hamidus (str. Armenească), Lerner (str. Ștefan cel Mare, colț cu str. Pușkin), M. Manțovici (str. Haralambie, nr. 88), Manțovici (str. Catargi, nr. 8), Procupeț (str. Șmidt, nr. 109), Pezenson (Palatul Primăriei), A. Vaizer (str. Ștefan cel Mare, nr. 98). La Hotin a fost documentat giuvaiergiul H. Gheiman²⁷⁵.

În atelierul lui V. Gukștein din Chișinău, str. Mihai Viteazul, nr. 64, se confecționau medalii comemorative, sigilii, matrițe; un atelier similar aparținea lui Șmul-Aron Elgurt (amplasat pe str. Pușkin, nr. 36, Casa Primăriei)²⁷⁶. La Chișinău, conform calendarelor pentru 1939 și 1940, erau active ateliere de prelucrare a metalelor nobile, gravură, ce aparțineau familiei Zilberman, dintre care patru erau amplasate pe str. Alexandru cel Bun și un atelier – pe str. Regele Carol I²⁷⁷; Ș. Alucher (str. Ș. Șmidt, nr. 102), F. Boiucaner (str. Filipescu, nr. 4), I. Cogan (str. Regele Carol I, nr. 25), Ș. Cogan (str. Alexandru cel Bun, nr. 90), Pezenson (str. Regele Carol I, nr. 36)²⁷⁸.

Confecționarea medaliilor comemorative, sigiliilor și matrițelor era efectuată în atelierul lui V. Gukștein (Chișinău, str. Mihai Viteazul, nr. 64), precum și în Atelierul de gravură giuvaiergerie și fabrică de ștampile, care îi aparținea lui Șmul-Aron Elgurt (Chișinău, str. Pușkin, nr. 36, Casa Primăriei). Majoritatea atelierelor erau situate pe arterele principale ale orașului (Pușkin, Haralampievscaia, Șmidt) și în Palatul Primăriei, creându-se premise pentru evoluția domeniului, cererea creând oferta în obiecte din metale nobile.

În Basarabia era un număr mare de ceasornicari, fiind atestate 31 de ateliere la Chișinău, șase la Soroca, câte trei la Bălți, Tighina și Hotin, două la Ismail, câte un atelier la Leova, Hotin, Cetatea-Albă, Bolgrad și Orhei. Meșterii care activau în saloanele de ceasornicărie din orașele basarabene conlucrau cu giuvaiergiii și executau articole finisate și diverse operații de reparație a articolelor de giuvaiergerie și ceasornicărie. Una din ceasornicăriile Chișinăului interbelic aparținea lui A.N. Nemirovski și se afla pe str. Alexandru cel Bun, lângă Pasaj). Printre ceasornicarii activi în Chișinău îl amintim pe Iacov Kleiman (1921), care la vârsta de 9 ani a fost dat în ucenicie la ceasornicarul și giuvaiergiul Hapior (Tapior) Bențion, activând și în atelierul

din clădirea Pasajului. Iacov Kleiman a lucrat ceasornicar (prestând și servicii de reparație, confectionare a bijuteriilor) și după 1945, în cadrul atelierului din casa de deservire socială de pe strada Armeană, or. Chișinău²⁷⁹.

Comparativ cu anul 1924, constatăm că anuarele din 1939 și 1940 oferă doar câteva nume ale meșterilor și negustorilor, după cum urmează: Pezenson, Cogan și Salita, Alucher, Manțovici. Constatăm pentru perioada interbelică că *meșterii erau preponderent de etnie evreiască. Se explică prin faptul că aurăria și argintăria, negoțul cu articole de giuvaiergerie, erau practicate de evrei în Basarabia interbelică. A fost o situație specifică pentru întreg Evul Mediu, și în Basarabia anilor 1812–1917, aflată în componența Imperiului Rus, când au fost invitați argintari de origine iudaică pentru a fabrica podoabe bisericești. Același tablou atestăm și pentru Basarabia interbelică, în orașele basarabene activând preponderent giuvaiergii și ceasornicari evrei*²⁸⁰.

În custodia evreilor erau și birourile de expediere a mărfurilor. Unul dintre aceste birouri era situat la Chișinău, str. Bucovinei, în casele Barbalat, și aparținea lui Ș. Polinovschi și V. Veitman²⁸¹. Pictorul de firme Zeltman avea atelier la Chișinău, pe str. Ștefan cel Mare nr. 100²⁸².

Un alt domeniu important în preocupările comunității evreiești erau farmaciile, una dintre acestea *Aurora* aparținea lui I. Averbuh și A. Zaica, și era amplasată la colțul străzii Armeană, pe str. Nicolaevscaia, 66. Aici puteau fi găsite articole de drogherie, medicamente, pansamente, precum și parfumerie, apă minerală, articole de toaletă etc. Un magazin de diferite lucruri, adică *obiecte de valoare și simple*, cum anunța publicitatea, aparținea lui Z. Nirenberg și era amplasat pe str. Polițienească, nr. 3, colț cu str. Alexandru cel Bun²⁸³.

Atestăm la Chișinău și un constructor de mori, un oarecare David Rozenblat, ce avea atelier pe str. Meșceanscaia, nr. 166 și birou pe str. Ștefan cel Mare, nr. 123. De altfel, după cum anunță Anuarul pentru anul 1924, prima moară automată și Fabrică de paste din Basarabia aparținea lui T.M. Kogan și se afla la Chișinău, pe str. Movilă, nr. 15-17-19²⁸⁴.

O primă și unică – pentru anul 1924 –, fabrică de perii, cu depozit de materiale brute pentru producerea periilor și pensulelor, aparținea lui Br. Rabinovici și se afla la Chișinău, pe str. Șmidt, nr. 82²⁸⁵. Un depozit de mașini agricole aparținea lui Marc Bernștein și era amplasat pe str. Bucovinei, nr. 56, colț cu str. Alexandru cel Bun. Conform anuarului pentru anul 1924, aici puteau fi procurate diferite unelte și mașini agricole, pietre pentru moară, alt instrumentar necesar²⁸⁶.

Erau versați evreii și în afacerile bancare, în contabilitate. Un birou de contabilitate ce aparținea unui oarecare G.M. Suhoi se afla pe str. Unirii nr. 24 (fosta str. Kutuzov). Aici se efectuau conducerea registrelor comerciale, conform Codului Comercial; înregistrarea și vizarea

registrelor comerciale și a bilanțelor (bilanțuri); expertize de contabilitate, rapoarte etc. Banca *Creditul comercial* aparținea lui L. Livșiț & Co de pe str. Alexandru cel Bun, nr. 104, propunea diferite operațiuni bancare, precum și deținea safeuri sigure²⁸⁷.

Analiza documentelor accesibile permite să stabilim că în anii 1939–1940 majoritatea meșterilor continuau să lucreze în atelierele plasate pe străzile centrale: Alexandru cel Bun, Regele Carol I, 27 Martie, Ștefan cel Mare, Șmidt. Din lista meșterilor documentați în Anuarul Chișinăului editat de S. Șapoșnicov (1924), în anii 1940 au rămas activi doar câțiva specialiști: Pezenson, Cogan și Salita, Alucher, Manțovici. Pentru perioada interbelică, meșterii erau în continuare preponderent de etnie iudaică, mai rar fiind documentați meșteri ruși, ucraineni (Polonski) sau moldoveni (români). Se explică prin faptul că, de regulă, aurăria și argintăria, mai ales negoțul cu articole de giuvaiergerie, erau practicate de evrei și în Basarabia interbelică. A fost o situație specifică pentru întreg Evul Mediu, și în Basarabia anilor 1812–1917, aflată în componența Imperiului Rus, când au fost invitați argintari de origine iudaică pentru a fabrica podoabe bisericești. Același tablou atestăm și pentru Basarabia interbelică, în orașele basarabene în perioada 1918–1940 și 1941–1944 activând preponderent giuvaiergii și ceasornicari evrei.

Întreprinderile industriale Brazer și Zelțer, din Chișinău, aveau 10 muncitori, prestau servicii de turnare a obiectelor, servicii de reparație a mașinilor agricole și industriale. Cogan & Co, se afla în or. Rezina, jud. Orhei, se ocupa de reparația mașinilor agricole și industriale. Alt atelier mecanic și de turnătorie aparținea lui M. și L. Rozantuler, presta servicii de reparație, accesorii și piese pentru unelte. Se afla în Bălți, pe str. Libertății, nr. 29. Un alt atelier mecanic aflat la Bălți aparținea lui Isaac Schenker și se afla pe str. Chișinăului, nr. 87. Inginerul M. Gotlieb avea o uzină de turnătorie și mașini agricole, situată la Chișinău, pe Drumul Muncești. Și la Tighina funcționa un atelier de mecanică, pe str. Lermontov. Avea doi lucrători, proprietari fiind I și S. Braunștein²⁸⁸.

Cherestea putea fi găsită în atelierele lui I. Davidovici din Ismail și M. Davidovici, din Chilia Nouă. La fel, în Basarabia interbelică, existau mai multe fabrici de spirt, aparținând evreilor: Goldenfeld în jud. Soroca; Berștein, în jud. Hotin ș.a.²⁸⁹.

Și morile adesea erau gestionate de reprezentanții comunității evreiești. Așa, la Cărpineni, jud. Chișinău, era moara ce aparținea lui Altmar Moldavschi, la care lucrau 4 lucrători. Un oarecare Benderschi avea moară la Orhei, tot cu 4 lucrători. Moise Bernștein avea moară cu 7 lucrători în Reni, jud. Ismail; tot atâția lucrători avea B. Bernștein & ^{co} la moara sa din Beștemac, jud. Tighina; B. Bernștein avea o moară cu 30 de lucrători și era amplasată în Săncăuți, jud. Hotin; o altă moară aparținând familiei Bernștein era așezată în Vertiujeni, jud. Soroca și aici lucrau 8 muncitori²⁹⁰. O altă moară aparținea lui Elgurt, avea 6 lucrători și era așezată în Otaci,

jud. Soroca. Erau mori, ai căror proprietari erau din familii evreiești, și în alte localități din Basarabia²⁹¹.

Erau versați evreii și în domeniul apei și canalizării (Bilenchis Șlioma, Litvac Berco, Cleiman Aron ș.a.), ape gazoase (Coifman T., Gohman, Procupeț ș.a. activi la Chișinău și un oarecare Emanuil Volfzon, la Bălți, iar Gherșcovici la Ismail)²⁹².

În orașele basarabene erau și câteva magazine de arme, unele dintre ele fiind întreținute la fel de evrei, cum ar fi magazinul lui Cleiman de la Chișinău.

Datele informaționale ale anualelor vremii denotă prezența evreilor în asemenea afaceri precum articole pentru cizmărie (Mucinic, Șihman – la Chișinău; Șihman Șloima, la Cahul; Cogan, la Piața Nouă), societăți de asigurare (D. Edelștein, la Izmail, str. Soborului), ateliere de geamantane și articole de piele (la Chișinău – Copan Ruvîn, Gorbici Srul, Zaț Șloima ș.a.; la Hotin – Marcus Gherș, la Izmail – Lazar Tochiș), ateliere de stampile, băi, băuturi spirtoase și mai ales băcăniile, deținute de evrei din Chișinău și alte orașe mari basarabene. Au excelat evreii, conform datelor publicitare, în domeniul blănăriilor, boiangeriilor chimice, la prepararea brânzeturilor, producerea bumbacului, dețineau magazine pentru ceai și cafea, confecționau calapoade pentru încălțăminte (Țulec, la Chișinău, pe str. Armeană). Atestăm fabrici de cărămizi deținute de evrei – Averbuh M., Cleiman (aveau tocmai 3 fabrici), Davidovici, la Leova ș.a.

Erau versați evreii și în confecționarea pălăriilor și aici vom menționa meșterii Vaisman și Firman, la Chișinău; Haimovici, la Bălți; Caușanschi, Livovschi, Rotenștein ș.a. – la Tighina; M. Șincher – la Hotin. Majoritatea depozitelor de cherestea din Chișinău, Bălți, Tighina, Cetatea Albă, Ismail la fel aparțineau familiilor evreiești²⁹³.

S-au manifestat evreii și în domeniul caselor de schimb, fiind buni bancheri. Îi găsim la Chișinău pe Marc Bernștein, Iosif Hromoi, Israil Roitman ș.a., A Goldenberg – la Orhei, Șapocinic și Vaisman, la Tighina.

În așa fel, constatăm că comunitatea evreiască din Basarabia interbelică a demonstrat o adaptabilitate remarcabilă, diversificându-și ocupațiile și contribuind semnificativ la dezvoltarea economică și culturală a regiunii. De la comerț și meșteșuguri până la agricultură și profesii liberale, evreii au fost o componentă esențială a societății basarabene din acea perioadă. De altfel, tabloul rămâne neschimbat și în primele decenii postbelice în domeniul profesării de evrei a meseriei de prelucrare artistică a metalelor, confecționarea bijuteriilor în care au excelat, reparația ceasurilor, confecționarea vestimentației²⁹⁴. Cu timpul, numărul mare al meseriașilor evrei care activau în aceste domenii a scăzut substanțial, fiind explicat de emigrarea acestora în afara Basarabiei.

2.4. Sinagogile și instituțiile de învățământ ale evreilor din Basarabia

Sinagogile și lăcașurile de cult evreiești, precum și patrimoniul evreiesc din spațiul actual al Republicii Moldova, în general, au atras, din punct de vedere istoric, relativ puțină atenție din partea cercetătorilor. Cele două expediții etnografice cunoscute ale lui Semion An-ski²⁹⁵ (pseudonimul lui Șloime Zanol Rappoport), la care a participat și fotografii Solomon (Șloime) Iudovin, care a fotografiat și schițat obiecte din patrimoniul material evreiesc, inclusiv sinagogi, nu au ajuns în Basarabia, fiind anulate de conflagrație²⁹⁶. Mai multe expediții și tentative de a documenta și fotografia comunitățile evreiești din Basarabia nu au avut loc și din păcate, nu avem o imagine completă a patrimoniului evreiesc din Basarabia înainte de cel de-al Doilea Război Mondial și putem judeca starea acestuia doar din puținele fotografii și descrieri care au supraviețuit și din diverse surse de referință din sec. al XIX-lea – prima jumătate a sec. XX. De asemenea, arta evreiască nu prezenta interes deschis pentru istoria artei în perioada sovietică. Din proprie inițiativă, istoricul și criticul de artă David Goberman a lucrat timp de mulți ani la repararea pietrelor funerare evreiești sculptate²⁹⁷, precum și a răstignirilor din lemn moldovenești²⁹⁸.

Menționăm că în anul 1994, Centrul pentru Artă Evreiască din Ierusalim a organizat o expediție în Republica Moldova pentru a documenta starea reală a patrimoniului material evreiesc, rezultatele expediției fiind incluse în baza de date a Centrului²⁹⁹.

În 2009, Comisia americană pentru patrimoniul american în străinătate (US Commission for American Heritage Abroad) a organizat o expediție similară. Rezultatele expediției au fost incluse în raportul *Jewish Heritage Sites and Monuments in Moldova*³⁰⁰. Acesta conține doar 17 clădiri ale sinagogilor – în timp ce este evident că trebuie să fi existat sute de sinagogi pe teritoriul Republicii Moldova. Există o cifră surprinzătoare: înainte de război existau 77 de sinagogi în Chișinău și 365 în Basarabia. Dar aceste cifre nu sunt confirmate de nimic concret și, prin urmare, deși par mai mult sau mai puțin plauzibile (Ștefan Ciobanu relatează despre 66 de sinagogi în Chișinău)³⁰¹, nu avem argumente să le considerăm exacte. În total, în Basarabia, la hotarul sec. XIX–XX, evreii trăiau, conform estimărilor noastre, în circa 200 de localități: majoritatea în orașe, șetle și colonii; iar înainte de război – în circa 300 de localități. Fără îndoială, în fiecare dintre ele a existat cel puțin o sinagogă sau o *școală de rugăciune*.

Conform *Statutului construcțiilor* Imperiului Rus din anul 1835, *în fiecare oraș sau sat în care erau până la treizeci de case evreiești, era permis să existe o casă de rugăciune; în cazul în care numărul de case depășea optzeci, acestea puteau avea, pe lângă case de rugăciune, o sinagogă; în cazul în care numărul de case era mai mare de optzeci, era permis să se înființeze o casă la fiecare treizeci de case sau o sinagogă la fiecare optzeci de case*³⁰². Cu alte cuvinte, chiar

și cele mai mici comunități de până la 30 de familii aveau propria lor casă de rugăciune, iar comunitățile de la 30 până la 80 de familii puteau avea o casă de rugăciune și o sinagogă.

În ultimii ani, două sinagogi moldovenești au atras atenția cercetătorilor Vitalie Iațuic³⁰³, și Sergius Ciocanu³⁰⁴. Astfel, arhitectul V. Iațuic relatează că la Soroca, *la o distanță de 140 m de la cetate, în anul 1775 a fost construită Sinagoga Mare – o clădire solidă cu pereți groși de un metru, în două niveluri. Parterul cu intrarea centrală era rezervată bărbaților. Femeile aveau o intrare separată, printr-o scară exterioară, ce ducea direct la nivelul doi. Spațiul rezervat femeilor avea un balcon deasupra parterului. Fațada clădirii dispunea de mai multe detalii arhitecturale decorative din arsenalul stilului baroc. Pe fațadă erau scrise data construirii și citate din Tanah – scriptura evreiască sfântă: Ce frumoase sunt corturile tale, Iacove! (Locuințele tale, Israele!); Aici este casa lui Dumnezeu, aici este poarta cerurilor!. Marea inundație din 5-6 aprilie 1932 a schimbat peisajul riveran al orașului Soroca. Barajul de gheață de pe lângă satul Vărăncău a ridicat nivelul apei în zona Sorocii cu 8-9 m. Apa a stat două zile până când barajul a fost aruncat în aer cu ajutorul bombardierelor sovietice și al artileriei române. Însă mai periculoase decât apele erau lespezile groase de gheață, care au distrus clădirile din piatră și din cărămidă situate pe malul Nistrului. A fost distrusă și una dintre cele mai vechi clădiri din oraș – Sinagoga Mare³⁰⁵.*

În opinia arhitectului S. Ciocanu, *Sinagoga Mare a constituit centrul de coagulare a comunității ebraice medievale din Chișinău, marcând așa-numita „mahala jidovească” a orașului. Din punct de vedere arhitectural ea prezenta similitudini cu edificiile de cult ebraice construite în sec. XVII–XVIII în orașele Lvov, Ostroh, Brodî din vestul Ucrainei. Era un edificiu de plan dreptunghiular, cu etaj, cu pereți masivi, de peste un metru grosime, cu dimensiunile exterioare de circa 22 × 36 m³⁰⁶.*

Pentru comparație, prințul Urusov ne-a lăsat o descriere a Sinagogii corale și a comunității evreiești din Hotin în anul 1903, inclusiv cu aspecte privind portul vestimentar, alimentația evreilor: *Dintre impresiile din Hotin, îmi amintesc foarte clar două: cina în biserica ortodoxă și serviciul regal de rugăciune în sinagoga corală evreiască. Nu fusesem niciodată la sinagogă până atunci, așa că am acceptat cu ușurință cererea evreilor locali de a participa la slujba lor. La intrarea în templu, am fost întâmpinat de rabin și de mai mulți evrei, dintre cei mai influenți și respectați din oraș; toți erau îmbrăcați în haine negre, cilindri și cravate albe. Am intrat într-o sală vastă, căptușită cu bănci lungi de lemn, frumos lucrate și lustruite. Pereții și tavanul sinagogii au fost finisate foarte modest, fără ornamente; nu au existat imagini pe ele, dând impresia de strictă simplitate și seriozitate. Partea opusă a sălii față de intrare era înălțată cu câteva trepte, iar pe această înălțime, în fața chivotului sacru în care erau păstrate sulurile*

Torei, erau plasați cantorul, cântăreții, rabinul și câțiva evrei bine îmbrăcați, aparent având o relație specială cu sinagoga prin originea sau poziția lor socială. Am fost condus pe culoarul larg din mijloc până la prima bancă, după care cantorul, purtând o robă pestriță, a început să citească într-un cântec, întrerupt uneori de strigătele corului. După acest serviciu de rugăciune, cantorul și cântăreții s-au întors cu fața spre credincioși și au cântat „Doamne, apară-l pe țar”. În acel moment a trebuit să rezolv pentru prima dată, în mod neașteptat și rapid, o problemă dificilă de etichetă: în sinagogă nu trebuie să îți scoți pălăria de pe cap, și trebuie să asculți un imn cu capul descoperit. Am ieșit din încurcătură ducând mâna la viziera șepcii uniforme, ca și cum aș fi salutat pe cineva, și în această poziție am ascultat imnul. A doua parte a slujbei a constatat în interpretarea de către cantor și cor a unor piese muzicale care mi-au amintit de motive de operă vag familiare, cărora, totuși, li s-a dat un caracter oriental, prin unele modificări. Dintre cor, un alto remarcabil de pur, puternic și credincios a ieșit în evidență tot timpul, și nu puteai să nu-i acorzi atenție. Un rabin care stătea nu departe de mine mi-a spus că această voce minunată aparținea unui băiat de 13 ani, fiul unui croitor sărac, și s-a oferit să îl aud cântând solo. Am mers la capătul opus al sălii și am stat la ieșire pentru a-l aprecia mai bine pe tânărul cântăreț. Nu este exagerat să spun că nu auzisem o asemenea violă în viața mea; a umplut întreaga sală, cântând cu o încredere extraordinară, cu o surprinzătoare creștere dramatică, interpretând o lucrare de Mendelssohn care nu îmi era familiară. Corul l-a însoțit pe cântăreț cu acorduri abia perceptibile, obținând un efect ridicat, care a fost afectat uneori doar de forțarea excesivă a sunetului³⁰⁷.

Sistemul educației la evrei există de cel puțin trei mii de ani și a jucat un rol decisiv în păstrarea integrității poporului evreu și în dezvoltarea culturii sale. Nicio religie nu a acordat educației atât de multă importanță ca iudaismul. De-a lungul timpului, educația a început să fie percepută nu doar ca un mijloc de conservare a vieții religioase, ci și ca un scop în sine. În prezent, comunitățile evreiești din diaspora văd în dezvoltarea educației evreiești singurul obstacol în calea asimilării poporului evreu.

Creșterea copiilor la o vârstă fragedă a fost lăsată în primul rând pe seama mamei; când fiii se maturizau, creșterea lor devenea responsabilitatea bărbaților, în timp ce creșterea fiicelor până la căsătorie rămânea în mâinile mamei, care le învăța munca gospodărească și meșteșuguri femeiești. Cu toate acestea, responsabilitatea pentru comportamentul disolut al fiicelor a fost pusă pe seama tatălui. Atenția principală a fost acordată creșterii băieților, care erau urmașii familiei și păstrătorii numelui de familie și proprietății. Biblia subliniază în mod special responsabilitatea tatălui pentru creșterea religioasă a copiilor săi și responsabilitatea capului familiei de a-și învăța copiii poruncile religioase.

Etapele clasice în educație sunt următoarele: de la vârsta de cinci ani încep să studieze Tora, de la zece – Mișna, de la cincisprezece – Talmudul. După ce o persoană a studiat textele în sine, tot ceea ce este afirmat literal în surse, trebuie să ajungă la sensul interior al textelor și, ulterior, la învățătura secretă.

În Europa de Est în sec. al XIX-lea, evreii și-au menținut modul lor de viață și tradițiile educației evreiești. Hederul, ieșiva și sinagoga au continuat să fie instituțiile centrale pentru educația copiilor evreilor. Cu toate acestea, au devenit mai frecvente cazurile când băieții studiau simultan în heder și în școala generală. Deoarece fetelor nu li se cere să studieze Tora, în eşaloanele superioare ale societății evreiești, fetele aveau mai multe șanse decât băieții să primească o educație generală.

Printre așkenazii din Europa medievală, o mare importanță a fost acordată creșterii și educației copiilor, în timp ce educația seculară și studiul științelor seculare nu s-au răspândit. Deși profesorii de drept credeau că băieții ar trebui să înceapă să studieze Talmudul la vârsta de 15 ani, în comunitățile europene, copiii, de regulă, erau trimiși să studieze Talmudul la vârsta de 10 și chiar 8 ani. Această practică se explică prin faptul că majoritatea copiilor încetau să studieze la vârsta de 13 ani, iar părinții doreau să le ofere cel puțin cunoștințe religioase primare. Deoarece comerțul era obișnuit printre evrei, iar capul familiei era departe de casă pentru o lungă perioadă de timp, rolul mamei în creșterea copiilor a fost deosebit de mare.

În Zona de Ședere, în Galiția, Ungaria de est și România, unde evreii reprezentau un procent semnificativ din populația urbană, la sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. XX a început dezvoltarea sistemelor naționale de învățământ în ebraică și idiș.

În acest context, este important să înțelegem gradul de instruire a evreilor din Basarabia. Datele recensământului din 1897 privitor la alfabetizarea populației în Basarabia sunt prezentate în formă de tabel în anexele de la sfârșit (A 1, tab. 5)³⁰⁸. Observăm că fiecare al doilea evreu era știutor de carte, deși nu sunt informații concrete care erau criteriile de evaluare a instruirii.

În prima jumătate a sec. al XIX-lea, marea majoritate a copiilor evrei au primit o educație tradițională evreiască în hedere și Talmud Tora. În a doua jumătate a sec. al XIX-lea s-au fondat ieșive, în care studiul Talmudului a fost combinat cu studiul cărților de morală. La sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. XX apar ieșive hasidice. Încercarea guvernului de a restricționa activitățile hederelor și ieșivelor nu a avut succes, iar legea din 1893 a legalizat existența acestora.

Școlile evreiești de stat fondate de guvern în 1847 nu erau populare. Răspândirea învățământului laic a mers mult mai rapid în anii 1860 și 1870, când, ca urmare a reformelor lui Alexandru al II-lea, starea civilă a evreilor a fost îmbunătățită și au apărut speranțe de emancipare.

S-au înființat școli evreiești private pentru băieți și pentru fete. În școlile pentru fete se acorda puțină atenție disciplinelor evreiești, cărora se alocau, de obicei, două până la trei ore. Se studia alfabetul, rugăciunile traduse în rusă și, uneori, istoria biblică și elementele de bază ale iudaismului. În școlile pentru băieți, disciplinelor evreiești a fost alocat puțin mai mult timp. S-a studiat și Biblia, dar în majoritatea școlilor private a fost dedicat mult mai mult timp subiectelor generale decât disciplinelor evreiești. Multe Talmud Tora au introdus predarea subiectelor generale, dar aici se prefera în continuare disciplinele evreiești – acestora erau de obicei alocate de la 10 la 18 ore pe săptămână. Au fost înființate și o serie de școli profesionale evreiești.

Formarea la sfârșitul sec. al XIX-lea a Mișcării naționale evreiești a condus la apariția unui nou ideal de educație națională evreiască, care urmărea reorientarea auto-determinării religioase evreiești către cea națională, însuflând mândria națională, pregătirea pentru autoapărare, renașterea limbii ebraice ca limbă națională, pregătirea pentru stabilirea în Eretz Israel și angajarea într-o muncă productivă acolo. Neînțelegerile asupra atitudinii față de religie au dus ulterior la apariția a două sisteme de educație în ebraică: laic și național-religios.

Deja în anii 1870, alături de iluminatorii rusificatori au apărut susținători ai tendinței naționale, care susțineau că evreii nu sunt doar un grup religios, ci o națiune. Chiar înainte de pogromurile din 1881, Eliezer Ben-Iehuda, principalul promotor al renașterii limbii ebraice ca limbă vorbită, propusese ideea reînvierii limbii ebraice. Dar numai cu apariția în anii 1880 și 1890 a Mișcării naționale evreiești, idealurile naționale au început să influențeze sistemul de învățământ evreiesc. Susținătorii educației naționale pledau pentru renașterea limbii ebraice, pentru studiul culturii antice și moderne în această limbă, pentru ca toate disciplinele să fie predate în ebraică, astfel încât ea să devină nu numai limba literară, ci și limba vorbită a poporului evreu.

Susținătorii mișcării naționale evreiești au început să întemeieze *hedere* reformate – *hedere metukan*. În ele, s-a acordat multă atenție studiului limbii ebraice și gramaticii acesteia. Ebraica a fost adesea predată într-un sistem *ebraica prin ebraică* pentru a face din ea o limbă vorbită; Biblia a fost studiată nu numai ca document religios, ci și ca parte a culturii naționale evreiești. În *hederele* modernizate se predă geografia Eretz Israel-ului, istoria evreiască și literatura modernă ebraică. Aceste *hedere* erau găzduite în clădiri spațioase și moderne. Apariția unor astfel de *hedere* a provocat critici atât din partea cercurilor ultra-ortodoxe, cât și din partea asimilatorilor. Deși doar o parte dintre copii (în principal intelectualitatea și clasa de mijloc) au învățat în *hederele* reformate, aceștia au avut un impact semnificativ asupra dezvoltării școlii naționale evreiești. Întrucât guvernul până în 1914, permitea predarea disciplinelor generale

numai în limba rusă, iar predarea disciplinelor generale în heder era în general interzisă, hederul reformat nu putea deveni o școală evreiască universală.

Între 1881 și 1914, au continuat să fie înființate școli private evreiești pentru băieți și fete. În 1883 existau 66 de școli evreiești; în 1893 erau deja 332, în 1899 – 372, cu 17.604 elevi (7.708 băieți și 9.896 fete). În unele dintre aceste școli, timpul dedicat disciplinelor evreiești a crescut semnificativ; în altele, tendințele de asimilare au continuat să domine. Susținătorii orientării naționale căutau să se asigure că în școlile pentru fete disciplinelor evreiești li se acorda nu mai puțin timp decât în școlile pentru băieți. De asemenea, a continuat transformarea Talmud Tora. Începând cu 1898, 19.803 de copii studiau în Talmud Tora modernizată. În multe dintre ele, s-a acordat o atenție deosebită studierii limbii ebraice. O mare asistență a fost oferită școlilor evreiești de către Societatea pentru diseminarea educației în rândul evreilor din Rusia și în dezvoltarea educației evreiești profesionale de către ORT. Dar, în ciuda tuturor schimbărilor în educația evreiască, majoritatea copiilor evrei din Imperiul Rus, înainte de Primul Război Mondial, au continuat să frecventeze hederul tradițional. Dar abia în 1914, după ce Duma de Stat a adoptat o lege care permitea școlilor primare private să predea în limbile minorităților naționale, au început să fie create instituții de învățământ în care limba de predare era idiș. Primele astfel de școli au fost fondate de Comitetul Evreiesc pentru Ajutorarea Victimelor Războiului împreună cu Societatea pentru diseminarea educației în rândul evreilor din Rusia pentru copiii refugiați. În același timp, aici au început să se înființeze școli, în care toate materiile erau predate în ebraică. Pentru a oferi asistență victimelor pogromurilor și evacuărilor, în 1914 a fost creat Comitetul Evreiesc pentru Asistență Victimelor de Război (EKOPO). Până la sfârșitul anului 1916, Comitetul a oferit asistență pentru 240.000 de refugiați și persoane strămutate. În sfera culturală, evreimea basarabeană în această perioadă nu era foarte avansată. Spre finalul sec. al XVIII-lea, în Basarabia a pătruns hasidismul, care devenise principalul factor al vieții lor spirituale. Mulți dintre evrei, locuitori ale satelor au adoptat o mare parte din modul de viață și obiceiuri ale țărănimii moldovenești. În anii 1830–1840, mișcarea iluministă Haskalah1 a început să pătrundă în Basarabia. La sfârșitul anilor 1840, evrei din Basarabia au deschis școli laice. În 1855 erau șase astfel de școli, la Bălți, Hotin, Briceni, Ismail, și două la Chișinău, cu 188 de elevi. A apărut și învățământul laic privat, iar din anii 1860 evreii din Basarabia, mai ales cei mai bogați, au început să-și trimită copiii către școlile generale. În anii 1870, 30–40% din elevii unor școli secundare din regiune erau evrei. În 1894, cu toate acestea, 60,9% din copii evrei de vârstă școlară învățau în hedere. Recensământul populației din 1897 a arătat că doar 27,8% dintre evreii basarabeni cu vârsta peste zece ani puteau citi în rusă.

Totuși, conform datelor aceluiași recensământ al populației din 1897, nivelul de alfabetizare a populației, criteriul de clasificare fiind ales după credință, se prezintă în felul următor: creștini ortodocși – b. 16,1%, f. 4,2%; credincioși de rit vechi – b. 29,3%, f. 5,2%; armeni ortodocși – b. 67,3%, f. 44,6%; armeni catolici – b. 41,1%, f. 62,5%; romano-catolici – b. 51,7%; f. 47,7%, reformați – b. 66,0%, f. 66,7%; iudei – b. 49,6%, f. 24,3%, musulmani – b. 30,3%, f. 30,0%; alte credințe – b. 38,4%; f. 21,9%³⁰⁹.

Este important pentru reliefarea aspectelor etnoculturale ale comunităților evreiești și subiectul cu referire la vestimentația evreilor. Este bine de luat aminte că atunci când europenii ajung pentru prima dată în cartierele religioase din Ierusalim, Safed sau Ashdod, aceștia trăiesc un adevărat șoc cultural la vederea unei mulțimi îmbrăcate în negru, în redingote și pălării croite după ultima modă a începutului sec. al XIX-lea, prima întrebare fiind *De ce?!*. Vom încerca doar să facem cunoștință cu hainele evreilor religioși, răsfoind imaginar o revistă de modă de la începutul penultimului secol. Cu toate acestea, înainte de a începe studiul garderobei, să ne amintim o poveste care conține o aluzie la un răspuns la întrebarea sacramentală. Așadar, la mijlocul sec. al XIX-lea, în rândul evreilor au apărut *maskilimii* (iluminiști – adepți ai asimilării). Primul lucru pe care l-au făcut, a fost să schimbe hainele tradiționale evreiești cu altele. Unul dintre acești educatori a venit odată la rabinul Șolom Rokah din Belz și sarcastic, cu o capcană, întreabă: – Rebbe, spune-ne, ce a purtat strămoșul nostru Avraam? Cu siguranță nu a purtat redingotă neagră! Rabinul i-a zâmbit înțeleptului și a răspuns: *Nu știu, fiule, dacă Avraam a umblat în halat de mătase și ștreiml. Dar știu exact cum și-a ales hainele. A urmărit cum erau îmbrăcați cei care nu-s evrei și s-a îmbrăcat altfel, diferit de ei*³¹⁰.

2.5. Concluzii la capitolul 2

Informațiile identificate și concentrate în Capitolul 2 al demersului nostru investigativ au oferit o perspectivă amplă și structurată asupra contextului istoric, demografic, legislativ și economic al dezvoltării și afirmării comunității evreiești din Basarabia, conturând evoluția acesteia în cele două perioade istorice distincte – 1) epoca dominației ruse și 2) perioada interbelică românească, fapt ce a permis realizarea și unui studiu comparativ al celor două perioade ale activității comunităților evreiești sub mai multe aspecte. Analiza a demonstrat că prezența evreiască în regiune nu a fost nici accidentală, nici marginală, dar a reprezentat un element fundamental în configurarea vieții urbane, comerciale și sociale. Examinarea materialului documentar, factologic și statistic, a permis să conturăm următoarele concluzii pentru capitolul 2:

1) Datele Recensământului rus din 1897 confirmă statutul evreilor ca principală minoritate urbană din Basarabia, cu o pondere de peste 37% în centrele orașenești. Această localizare

geografică este explicabilă atât prin dinamica ocupațională – care privilegia activitățile non-agricole – cât și prin constrângerile legislative impuse de administrația rusă, care le limita accesul la mediul rural. Evreii erau concentrați în orașe, unde se ocupau preponderent cu comerțul, meșteșugurile, transportul și profesiile liberale, dar și în centrele religioase și culturale proprii. Religia mozaică a constituit un pilon de coeziune și identitate, contribuind la conservarea specificului comunitar într-un spațiu multicultural și adesea ostil.

2) Legislația Imperiului Rus, examinată detaliat în limita surselor disponibile la această etapă de studiu, a oscilat între momente de relativă deschidere și perioade de discriminare. De la încercările moderate ale Ecaterinei a II-a și ale lui Alexandr I de a include evreii în proiectul economic și cultural al imperiului, până la segregarea instituționalizată și fiscalitatea dublă impusă în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, cadrul legal a fost dominat de o viziune utilitaristă și de control asupra populației evreiești. Zona de Ședere, cahalurile și reglementările antisemite, sunt expresii ale unui sistem care a transformat evreii într-o categorie juridică și socială separată, supusă unei fiscalități disproporționate și unei marginalizări persistente.

3) După 1812, Basarabia a fost integrată complet în acest sistem, iar evreii locali au fost supuși aceluiași reglementări restrictive, în pofida statutului parțial autonom al regiunii până în 1835. Politica de colonizare agricolă a fost, la început, un experiment economic promițător, stimulat de autoritățile imperiale, dar eforturile de transformare a evreilor în agricultori au eșuat în cele din urmă, din cauza unor factori structurali: lipsa experienței, precaritatea dotărilor, dezinteresul statului, dar și opțiunile economice mai atractive oferite de mediul urban. Coloniile evreiești, deși inițial eficiente, au fost abandonate treptat, iar activitatea economică a evreilor s-a reorientat spre negoț, industrie ușoară și sectorul financiar.

4) Situația s-a schimbat odată cu integrarea Basarabiei în statul român după Unirea din 1918. Deși Constituția din anul 1923 a consacrat egalitatea în drepturi pentru toți cetățenii, inclusiv pentru evrei, punerea în practică a acestor principii a fost adesea incompletă sau ambiguă. Decretele și reglementările ulterioare – mai ales după 1938 – au introdus noi criterii de excludere, în special prin revizuirea cetățeniei și restricționarea accesului la funcții publice. Participarea evreilor în viața politică, inclusiv în alegeri și în Parlament, a fost un indicator al integrării democratice, dar această evoluție pozitivă a fost rapid compromisă de climatul naționalist și antisemit din anii 1930 și mai ales în preajma celui de-Al Doilea Război Mondial.

5) Pe plan economic, evreii basarabeni au continuat să dețină un rol central în comerț, industrie mică, meșteșuguri și sectorul bancar. Multe dintre fabricile și întreprinderile din Chișinău, Bălți și alte orașe aparțineau evreilor, iar implicarea acestora în comerțul internațional, mai ales datorită poziționării geografice și contactelor externe, a fost esențială pentru conectarea

regiunii la economia globală. În pofida constrângerilor, comunitatea evreiască din Basarabia a reușit să contribuie substanțial la modernizarea economică a regiunii, dezvoltând rețele de distribuție, infrastructuri bancare și modele comerciale inovatoare.

6) Viața comunităților evreiești din Basarabia a fost profund modelată de legislație, demografie și realități economice, reflectând tensiunea constantă dintre integrare și excludere, între adaptare și marginalizare. Evreii basarabeni au fost o forță activă, creativă și rezilientă, care, în pofida obstacolelor, a contribuit esențial la dinamica socială, economică și culturală a regiunii în secolele XIX–XX.

7) Legislația incoerentă și samavolnicia autorităților ruse în executarea legilor administrației centrale a pregătit exodul populației evreiești din Basarabia. Legislația mereu schimbătoare, era orientată întotdeauna spre a proteja interesele supușilor ruși și de laolaltă cu poporul autohton erau nedreptățiți și evreii, din care motiv a început migrația lor spre Palestina și cele două Americi.

8) În plan economic și comercial, evreii făceau comerț cu Țările Române cu mult timp înainte de a se stabili în Țara Moldovei. Odată cu ocuparea rusească, din cauza persecuțiilor la care erau supuși în țările vecine, dar și înlesnirilor primite de la ruși, ei au migrat spre Basarabia. Fiindu-le interzis să aibă pământ în proprietate, ei au continuat să facă comerț, neavând abilitatea de a lucra pământul, chiar și atunci când li s-au organizat colonii agricole. Însă este greșit să considerăm că evreul este doar negustor. Datele Recensământului rusesc din 1897 precizează că din aproape 70.000 de evrei, în câmpul de muncă erau aproape 16.000 de negustori, dar mai erau 7.000 de croitori și 3.000 de agricultori.

9) Ceea ce deosebește activitatea economică a evreilor este dezinteresul lor față de agricultură ca bază a dezvoltării economice. Pentru evreii care locuiau în granițele Imperiului rus, agricultura nu a jucat niciodată un rol dominant, populația evreiască a fost întotdeauna predominant urbană. Chiar dacă au fost înființate colonii agricole evreiești cu scopul de a familiariza evreii cu munca în agricultură, rezultatul scontat nu a fost atins, iar coloniile au dispărut în anii '80 ai sec. al XIX-lea.

10) Sub toate aspectele, intrând în era industrială, evreii au cunoscut în general aceeași evoluție ca și alte popoare. A fost o trecere treptată de la ocupațiile neproductive la cele productive, de la comerțul cu bani la comerțul cu mărfuri, de la ambele la industrie, de la predominanța exclusivă a meșteșugurilor la industrie pe scară largă. Inițial, comerțul cu bani a avut un aport de mare importanță, indiferent dacă evreul era cămătar, zaraf sau bancher, crâșmar sau arendaș, el era angajat în tranzacții. Un alt tip economic nu s-a putut dezvolta în Rusia agricolă, încătușată de agricultura de subzistență, în care erau doar două clase – moșieri și iobagi.

11) În plan educațional, este apreciabilă tradiția de a le oferi copiilor cea mai bună educație posibilă. Iudaismul se bazează pe trei concepte principale – credință, fapte, învățătură. Persecuțiile constante și limitările pentru învățământul general i-au forțat în mod repetat pe evrei să aleagă între creștinare și dispariție, au influențat educația, care a insistat din ce în ce mai mult pe idealul pregătirii pentru a muri pentru credință.

În așa fel, în paginile celui de-al doilea Capitol al demersului investigațional de față, comunitățile evreiești din Basarabia au fost cercetate prin intermediul aspectelor oferite de sursele legislative ale vremii și am reușit să răspundem la mai multe întrebări cu referire la identificarea și examinarea ocupațiilor tradiționale ale evreilor și a organizării sociale, precum și stabilirea rolului instituțiilor educaționale, religioase și culturale.

3. ASPECTE ETNOCULTURALE ȘI REGIONALE ALE VIEȚII COMUNITĂȚILOR EVREIEȘTI DIN BASARABIA

Capitolul de față reprezintă un experiment metodologic unic care combină mai multe direcții de cercetare independente în cadrul unei singure abordări etnologice. Fiecare dintre studiile de caz are propriul domeniu tematic și propriul aparat metodologic: istoria orală, istorii personale și memorialistica, epigrafia, studiul cimitirelor, combinate cu cercetarea istorică clasică – ceea ce creează o structură de cercetare, multiaspectuală, pe mai multe niveluri. O abordare importantă pentru studiu este conceptul de viața cotidiană, sau cotidenitate.

Cotidianitatea ca fenomen semnificativ din punct de vedere cultural este o descoperire a științei sec. XX. Vârful interesului științific în tendința generală este în ultima treime a sec. XX. A doua jumătate a secolului trecut, și în special ultima sa treime, este perioada în care un nou tip istoric al cotidianității prinde contur și ia forme mature. Dezvoltarea rapidă a științei interdisciplinare a cotidianului poate fi, de asemenea, considerată ca răspuns la provocarea culturală și istorică a vieții cotidiene și ca parte integrantă a noii vieți de zi cu zi, justificarea sa teoretică. Preocuparea pentru cotidianitate este un semn al unei schimbări globale în tipurile ei istorice, apariția unei noi vieți cotidiene care devine dominantă, are nevoie de justificare și sprijin ideologic, necesită înțelegere teoretică. Noua cotidianitate, după ce a atras atenția unei părți semnificative a cunoașterii umanitare moderne, și-a declarat semnificația culturală, la nișa care în mod tradițional aparținea culturii înalte. Cotidianitatea este o lume socioculturală integră a vieții, care se prezintă în funcționarea societății ca ceva firesc, fiind o condiție iminentă activității umane. Cotidianul este o realitate evidentă, o facticitate obișnuită pentru membrii societății; este o lume a cotidianului, unde oamenii trăiesc în modul cel mai propriu lor. Cotidianitatea are o dimensiune spațială. Spațiul vieții de zi cu zi este un loc, un teritoriu în care are loc viața zilnic, unde au loc evenimente cotidiene. Este un sistem de spații și include spațiul corpului uman, locuințe și așezări (cu teritorii adiacente acestuia)³¹¹.

Spațiul cotidian al orașului este reprezentat de locuri comerciale (piețe, magazine), locuri de alimentație publică, locuri cu apă potabilă (râuri, iazuri, puțuri, conducte de apă), artere de transport (râuri, canale, străzi, drumuri), locuri de muncă, zone de lucru (pentru orașele mari, începând din epoca revoluției industriale). Spațiul cotidian al așezării este conectat geografic și, în esență, se confruntă cu sensul sociocultural al spațiului administrativ, sacral și religios, de recreere (autorități locale, administrații; biserici, catedrale; teatre, săli de concerte, stadioane, alei, piețe, grădini). Spațiul adiacent clădirilor religioase și administrative are un statut

corespunzător. Principalele piețe cu clădiri și temple guvernamentale amplasate pe ele sunt centrele administrative și sacre ale spațiului așezării, organizând topologic și simbolic întreg teritoriul său. Totuși, aceste zone nu sunt excluse din viața cotidiană.

Caracteristicile temporale și spațiale ale vieții cotidiene depind de scara subiectului activității zilnice. La nivel individual, spațiul vieții cotidiene este o casă, un loc de muncă, magazin etc., rute de mișcare zilnică. La nivelul comunității urbane, spațiul vieții de zi cu zi este întregul teritoriu al orașului, folosit pentru a răspunde nevoilor zilnice ale cetățenilor. Limita de timp a cotidianității și a vieții unui individ este moartea. Pentru om și familia sa, acesta este un eveniment extraordinar. Pentru comunitatea urbană, moartea unui cetățean obișnuit este un eveniment zilnic. Dar faptul reapariției zilnice în acest caz nu o transformă într-un eveniment obișnuit, cotidian. Moartea este semnificativă și simbolică nu numai pentru individ și grupuri mici, ci și pentru societate în ansamblu, ceea ce este accentuat prin implementarea publică a ritualurilor relevante. Cotidianitatea este stratificată social și diferențiată profesional. Fiecare dintre grupurile sociale și profesionale are propria sa rutină zilnică. Ceea ce este mâncare de zi cu zi pentru unii poate fi un festin pentru alții. Ceea ce se întâmplă rar sau este în general imposibil pentru unii este ocupația profesională de zi cu zi a altora³¹².

3.1 Comunitatea evreiască din spațiul urban. Studiul de caz orașul Chișinău

Evreii locuiesc la Chișinău încă din sec. al XVIII-lea. Astfel, în anul 1774, 600 de evrei locuiau într-un oraș cu o populație de aproximativ 7.000 de locuitori. La acea vreme, orașul era sub stăpânire otomană. În perioada 1812–1918, Chișinăul intră în componența Imperiului Rus și devine centrul administrativ al Basarabiei, iar din 1873 – capitala provinciei Basarabia. Chișinăul devenise un oraș multiethnic și multiconfesional, locuit de români, evrei, ruși, ucraineni, polonezi, germani, armeni, greci, țigani. În această perioadă orașul se dezvoltă rapid și odată cu el a crește și populația, inclusiv cea evreiască, ca să ajungă în 1847, la peste 10.000 de evrei, reprezentând aproximativ 12% din total. Până la sfârșitul secolului, când orașul însumase oficial aproximativ 100.000 de locuitori, numărul evreilor a crescut de cinci ori și reprezenta jumătate din populația Chișinăului. Conform Primului Recensământ General al Imperiului Rus din 1897, la Chișinău locuiau 108.483 de cetățeni (inclusiv în suburbii – 23.669): 57.018 de bărbați și 51.778 de femei. Evreii dintre ei numărau 50.237 de locuitori: 24.630 – bărbați și 25.607 – femei, 46.5%³¹³. Cu alte cuvinte, la sfârșit de secol, evreii erau cel mai mare grup etnic din Chișinău. Mai mult, Chișinăul era cel mai *evreiesc* dintre marile orașe ale Zonei de Reședință: la Odesa, Varșovia, Vilno, populația evreiască era mai mare ca cifră absolută, dar nu și în procente. Odată cu începutul dezvoltării industriale, au apărut fabrici, multe dintre ele aparținând evreilor. Dar și

printre muncitorii de rând, inclusiv muncitorii zilieri, erau mulți evrei. Comunitatea evreiască are un rol important în dezvoltarea, viața socială și economică a orașului.

Chișinăul a devenit cunoscut la nivel internațional datorită infamului Pogrom din 1903. Pogromurile din Imperiul Rus au început încă în anii 1880, dar Pogromul de la Chișinău, care a izbucnit în timpul coincidenței calendaristice în 1903 a Paștelui ortodox și a Pesahului evreiesc, a devenit cel mai mediatizat din istoria Imperiului Rus. 49 de evrei au fost uciși, peste 600 răniți, sute de case, magazine și fabrici au fost distruse și arse. În 1905, în Basarabia au fost alte pogromuri antievreiești și, de data aceasta, nu doar la Chișinău, iar alte 19 persoane au fost ucise. Pogromurile de la Chișinău au devenit un moment de cotitură în istorie, dincolo de Basarabia, deoarece ele au fost catalizatorul migrației masive a evreilor³¹⁴.

Începând cu anul 1918, Basarabia intră în componența Regatului României, și, deși la sfârșitul anilor 1930, administrația română a supus evreii unor măsuri discriminatorii, în totalitatea ei, situația comunității evreiești s-a îmbunătățit. O mare parte a perioadei interbelice, se caracterizează printr-o schimbare de atitudine, chiar și prin faptul că în Constituția din 29 martie 1923, s-au introdus schimbări, prin care dobândeau cetățenia română, cu drepturi depline, toți locuitorii foști cetățeni ai Imperiului Austro-Ungar sau Rus care aveau domiciliu administrativ în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș la 1 decembrie 1918, în Bucovina la 28 noiembrie 1918 și în Basarabia la 9 aprilie 1918³¹⁵.

Memoriile descrise sunt importante pentru restabilirea tabloului general. David Vanșelboim, născut în 1928 la Chișinău într-o familie de medici, oftalmolog, chirurg la spitalul orașenesc, își amintește copilăria timpurie și atmosfera de normalitate din oraș: *Când eram copil, Chișinăul era un oraș destul de mare. Era locuit de moldoveni, ruși, evrei, greci, armeni, bulgari, polonezi. Am locuit într-un cartier preponderent evreiesc din centrul orașului. Evreii erau meșteșugari și comercianți, dar existau și medici, avocați evrei. În Chișinău erau peste 60 de sinagogi și case de rugăciuni. În afară de instituții religioase, existau școli evreiești pentru băieți și fete, orfelinate pentru orfani și copii din familii sărace, case de bătrâni, un spital evreiesc și o rețea dezvoltată de organizații de caritate. Tinerii evrei erau pasionați de ideile sioniste. Deși respectam tradițiile și sărbătorile, tatăl meu credea cu adevărat în știință și educație. A aparținut intelectualității evreiești progresiste și a lucrat ca pediatru*³¹⁶.

În cele ce urmează vom reconstrui imaginea vieții evreilor în Chișinăul interbelic, discutând despre organizațiile evreiești: sinagogi, spitale, organizații caritabile și instituții de învățământ, în calitate de centre tradiționale ale vieții cotidiene a evreilor. Aceste informații se bazează pe istorie locală, istorie orală, dar în mare parte pe memorialistică, întrucât am selectat din multitudinea de informații cele mai relevante și concrete privind viața comunităților evreiești

în mediul urban versus mediul rural etc. Un loc aparte în această ordine de idei am rezervat paginii Centropa. Institutul Centropa, fondat în anul 2000 are sedii la Viena, Hamburg, Washington și Budapesta cu scopul de a conserva memoria evreiască în Europa Centrală și de Est, Balcani, țările baltice și fosta Uniune Sovietică, apoi de a disemina descoperirile către un public cât mai larg posibil.

Centropa a digitalizat peste 25.000 de fotografii de familie și documente personale, deținute în mod privat, și, în timp a înregistrat poveștile evreilor – 45.000 de pagini. Interviuurile Centropa au fost realizate între 2000 și 2009. Începând cu 2005, Institutul Centropa a început să creeze site-uri web tematice, filme multimedia, expoziții itinerante, programe educaționale și cărți ilustrate, toate bazate pe arhiva noastră. În ultimii ani, a produs filme documentare, aplicații pentru tururi pietonale și podcasturi. Sediul principal și centrul creativ se află la Viena. Echipele educaționale lucrează în birourile Centropa din Budapesta, Hamburg și Washington DC³¹⁷.

David Wainșelboim estimează numărul de sinagogi din Chișinău la mai mult de 60³¹⁸. Există însă așa numita listă a lui Țirelson, care include 77 de locașuri de cult. Totuși, această listă nu separă *beit kneset*-urile, care erau clădiri destinate serviciilor religioase evreiești și, ca regulă, pentru studierea Torei, *kloîț*-urile, sinagogi mai mici și *știbl*-urile, care puteau fi case și apartamente private, unde se adunau evreii în număr mic, un pic mai mult decât *minian* (este cvorumul minim a zece evrei adulți pentru a înfăptui o slujba religioasă), dar și cele existente și închise la acel moment.

Conform structurii etnice, în Chișinăul interbelic pe primul loc găsim evreii, care reprezentau 35,7% (sau 41 065 de persoane), urmați de ruși, polonezi, germani, ruteni/ucraineni, Bulgari ș.a.³¹⁹. Conform datelor statistice, populația orașului Chișinău era divizată după religie în creștin-ortodocși (68 857 de persoane sau cca 59,9%), evrei de confesiune mozaică (41 405 de persoane sau cca 36,0%)³²⁰.

Polina Leibovici, născută la Chișinău în anul 1924, a supraviețuit în ghetoul de la Chișinău și lagărul de la Bogdanovka (regiunea Odesa, Ucraina), după război – absolventă a Universității din Chișinău, profesoară de franceză și română. Ea descrie atmosfera din centrul orașului în perioada interbelică: *Chișinăul era împărțit în orașul de sus și orașul de jos. Orașul de jos era o zonă săracă și murdară, iar cel de sus era cu mult lux. Existau magazine scumpe pe strada centrală, Aleksandrovskia. Unul dintre cele mai mari era cel de îmbrăcăminte deținut de familia Barbalat. <...> Proprietarii aduceau mărfuri din Franța și din alte țări europene. <...> Aceste magazine erau destinate oamenilor înstăriți. Existau magazine mai mici. Majoritatea aparțineau evreilor, dar existau și magazine ale proprietarilor ruși. <...> Locuitorii Chișinăului*

*se plimbau pe strada Aleksandrovskaja, lângă Arcul de Triumf. Mamele cu copii mici ieșeau la plimbare pe bulevard*³²¹.

Bella Ceanina, născută în 1923 la Chișinău, la începutul războiului a reușit să se evacueze în Kârgâzstan. După război a absolvit colegiul agricol din Chișinău, a lucrat ca șefă de secție la Biroul Național de Statistică. În interviul acordat Centropei relatează despre importanța Sinagogii Corale pentru familia ei: *Părinții mei au respectat întotdeauna sărbătorile evreiești. Îmi amintesc bine că de sărbători, tatăl meu îmbrăca un costum negru și mergea cu mama la Sinagoga Corală, cea mai mare din Chișinău. Tatăl meu avea un tallit mic pe care îl purta de sărbători. Uneori mă luau cu ei. Stăteam la balcon cu mama. Sinagoga era foarte frumoasă și aglomerată*³²².

Sinagoga a fost deschisă în septembrie 1913. Fotografii istorice (A 2, fig. 1) ne arată impresionanta clădire a Sinagogii Corale – tipică pentru acea vreme arhitectură a sinagogilor, cu cupolă și fațadă în stil mauritan³²³. Rândurile de cărămizi închise și deschise la culoare dădeau sinagogii un aspect deosebit. Clădirea Sinagogii Corale nu a avut de suferit în timpul războiului, iar evreii care au supraviețuit Holocaustului, revenind la Chișinău, au sperat să folosească din nou clădirea ca centru religios, dar nu li s-a permis. Teatrul rus *Anton Cehov* a primit clădirea fostei sinagogi după reconstrucție. În anul 1966, clădirea a fost complet reconstruită în spiritul constructivismului sovietic. Până în anul 1940 aici cânta cantorul Sinagogii Corale. În prezent, în această clădire se țin spectacolele teatrului rus *Anton Cehov*.

La Sinagoga Corală a activat Iehuda-Leib Țirelson, Rabinul principal al Basarabiei din 1918 până în iunie 1941, când moare în timpul primelor bombardamente ale Chișinăului. Om politic și de stat, devenit în anul 1920 senator în Senatul României, iar din 1922 – membru al Camerei Deputaților în parlamentul român, până în 1926, când și-a dat demisia după declarația politică despre pericolul antisemitismului ca atare pentru întreaga populație a țării. Este unul dintre fondatorii mișcării ortodoxe mondiale *Agudath Israel*, a creat filiala basarabeană a mișcării la Chișinău³²⁴.

Polina Leibovici, la fel ca și Bella Ceanina, a frecventat slujbele religioase la Sinagoga Corală, amintindu-și și de prezența rabinului Țirelson, personalitate, care se bucura de o popularitate extraordinară în rândul populației evreiești din Basarabia. *Rabinul sinagogii Iehuda-Leib Țirelson, era o cunoscută personalitate publică, membru al parlamentului românesc. <...> Țirelson a murit în primele zile ale războiului. Se spune că o bomba a lovit apartamentul său*³²⁵.

Există două versiuni ale morții rabinului Țirelson, care se aseamănă doar în termeni generali și datare. Ambele coincid prin faptul că rabinul la vârstă de optzeci și doi de ani a refuzat să se evacueze din Chișinău și a murit în primele zile ale războiului. Dar o versiune

prezintă o imagine romantică a unui luptător care încercă să influențeze autoritățile de ocupație: fie să apeleze la umanismul lor, fie să-i intimideze cu autoritatea, statutul și legăturile sale (a fost membru al parlamentului român până în 1926 și era cunoscut la curtea regală românească etc.). O a doua versiune (adevăr istoric) este a unui chișinăuian, care afirmă că rabinul, la fel ca mulți alții, a murit în timpul unuia dintre primele bombardamente, la începutul lunii iulie 1941³²⁶.

A doua versiune este confirmată de cele mai recente cercetări efectuate la cimitirul evreiesc din Chișinău, când a fost refăcut accesul în criptă, unde a fost descoperit mormântul sau, cel puțin, piatra funerară a rabinului Țirelson (A 2, fig. 2). Pe piatră se poate citi clar inscripția în ebraică.

Riva Belfor, de asemenea din Chișinău, născută în anul 1934 la Hâncești, în timpul războiului a fost evacuată în Uzbekistan și Rusia. Este absolventă a facultății de chimie a Universității din Chișinău, inginer-chimist. Își amintește la rândul ei de Sinagoga Corală din Chișinău, înainte de cel de-al Doilea Război Mondial: *În 1939, familia noastră s-a mutat la Chișinău. Aveau nevoie de un șoihet, măcelar pentru sacrificare rituală. Am închiriat un apartament cu trei camere mici. În curte era un hambar unde lucra tatăl meu. Fratele meu mai mare, Motl, îl ajuta pe tata, așa învăța de la el. Motl a studiat la heder – școală religioasă pentru băieți. Tatăl și bunicul Ihil petreceau mult timp învățându-l. Fratele meu se pregătea pentru ritualul Bar Mițva – majoratul evreiesc. Ceremonia a fost susținută de rabinul Țirelson în Sinagoga Corală. După aceasta, Motl a fost înscris la ieșiva, școală religioasă unde se pregăteau viitorii rabini. Profesori de religie bine pregătiți, precum rabinul Țirelson și unchiul nostru Iosif Epelbaum, care predau la ieșiva din Chișinău*³²⁷.

Tot în centrul orașului, pe actuala stradă pietonală Eugen Doga la nr. 5 se află și clădirea fostei sinagogi Lemnăria, care a fost construită în anul 1835 și mai bine de 100 de ani a servit ca lăcaș pentru una dintre sinagogile centrale ale orașului³²⁸. De aici, în 1903, a pornit procesiunea funerară, care a petrecut la cimitirul evreiesc sulurile Torei, pângărite în timpul Pogromului. Către sfârșitul sec. XX, din clădirea originală s-a păstrat doar demisolul, unde pe vremuri era *mikve*, și fațada, care, la începutul anilor 2000, în timpul reconstrucției clădirii, a fost împodobită cu un basorelief, reprezentând o menoră. Conform proiectului elaborat de Semion Șoihet, cunoscut arhitect și, în același timp, personalitate publică evreiască³²⁹, clădirea a fost substanțial reconstruită în partea istorică, iar în adâncimea curții i-au fost adăugate două aripi. În prezent clădirea sinagogii este introdusă în Registrul monumentelor de istorie și cultură a municipiului Chișinău ca monument de arhitectură de însemnătate locală³³⁰.

Sala sinagogii era inițial la parterul clădirii. Astăzi ea este folosită ca sală pentru spectacole teatrale și concerte. În holul fostei sinagogi există mai multe vitrine cu exponate din istoria

comunității evreiești. Începând cu anul 2019, clădirea Sinagogii Lemnăria redevine casă de cult, deoarece la subsol, unde înainte era *mikva*, actualmente au fost deschise camere de rugăciune pentru bărbați și femei. În aripile nou construite ale clădirii se află birourile și proiectele mai multor organizații evreiești: culturale, educaționale, caritabile și de tineret. În perioada dificilă din punct de vedere politic și economic de după 1990, organizațiile de caritate evreiești precum *Joint* și *Hesed* au jucat un rol important în viața evreiască.

În această ordine de idei, vom aminti că Șlima Goldștein, născută în 1930 la Chișinău, pe timpul războiului s-a evacuat în Rusia, la revenire a învățat la o școală profesională și a devenit croitoreasă. În anul 2004, într-un interviu ea a relatat pentru Centropa cum organizațiile de caritate *Hesed* și *Joint* au ajutat persoanele în etate: *Singurul lucru care ne bucură este că, de la momentul obținerii independenței, comunitățile evreiești au reînviat. Există organizații caritabile: Joint și Hesed, ele ne ajută să ducem o viață decentă. Am revenit la respectarea tradițiilor evreiești pe care le cunoaștem din copilărie. Sărbătorim toate sărbătorile evreiești alături de prietenii noștri, pe care i-am găsit la Hesed. Pe lângă ajutorul material, simțim apropierea și sprijinul evreilor din întreaga lume*³³¹.

Pe aceeași stradă Eugen Doga, la nr. 4, vizavi de Centrul cultural evreiesc KEDEM, se află Biblioteca evreiască *Ițik Mangher*, filiala bibliotecii municipale *B.P. Hasdeu*. Aceasta este una dintre cele mai vechi organizații ale comunității evreiești din Moldova post-sovietică.

Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, la Chișinău au fost mai mult de 60 de sinagogi – 67 de sinagogi și case de rugăciune, după cum menționează Ștefan Ciobanu³³², fapt care ne mărturisește despre libertatea confesională în Basarabia interbelică. Pe lângă sinagogile mari, deschise tuturor credincioșilor, la Chișinău au existat multe sinagogi mici și case de rugăciuni care modelau înfățișarea vieții evreiești până în 1940. Aceste sinagogi erau întreținute de bresle, inclusiv sinagoga croitorilor, pielarilor, măcelarilor, cizmarilor, geamgiilor și legătorilor de cărți.

Într-un interviu acordat Centropei, Ida Voliovici, născută la Chișinău în anul 1920, în timpul războiului evacuată în Rusia, profesoară de istorie, își amintește modul în care familia ei respecta tradițiile evreiești și participa la slujbe în sinagogă: *Bunicul Kelman mergea la Sinagoga măcelarilor de pe strada Izmailovskaia, nu departe de locul în care locuia familia mamei mele, astfel încât tata ar fi putut s-o întâlnească pe mama în sinagogă. Bunicul și bunica mergeau la sinagogă și respectau tradițiile evreiești, țineau kașrut și sărbătoreau sâmbăta (Șabat). Cu toate acestea, pentru bunic, afacerea era pe primul loc, așa că familia nu considera că este păcat faptul că vindea carne clienților sâmbătă*³³³.

Altă mărturie la același subiect cu referire la viața religioasă a evreilor din Chișinăul interbelic, este relatată de Zahar (în idiș, *Suher*) Benderski, născut la Chișinău în anul 1912, care

și-a făcut studiile la București, la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale; a făcut serviciul militar în armata română în 1932–1933. În 1940, situația instabilă din România îl face să se mute la Chișinău, iar un an mai târziu, din cauza războiului, se evacuează în Uzbekistan. La revenire, nu a putut să se adapteze situației în Chișinăul distrus de război și pleacă definitiv la Cernăuți. Dar i-au rămas în memorie anii trăiți la Chișinău, în familie, el subliniind următoarele: *Familia tatălui meu era religioasă. La Chișinău au existat mai multe sinagogi. Populația era multinațională, formată din moldoveni, români, ruși și evrei, care constituiau aproximativ o jumătate din populație. Vorbeau idiș, rusa și româna. Există un teatru evreiesc, un gimnaziu evreiesc și școli medii evreiești. Toate acestea au fost închise după 1940, când armata sovietică a intrat în Basarabia și a „eliberat-o de români”. Bunicul meu și fiii lui mergeau la Sinagoga Mare, nu departe de casa lor. Sărbătoreau Șabatul și toate sărbătorile evreiești. Bunicul nu purta haine tradiționale evreiești, se îmbrăca obișnuit. Avea barbă și purta kippah. Înainte de a ieși, își puneă pălăria pe deasupra*³³⁴.

După cel de-al Doilea Război Mondial autoritățile sovietice au permis supraviețuitorilor Holocaustului să folosească un singur locaș religios: Gleizer Șil, sinagoga geamgiilor și a legătorilor de cărți. În prezent sinagoga este un centru important al vieții religioase din Chișinău, una din cele trei sinagogi active din oraș³³⁵.

Sinagoga geamgiilor Gleizer Șil, situată pe strada Habad Liubavici, la nr. 8, în zona pieții centrale și vechiului cartier evreiesc, este considerată monument de arhitectură de însemnătate locală, introdus în Registrul monumentelor de istorie și cultură a municipiului Chișinău³³⁶. Ea reprezintă un complex de clădiri, compus din casa de rugăciuni și brutăria, unde se coace azima pentru Pesah. Perioada construirii sinagogii este obiectul unor discuții al cercetătorilor, din cauza că se confundă momentul apariției confreriei breslei geamgiilor în 1888 cu construcția sinagogii în sine. Există dovada celor spuse în documentele Arhivei Naționale, cercetate de etnologul Irina Șihova³³⁷, din care aflăm proiectul clădirii sinagogii executat de arhitectul Ț. Ghingher a fost aprobat de autorități de abia în anii 1896–1897, iar finalizarea lucrărilor de construcție este documentată prin emiterea actelor de dare în exploatare la 19 martie 1911.

În timpul celui de al Doilea Război Mondial, clădirea a fost parțial distrusă, iar în 1946–1948 s-au restabilit pereții și decorul exterior. Specialiștii în domeniu ne dau și o descriere sumară a acestei clădiri: *Fațada principală are o compoziție asimetrică, cu cinci axe, patru de goluri și unul al intrării, amplasat lateral, spre stânga. <...> Intrările sunt separate, ușa din dreapta conduce în sala de rugăciuni, din stânga – la balcon. <...> Ferestrele mari au diviziuni care sugerează motive de inspirație gotică, în vogă în arhitectura Chișinăului de la începutul secolului XX. Brutăria specializată este construită într-un nivel, alipită de clădirea principală.*

Are planul unghiular, cu alinierea laturii lungi la linia roșie a străzii. Comportă trei încăperi, cu o intrare din curte. Două încăperi înguste, cu un cuptor; deserveau procesul de producere a azimei³³⁸. Clădirea în două nivele a fost reconstruită de mai multe ori, însă, în linii mari, și-a păstrat originalitatea. Începând cu 1990, comunitatea ortodoxă hasidică Habad și-a înregistrat sediul la sinagoga Gleizer Șil, iar strada pe care se află aceasta a fost redenumită Habad Liubavici.

La sfârșitul sec. al XIX-lea – prima jumătate a sec. XX continuă perioada eroziunii active a tradițiilor medievale și secularizarea rapidă a acestora. Acest lucru se reflectă, desigur, în educația evreiască: educația religioasă tradițională pentru băieți și educația la domiciliu pentru fete se combină și coexistă cu învățământul general laic din școlile moderne generale și profesionale, pentru băieți și fete. În Chișinău existau mai multe hedere – școli primare pentru băieți, care erau obligatorii pentru toți băieții evrei de la 3 la 13 ani, iar pentru fete erau prevăzute cursuri la domiciliu. Învățământul secundar prevedea școli și pentru fete, cum bunăoară a fost colegiul profesional pentru fete evreice, edificiu care s-a păstrat până în prezent (A 2, fig. 3) și se află la adresa strada Alexandru cel Bun, nr. 111³³⁹. Colegiul profesional pentru fete evreice a fost fondat în 1885 la inițiativa elitei intelectuale basarabene și datorită sprijinului financiar al familiei Micinic. Primul director al școlii a fost doctorul cu renume și liderul sionist Jacob Bernstein-Kogan, mai mult cunoscut în Israel.

Elevii erau veniți din toată Basarabia, mai ales din cele mai sărace familii de evrei. Educația era gratuită, cei mai buni studenți primeau burse, iar școala organiza tabere gratuite de vară. La parterul clădirii se țineau cursurile teoretice, iar orele practice – în atelierele de la etaj. Erau ateliere de cusut și pielărie, tot acolo era organizată și practica stomatologică.

Olga Anikst, pedagog de excepție, fondatoarea și primul rector al Institutului de limbi străine din Moscova (în prezent, Universitatea Lingvistică de Stat *Maurice Torez* din Moscova), ne-a lăsat note neprețuite despre studiile sale la această școală în perioada 1897–1905. Olga Grigorievna Anikst (Elka, în alte surse, Golda Gherșevna Braverman) s-a născut în anul 1886 la Chișinău, într-o familie evreiască săracă și religioasă, a treisprezecea din optsprezece copii. În ciuda împotrivirii părinților ei, ea a studiat mai întâi la o școală de fete de o clasă, apoi s-a mutat la gimnaziul de doi ani, iar din clasa a patra la școala profesională.

Școala noastră era finanțată din fondurile de caritate ECO – societate colonială evreiască, care a avut ca scop diseminarea meșteșugurilor și cunoștințelor în rândul tinerilor evrei. Studiile durau 6–8 ani. Programul general al colegiului corespundea celui de patru clase din gimnaziul pentru băieți. Unii absolvenți, după o ușoară pregătire la domiciliu, dădeau examenul extern pentru clasa a VII-a a gimnaziului pentru fete. Majoritatea absolvenților, după absolvirea

colegiului, plecau în alte orașe în căutarea unui loc de muncă, deoarece la Chișinău la acea vreme practic nu exista industrie. În ce privea specializarea, școala avea trei secțiuni: croitorie, confecționarea pălăriilor și mercerie. Secția de croitorie era preferată de toți, la celelalte se înscriau la indicațiile directorului. Am fost repartizată la mercerie.

Învățam câte patru ore de teorie și patru ore de meserie. Colegiului îi lipseau tot timpul fonduri și atelierele trebuiau să aducă venituri. Comenzile erau realizate, de regulă, de cele mai bune eleve. Atelierul nostru era condus de Evelina Isaakovna Rosen. De multe ori mergea personal la magazine și farmacii în căutarea comenzilor. Uneori clienții, ei înșiși veneau la atelier. Făceam cutii pentru cofetării și farmacii, genți și serviete, curele din piele fină, care erau atunci la modă, portofele și multe altele. Încuietorile și alte accesorii erau aduse din Polonia sau chiar din Germania, din moment ce la noi nu se produceau astfel de lucruri³⁴⁰.

Una dintre eleve, Dora Nisman, născută în anul 1912 la Cușmirca (rn Șoldănești), a copilărit la Rezina, de unde a plecat la Chișinău să învețe la colegiul profesional meseria de cusătoreasă. În interviul acordat în anul 2004 Centropei, ea relatează despre anii de școală: *Tata a observat că coseam foarte bine și a decis că trebuie să continui studiile la Chișinău. În 1925 am intrat la școală. Aveam 13 ani. Înainte de a pleca, vecinul nostru ucrainean mi-a dat o pungă cu nuci, mere, struguri și ceva bani. Școala era destinată fetelor evreice din familii sărace. Acolo am studiat limba română. Am avut un profesor de istorie foarte bun, evreica Sima Abramovna, și Kavarsky, artistul care ne-a învățat să desenăm: îmi amintesc de figurile pe care le-am pictat pe perete. Am fost învățați să coasem, să croim țesături și să ajustăm hainele după siluetă. Noi inventam modele. Toți profesorii noștri erau evrei, cu excepția profesorilor de limbă română, geografie și chimie. Instruirea se făcea în limba română. Am studiat timp de doi ani și am primit un certificat de absolvire a școlii. Închiriam o cameră cu trei fete, care veneau și ele din orașe mici. Proprietarii erau evrei, săraci și ei*³⁴¹.

După terminarea studiilor, Dora Nisman s-a mutat cu soțul la Cernăuți, unde i-a prins războiul, soțul a fost omorât de germani, iar Dora a stat închisă, împreună cu mama ei bolnavă, în ghetoul din oraș. A supraviețuit, continuând să facă ce știa mai bine și ce a învățat la colegiu, adică să coase.

Băieții și fetele evrei studiau și în gimnaziile și liceele orașului, astfel, mulți băieți evrei (în limitele cotelor permise) au absolvit gimnaziile I, II, III și Colegiul comercial pentru băieți.

La începutul anilor 1880, tânăra Natalia Godlevskaya a absolvit gimnaziul privat Narodostavskaya, unde a rămas să predea geografia. *Un trudită neobosit în domeniul educației tinerețelor*, așa cum scrie pe piatra de mormânt (A 2, fig. 4), ea a ridicat *alma mater* la o înălțime nouă, devenind directoarea gimnaziului după decesul lui Narodostavskaya. Sub conducerea lui

Godlevskaya, după căsătorie – principesa Dadiani, gimnaziul privat a devenit cel de-al doilea gimnaziu pentru fete, cu studii complete de opt ani. În anul 1901, gimnaziul s-a mutat într-o clădire nouă de pe strada Kievskaya (în prezent, strada 31 august 1989), luxoasă și elegantă, construită cu banii principelui Dadiani, conform proiectului lui Alexandr Bernardazzi, pe atunci, arhitectul principal al Chișinăului³⁴².

Ida Voliovici, elevă la liceul Natalia Dadiani, în interviul pentru Centropa, realizat în 2004, își amintește anii de școală: *Când a murit tatăl meu, mi-am dat seama că ar trebui să obțin o educație bună, din moment ce eram responsabilă și de mama mea. Am decis să intru la gimnaziul românesc, așa-nu mitul liceu al principesei Natalia Dadiani. Principesa Dadiani era o rusoaică originară din orașul moldovenesc Bender. A devenit principesă prin căsătoria cu prințul Gheorghe Dadiani. <...> A decis să deschidă un gimnaziu și a angajat arhitecți cu renume pentru a construi o școală, care astăzi găzduiește Muzeul de Artă. Principesa Dadiani a murit la 38 de ani în 1903, dar gimnaziul numit în onoarea ei, a continuat cu succes activitatea. Fiind la origini școală cu predare în rusă, în 1919 devine liceu românesc. Profesorii ruși care vorbeau limba română au continuat să lucreze la liceu. Directorul liceului a fost Raisa Galina, tot o rusoaică. Am dat examenele de admitere în clasa a patra și am fost primită la gimnaziu. Am prezentat așa-numitul „certificat de sărăcie”, confirmând că sunt orfană ca să primesc scutire de taxe de școlarizare. Fetele evreice constituiau aproape jumătate din clasă, și acolo mi-am făcut prieteni pe viață. Purtam uniformă: rochii negre cu gulere pe care erau brodate literele LPD (Liceul Principesa Dadiani) și numerele noastre. În acei ani, Basarabia trecea rapid la limba română în toate domeniile vieții. În locurile publice, birourile guvernamentale, magazinele mari, pe piețe sau pe străzi, erau anunțuri „Vorbiți doar românește”. Limba mea maternă era limba rusă și vorbeam cu alte fete în rusă. La fel, înțelegeam idișul, deoarece îl vorbeau părinții mei. Știam bine și limba română. Într-o zi, unul dintre profesorii care treceau pe lângă mine a auzit cum eu cu prietena mea, părăsind liceul, vorbeam rusa. Nu ne-a spus nimic, însă a doua zi directoarea liceului, Raisa Galina, ne-a suspendat temporar de la cursuri. Eram fericite – am avut o săptămână întreagă de lăncezeală și citeam cărțile noastre preferate*³⁴³.

La Muzeul Național de Artă al Moldovei, în dreapta ușii de la intrare, este fixat un panou, care menționează că această clădire a fost pe timpuri Liceul Principesei Natalia Dadiani. De fapt, liceul pentru fete nu se afla în clădirea în cauză, dar în clădirea centrală, care astăzi este sediul Muzeului Național de Artă (A 2, fig. 5).

Clădirea liceului este clasată ca monument de arhitectură și istorie de însemnătate națională. Istoria clădirii este reprezentativă pentru istoria orașului, trecând prin etapele istoriei noastre comune. A fost o construcție veche, aflată la colțul cartierului, fiind vândută în anul 1897

de Mitrofan Purișkevici Consiliului gimnaziului pentru fete, care a fost demolată în 1901, iar în locul ei a fost construită o clădire nouă cu 2,5 etaje, autorul proiectului fiind Alexandru Bernardazzi³⁴⁴. În timpul celui de al Doilea Război Mondial clădirea gimnaziului a fost parțial deteriorată. Fiind restabilită, până în anul 1964 a fost sediul comitetului central al partidului comunist al RSSM, mai târziu – Palatul pionierilor și a elevilor, iar aripa stângă găzduia Societatea republicană *Știința*. Din 1976 acest edificiu devine sediul Muzeului de istorie a partidului comunist al Moldovei. *În scopul extinderii spațiului muzeistic, a fost construită la dreapta clădirii o aripă din două niveluri, simetrică cu cea din stânga, atât după amplasament cât și după soluția arhitecturală. Astăzi este sediul Muzeului Național de Artă a Moldovei*³⁴⁵.

Familiile bogate ale evreilor din Chișinău își trimiteau adesea copiii la școli private prestigioase, liceul Dadiani nefiind unica instituție din această categorie. În imediata apropiere a liceului Natalia Dadiani se afla gimnaziul francez *Jeanne d'Arc*, un alt gimnaziu elitar pentru fete, unde învățau și eleve evreice (A 2, fig. 6).

În acest liceu elitar în anii '30 ai sec. al XX-lea a învățat și Polina Leibovici, născută la Chișinău în 1924 într-o familie evreiască bogată, care își putea permite studiile fiicei la această instituție. Într-un interviu acordat Centropei în 2004, Polina Leibovici vorbește de anii de școală: *După absolvirea școlii primare am intrat la gimnaziul francez „Jeanne d'Arc”. Era un gimnaziu privat, cel mai prestigios și cel mai scump din oraș. Pentru admiterea la gimnaziile Dadiani și „Regina Maria” trebuiau susținute examene, dar nu și la gimnaziul „Jeanne d'Arc”. Instruirea era scumpă și toți cei care își permiteau să plătească erau acceptați. Profesori din Franța predau limba franceză la gimnaziu: M. Clement, Mme Pobelle și Mme Pisoli. Aici erau oameni inteligenți și educați, care cunoșteau eticheta. Aveam uniformă de vară și iarnă. Uniforma de iarnă era o rochie neagră, cu guler alb și emblema școlii, o haină bleumarin și o pălărie cu margine îngustă, decorată cu o panglică din aceeași țesătură. Vara purtam fuste și bluze albe. <...> Obiectele mele preferate au fost botanica și științele naturii. Mi-au plăcut florile și animalele, dar franceza a fost obiectul meu preferat. <...> Profesorii noștri ne-au spus că trebuie să citim cu voce tare și să ne ascultăm pe noi înșine pentru a stăpâni pronunția. Am citit cărți în franceză și m-a ajutat să-mi reamplific vocabularul. Am căutat mereu cuvinte noi în dicționar. Nu înțelegeam foarte bine matematica, iar la liceu părinții mei chiar au angajat pentru mine un meditator. La Chișinău, era o practică destul de obișnuită să angajezi absolvenți de liceu sau liceeni pentru ore în privat, și eu aveam un astfel de profesor. De cele mai dese ori aceștia erau băieți evrei, întrucât le era mai dificil să găsească de lucru la Chișinău, ei dădeau lecții în particular. În școala noastră nu era antisemitism. Cea mai apropiată și cea mai bună prietenă îmi era Manea Feider, evreică. Tatăl ei era agent de vânzări, iar mama era casnică.*

Erau bogați, dar nu aveau casa lor; închiriau un apartament. Ne petreceam tot timpul liber împreună. <...> Ne-am destăinuit secretele noastre și citeam cărți împreună. Mie și prietenei mele, Manea, ne-a plăcut tricotatul și broderia. Manea a murit în ghetoul de la Chișinău în timpul războiului³⁴⁶.

Liceele *Natalia Dadiani* și *Jeanne d'Arc* însă nu au fost unicele în oraș, deoarece în 1864 a fost instituită o a treia școală privată pentru fetele din familii aristocratice. La început erau doar unsprezece eleve, lecțiile erau susținute în franceză în propria casă a fondatoarei, Jeanette Dubois³⁴⁷. Școala s-a dezvoltat rapid pentru ca în anul 1870 să devină Gimnaziul nr. 1 al zemstvei, iar în 1881 trece într-o clădire nouă la colțul străzilor Pușkin și București de astăzi, în imediata apropiere a liceelor *Dadiani* și *Jeanne d'Arc*.

După 1918, când Basarabia a devenit parte componentă a României, Gimnaziul nr. 1 a fost redenumit în cinstea Reginei Maria. Cu acest nume gimnaziul apare în multe interviuri pentru Centropa, deoarece mai multe fete evreice din cele intervievate au frecventat această școală în perioada interbelică. Sara Șpitalnik, una dintre elevele școlii, bibliotecar-bibliograf, autoare a peste 140 de bibliografii și articole, s-a născut în anul 1928 la Chișinău, într-o familie de intelectuali, în 1934 merge la studii în școală primară românească, iar în 1938–1940 – la liceul de fete *Regina Maria*³⁴⁸. În anii războiului se evacuează în Uzbekistan, după revenirea familiei la Chișinău, absolvă liceul, în 1946–1951, studiază franceza la facultatea de litere a universității din Cernăuți, după care revine în țară, predă franceza la Florești, iar din 1991 până în 2010 activează la biblioteca *Ițic Mangher*, filiala Bibliotecii Municipale *B.P. Hasdeu*. În 2004 a relatat pentru Centropa despre cei doi ani de studii la gimnaziul *Regina Maria*: *După ce am terminat clasa a patra, am intrat la școala românească „Regina Maria”. Am avut profesori buni. S-a instituit o normă procentuală prin care numărul copiilor evrei nu putea depăși 25% din totalul celor admiși. În clasele noastre „A” și „B” erau în total 100 de elevi, printre care doisprezece fete evreice în clasa A și 13 în B. Purtam uniforma străjerilor: pantaloni de culoare albastru închis până la genunchi, cămăși albe și pulovere bleumarin, curele cu cataramă de oțel, ca în armată, și diferite ecusoane: stema românească, etc. Străjeria era o mișcare a studenților, gen cercetași. În fiecare dimineață, bunica mă ajuta cu hainele, atașa insignele și mormăia în idiș „noh a țvoh” (încă un ac). Aveam lecții de religie. Fetele creștine aveau lecțiile lor <...>, iar noi, fetele evreice, învățam rugăciunile cu un rabin. Din clasa întâi am studiat și contabilitatea. Băieții au învățat latina și greaca antică, dar noi nu. Am studiat limba franceză din clasa întâi și germana din a treia. În 1940, tatăl meu a decis să studiez limba ebraică. Întrucât nu a avut timp să mă învețe singur, părinții mei mi-au angajat un meditator. Numele ei era Hana Levina. De multe ori îmi amintesc de ea. Când părinții mei au întrebat-o despre talentele mele, ea a răspuns: „Nu are*

talente speciale, dar este un copil foarte deștept”. Am reușit să învăț alfabetul ebraic, dar când a venit puterea sovietică în vara anului 1940, a trebuit să renunț la cursurile de ebraică³⁴⁹.

Tot atunci, împreună cu Sara Șpitalnik, la gimnaziul de fete a învățat și Zlata Tkaci, prima femeie compozitor din Moldova, autoare a peste 800 de lucrări muzicale realizate în genuri muzicale diferite: cântece și miniaturi instrumentale pentru copii, cicluri vocale, compoziții simfonice, vocal-simfonice și muzical-teatrale. Într-un interviu acordat Centropei, ea vorbește despre anii de școală: *După ce am absolvit școala primară, am intrat în gimnaziul „Regina Maria” de pe strada Podolskaia. Până atunci, vorbeam fluent româna și eram o elevă bună și sânguincioasă. În mare parte am avut note excelente. Nu eram bine versată în științe umaniste, dar aveam cunoștințe bune la unele materii. La matematică, am fost una dintre cele mai bune eleve. Profesoara noastră de matematică era o femeie nepoliticoasă. Când cineva greșea, ea spunea: „Aveți un cap cu gaură și este plin cu paie”. În general, în mare parte, profesorii noștri erau bine educați. Erau mai multe fete evreice în gimnaziu, dar atitudinea față de ele era corectă. Poate că acest lucru se datorează nivelului înalt de educație al profesorilor noștri. Copiii erau din familii educate. „Regina Maria” era considerată școală de prestigiu. În gimnaziu era o disciplină strictă³⁵⁰.*

Evreimea din Basarabia, în cea mai mare parte, nu era foarte bogată, fapt confirmat prin datele recensământului populației Imperiului Rus în 1897, din analiza cărora reiese că doar jumătate din bărbați și doar 10% dintre femei își câștigau de sine stătător existența³⁵¹. Din aceste considerente și la Chișinău, unde comunitatea evreiască era relativ avută, evreii se străduiau în permanență să susțină cele mai vulnerabile părți ale societății: văduve, orfani, bătrâni solitari.

Însăși cultura evreiască se deosebește printr-o atitudine specială față de caritate. Tradițiile de binefacere au fost și rămân un factor important în viața socială evreiască. Porunca *țedaka* (מצדקה, *milă* în ebraică) este o componentă de bază a iudaismului. Caritatea și acțiunile de binefacere la evrei sunt strâns legate de comunitate, de viața comunitară. Iar prima acțiune de ajutorare este donația, care adesea se făcea sub formă de chetă. Regulile pentru chetă prevedeau ca încasările din cheta ar trebui folosite, printre altele, pentru binefacere și caritate, deoarece situația economică a evreilor spre sfârșitul sec. al XIX-lea s-a înrăutățit ca urmare a noilor restricții privind dreptul de ședere prin Regulamentele provizorii din 1882, a pogromurilor.

În 1898, evreii nevoiași reprezentau, conform estimărilor Societății de Colonizare Evreiască, 25-37% din numărul lor total, iar aceste schimbări au dus la o creștere rapidă a numărului societăților evreiești de caritate³⁵². Acestea erau încă în mare parte strâns legate de comunități, iar principala sursă a veniturilor lor era cheta, dar au apărut multe lucruri noi în activitățile acestor societăți: de exemplu, dacă înainte se acorda prioritate vizitelor la bolnavi,

acum atenția principală se îndrepta asupra creării spitalelor permanente, farmaciilor, secțiilor de recuperare.

Sistemul evreiesc de caritate, ca atare, a început să prindă contur în Rusia abia după 10 iunie 1897, când autoritățile au aprobat *Statutul-model al societăților de ajutor nevoiașilor*. Un an mai târziu, doar în provinciile Zonei de Ședere și Regatul Poloniei, au fost fondate 86 de organizații evreiești create în conformitate cu acest statut, iar până la sfârșitul anilor 1900 acestea au apărut în aproape toate localitățile în care locuiau un număr semnificativ de evrei. Societățile de binefacere erau asociații voluntare independente de comunitate. Veniturile lor constau în principal din cotizațiile membrilor, donații unice, pentru colectarea cărora se organizau evenimente speciale: serate, loterii, piețe de caritate și din chetă. Deseori, astfel de societăți atrăgeau în rândurile lor toți sau aproape toți evreii bogați din localitate, devenind astfel cele mai mari asociații evreiești. Au fost fondate mai multe instituții publice de caritate, instituții de învățământ, asociații de cooperare, fonduri pentru ajutor victimelor pogromurilor și emigranților.

În Basarabia au fost înființate, preponderent, orfelinate, cantine pentru săraci și aziluri pentru bătrâni. Dar activitatea de caritate a comunităților evreiești mai presupunea și ajutoare materiale, organizarea vizitelor medicale la domiciliu, asistență la funeralii pentru cei săraci și multe altele. Vom menționa aici doar orfelinatele și azilurile, despre care nu există mai multă informație în literatura de specialitate și relatări ale detaliate. La modul general, orfelinatele pentru cultura evreiască sunt un fenomen apărut relativ târziu, care a luat amploare abia în secolul XX, mai ales, ca urmare a războiului, pandemiei de gripă spaniolă și a pogromurilor masive anti-evreiești, în urma cărora mii de copii evrei au fost lipsiți de familii și adăpost. Mai devreme, în cultura evreiască, adopția individuală era larg răspândită – orfanii sau copiii din familii sărace cu mulți copii erau primiți în familii mai bogate. La Chișinău deopotrivă au fost instituite prin donații orfelinate și aziluri pentru bătrâni și nevoiași.

Cel mai vechi orfelinat evreiesc din Chișinău a fost orfelinatul pentru băieți, deschis în anul 1900 – inițial într-o clădire mică de pe st. Kievskaya (în prezent, 31 august 1989), de unde apoi s-a mutat într-o casă mai mare, iar în 1913 s-a terminat construcția proprii clădiri cu trei nivele, conform proiectului arhitectului și deputatului în Sfatul Țării Vladimir Țiganco, autorul proiectului clădirii actualului Muzeu de Etnografie și Istorie Naturală, unde în 25 de camere locuiau cincizeci de băieți evrei³⁵³.

Orfelinatul pentru fetele evreice a fost fondat cu 20 de ani mai târziu, în anul 1920, de Elena Babici, filantrop și personalitate distinsă a Chișinăului, care avea grijă de orfani, dar și de văduvele evreice și nevoiașii, care au suferit în urma Primului Război Mondial ori au fugit de pogromurile din Ucraina³⁵⁴.

La început, în februarie 1920, primele 27 de fete orfane, eleve ai viitorului orfelinat, au fost adăpostite la Spitalul Evreiesc. Dar în spital nu erau suficiente locuri pentru pacienți și pentru cei aflați în îngrijire, și atunci Elena Babici prin Comitetul Doamnelor a reușit să adune bani pentru o clădire nouă. După câteva luni, în aprilie 1920, adăpostul s-a mutat în propria clădire de pe strada Ostrovskaia, nr. 8 (în prezent, strada Alexandru Lăpușneanu). Deși era mare, clădirea însă nu era adaptată șederii permanente și studiilor câtorva zeci de copii: nu exista o sufragerie comună, erau probleme de igienă, iar cele cinci dormitoare nu se aeriseau suficient.

Una dintre fetele care și-a petrecut o mare parte din copilărie în orfelinatul evreiesc a fost Șlima Goldștein, născută la o zi după moartea tatălui ei. A trăit în orfelinat cu sora ei mai mare, până la închiderea unității în anul 1940. Amintirile ei ne permit să ne imaginăm cum era clădirea orfelinatului: *Orfelinatul s-a stabilit într-o casă cu două nivele. La parter erau două dormitoare, unul pentru fete mai mari și unul pentru copii mici. Tot la parter era o sufragerie și o sală mare, unde aveam mese, ne jucam și unde fetele mai mari își făceau temele. <...> În jurul clădirii era un gard înalt și nu puteam vedea decât ramurile de sus ale copacilor bătrâni. Nu aveam voie să mergem în grădină. Când am început să studiem religia, am aflat despre iad și paradis. Mi-am imaginat că această grădină este un paradis și îmi doream atât de mult să merg acolo*³⁵⁵.

Șlima Goldștein își mai amintește de alte detalii ale vieții copiilor din orfelinat: *Purtam uniforme negre cu gulere albe, le spălam o dată pe săptămână. Și tot o dată pe săptămână făceam duș. O dată pe lună mergeam la baia comunală, unde, în timp ce făceam baie, hainele noastre erau tratate contra păduchilor*³⁵⁶.

Orfelinatul supraviețuia din donații, nu întotdeauna existau suficienți bani, iar condițiile de viață erau, în consecință, destul de dure. Șlima își amintește că senzația de foame a însoțit-o toată copilăria, rar se întâmpla să fie sătui: *Nu am avut suficientă mâncare în orfelinat. Mâncam terci din boabe de orz, mei, iar la prânz – supă subțire cu o felie de pâine, dar fără unt sau ulei, aceasta era mâncarea cu un conținut scăzut de calorii, rar aveam carne sau pește – numai de sărbători. Îmi amintesc că am visat mereu să am la fel de multă mâncare pe cât îmi doream, iar celelalte fete simțeau la fel. [...] Mâncam pâine cu felii de mere coapte, era un deliciu. Merele erau culese din grădina orfelinatului. Odată, am întârziat la cină. Bucătarul mi-a dat supa ce a rămas: era groasă, cu tăieței, fasole și carne și am mâncat după plac de mi-am amintit multă vreme de această supă, gândindu-mă cât de norocoasă am fost*³⁵⁷.

Deși existau greutăți obiective, în orfelinat se acorda multă atenție educației profesionale, se învățau și se respectau obiceiurile evreiești, despre care ne relatează aceeași Șlima Goldștein: *Urmăream tradițiile evreilor. Vineri mergeam la sinagogă. [...] Seara, fetele mai mari aprindeau lumânări și sărbătoream Șabatul. Respectam sărbătorile evreiești în orfelinat. De Hanuka am*

avut clătite cu cartofi, gogoși cu gem și ni s-au oferit mici cadouri. Ne-am fi simțit mai bine doar dacă ne-ar fi dat mai multe clătite și gogoși – nu puteam avea niciodată suficientă mâncare. De Purim aveam costume făcute pentru noi: gulerașe și măști de hârtie și cântam melodii vesele. [...] Sărbătoarea mea preferată era Pesah. Cu câteva zile înainte de sărbătoare, îngrijitorul cu soția sa au curățat clădirea, au schimbat perdelele și fețele de masă și atunci știam că vine sărbătoarea. Ne-am așezat la masa festivă și am așteptat-o pe patroana orfelinatului nostru, Elena Babici cu soțul ei. Nu știu cine era soțul ei, posibil să fi fost un om de afaceri, pur și simplu veneau mereu împreună. Nu-mi amintesc dacă era toată mâncarea în conformitate cu Hagada, dar eram fericiți că avem supă fierbinte de vită, pui, ouă, cartofi – era o mulțime de mâncare care să ne facă să ne simțim fericiți³⁵⁸. În anul 1940, autoritățile sovietice au închis orfelinatul evreiesc pentru fete. Toți orfanii orașului au fost adunați într-o singură unitate centrală. Șlima Goldștein și sora ei erau printre aceștia.

Acțiunile de binefacere erau dirijate și spre alte categorii ale populației, bătrâni, nevoiași, cărora li se adresau fonduri de la comunitățile și societățile caritabile evreiești din Basarabia. Din asemenea donații au fost înființate primul și cel mai mare – Azilul spitalului evreiesc și Azilul cu sinagogă a rabinului Iehuda Leib Țirelson. Se vehiculează date diferite despre anul construirii clădirii spitalului. Repertoriul monumentelor de arhitectura *Centrul istoric al Chișinăului al XXI-lea* ne spune că spitalul a fost fondat înainte de 1812, *Spitalul Evreiesc a primit statut oficial abia în 1843*³⁵⁹.

Iacov Copanschi, referindu-se la raportul cercetătoarei Brighitta Covarskaia *Становление еврейского здравоохранения в Кишинёве в XIX веке (Înființarea sistemului evreiesc de ocrotire a sănătății la Chișinău în secolul al XIX-lea)* la simpozionul internațional *История, язык и культура еврейского народа*³⁶⁰ (Istoria, limba și cultura poporului evreu) este mai rezervat în exprimare, afirmând că Spitalul Evreiesc din Chișinău a început să se formeze la începutul secolului al XIX-lea, separat de spitalul orășenesc, care a fost fondat în 1817³⁶¹.

Aceste date recurente, pe jumătate legendă, despre existența spitalului evreiesc înainte de 1812, provin din memoriile doctorului Sluțchi, care, el însuși fiind născut în 1851, scria din cele auzite de la colaboratorii spitalului: *Potrivit informațiilor mele, spitalul evreiesc din Chișinău exista încă sub oblăduirea turcească și mult timp a fost singura instituție medicală, nu numai din Chișinău, ci din toată Basarabia*³⁶². Doctorul Sluțchi încă putea întâlni atunci, în jurul anului 1877, când a intrat în serviciu, bătrâni care își aminteau cum era spitalul cu 65 de ani înainte.

Dar, cea mai aproape de adevăr pare a fi informația cercetătoarei Alla Ceastina, care a descoperit în Agenția Națională a Arhivelor, în fondul Guvernului Regional al Basarabiei *dosarul privind examinarea solicitării, datată din 1822, a societății evreiești din Chișinău pentru*

*construcția, în perioada 1822–1830, a unui spital evreiesc la Chișinău*³⁶³. În anul 1817 spitalul evreiesc încă nu exista ca unitate distinctă, dar putea fi o secție în cadrul spitalului orășenesc.

În 1892, spitalul evreiesc de pe strada Nikolaevskaia nr. 172-174 (astăzi strada Columna 150), a fost reconstruit după planurile arhitectului evreu Țalel Ghingher din Chișinău, cunoscut pentru asemenea proiecte precum Sinagoga Geamgiilor de pe strada Iakimovskaia (în prezent strada Habad Liubavici, nr. 8-10), mai multe clădiri rezidențiale, printre care imobilul de pe strada Podoliskaia (în prezent strada București, nr. 60).

Inițial spitalul evreiesc a fost prevăzut pentru 110 paturi, cu bucătărie coșer proprie, sinagogă și mikva, clădiri care există și astăzi. Forma actuală a complexului de clădiri a spitalului a dobândit-o spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Potrivit lui Ia. Copanschi, acest spital avea misiunea de a oferi îngrijiri medicale bolnavilor din Chișinău, dar în cazul când erau paturi disponibile, medicii ofereau servicii medicale și evreilor nerezidenți, precum și bolnavilor de altă credință³⁶⁴. Nu doar tratamentul și consultul, dar și medicamentele, pansamentele, precum și adăpostirea în azil, pentru cei săraci erau gratuite. Numărul de paturi creștea de la an la an: 30 în 1857, 110 în 1899, 200 în 1911, iar administrația spitalului a luptat pentru tot mai mult, deoarece capacitățile de internare a spitalului nu erau suficiente pentru 50.000 de evrei chișinăuieni.

Un paragraf special al statutului spitalului reglementa stabilirea locurilor personalizate. În cercetările lui Iacov Copanski am identificat statutul instituției care permitea filantropilor să procure locuri permanente, cu condiția ca odată sumele investite, să aducă un minim venit anual de 120 de ruble. Donatorii puteau, cu permisiunea administrației spitalului, să dea un nume locului plătit³⁶⁵. Fragmente ale tăbliilor cu numele donatorului au fost descoperite recent, în timpul reconstrucției clădirilor istorice ale spitalului.

Spitalul ocupă un loc important în amintirile chișinăuienilor. În memoriile medicului șef al spitalului (din momentul în care noua clădire a spitalului a fost pusă în funcțiune în 1899 și până la moartea sa în 1934), Moisei Sluțchi, o bună jumătate din text este dedicată spitalului, ce e firesc, din moment ce doctorul Sluțchi a dat spitalului 54 de ani din viață³⁶⁶.

El își amintește perioada când a fost angajat ca medic asistent suplinitor, fără remunerație: *Clădirile spitalului, dărăpănate, înghesuite, nu îndeplineau cele mai elementare cerințe de igienă spitalicească și erau atât de mici ca dimensiuni încât nu puteau găzdui mai mult de 40-60 de persoane, dar, în realitate, împreună cu azilul, aici erau îngrijite aproximativ 120 de persoane. Clădirile spitalului avea o aripă care a supraviețuit până acum și în care erau două camere a azilului pentru bărbați și două – pentru femei; acum acolo au rămas numai o parte din femei <...> O aripă lungă și mai dărăpănată se învecina cu clădirea azilului, care adăpostea două bucătării și cămări. Clădirea principală, alăturată acestei aripi, era spitalul în sine.*

Această clădire consta din două jumătăți <de la autori: pentru femei și bărbați>, legate, chiar și pe vreme senină, printr-un coridor semi-obscur, deoarece era iluminat doar de o fereastră mică de tavan. Despre aerisirea acestui coridor, fie măcar naturală, nu putea fi vorba. <...> Înghesuiala era de așa natură încât a fost necesar să se așeze câte doi pacienți pe un pat, iar câteodată, chiar și pe podea. Toți acești pacienți de tot soiul împărțeau o baie comună primitivă și o latrină comună, situate sub același acoperiș cu clădirea spitalului. Aceeași latrină era folosită și de cei din azil, care trebuiau să traverseze coridorul deschis și rece³⁶⁷.

În zilele de 6-8 aprilie 1903, când la Chișinău s-a întâmplat Pogromul împotriva populației evreiești locale, spitalul evreiesc a fost desemnat să ofere ajutor și tratament victimelor pogromului³⁶⁸. Medicul-șef al spitalului, Moişe Sluțchi, care a luat parte activă la îngrijirea răniților, scria despre acele zile în memoriile sale: *În sala de așteptare a spitalului, am găsit un număr mare de răniți, iar în curtea moșiei spitalului erau mulți sănătoși, mai ales femei și copii care se ascundeau în spital. Se auzeau gemete, plânsete, țipete. În curând aproape tot personalul medical s-a adunat și am început lucrul. O parte din medici și asistente au rămas în sala de așteptare. Aici se triau răniții: cei mai gravi au fost însoțiți sau duși pe targă și internați în blocul chirurgical special, nu demult deschis; cei cu răni ușoare au fost tratați aici, la fața locului. În zona de recepție, rănilor au fost curățate de murdărie, puf și apoi bandajate (puful din perinele și pernele rupte zbura în aer și se lipea de rănilor proaspete). Însă cei răniți ușori, după ce au primit ajutorul necesar, nu au îndrăznit să plece și au rămas în incinta spitalului, stabilindu-se pentru noapte în șoproanelor de vară libere.*

O altă parte a personalului, împreună cu mine, lucra în pavilionul chirurgical, oferind asistență grav răniților. Pe lângă leziuni fizice, aproape toate victimele au suferit și traume psihice: erau nervoase, erau agitate, unii delirau sau chiar aveau halucinații. <...> Mulți aveau crize de isterie. Iar fluxul celor răniți și uciși nu se oprea. Un birjar pe care îl cunoșteam, și cu care deseori călătoream, adusesese la spital un bărbat grav rănit și plecase; o jumătate de oră mai târziu i-au adus cadavrul pe propria trăsură. Și în iadul ăsta trebuia să lucrez³⁶⁹.

După cum am menționat, cel mai vechi azil pentru bătrâni, amintit și în memoriile lui Sluțchi, numit Azilul Mare, a funcționat pe lângă Spitalul Evreiesc aproape de la începutul existenței sale, cel puțin din 1827. La sfârșitul anilor 1870, doctorul Sluțchi descria azilul astfel: *În aceleași camere ale azilului, în absența altor încăperi, erau consultați și bolnavii din ambulatoriu; în secțiile de bărbați, mai spațioase, era o masă și scaune pentru medic și pacient, însă în secția pentru femei medicul stătea pe pervazul geamului. În azil nu era nici baie, nici măcar o latrină primitivă³⁷⁰. Spre sfârșitul sec. al XIX-lea, au fost construite două clădiri specializate, una pentru bărbați și alta pentru femei, cu câte 30 de paturi fiecare. Din păcate,*

condițiile din azil lăsau mult de dorit: *O clădire gri cenușie, cu tencuială căzută, bare de fier în ferestre, bătrâni care rătăcesc în halate de închisoare, în papuci scofâlciți și șosete găurite*³⁷¹.

Un al doilea azil evreiesc pentru bătrâni a fost construit cel mai probabil în anii 1910. Azilul face parte din complexul arhitectural cu sinagoga și este introdus în Registrul de monumente de istorie și cultură a municipiului Chișinău, fiind un monument de arhitectură de valoare locală. *Azilul este o clădire construită în două etaje, pe un plan rectangular, aliniat străzii Rabi Țirelson. Planurile etajelor sunt identice, cu un culoar central și distribuirea camerelor de o parte și alta. Fațada este simetrică, cu două rezalite, care continuă motivele decorative ale sinagogii. Paramentul este divizat prin lesene, instalate în plinurile dintre golurile de ferestre în arc ogival la etaj și rectangulare – la parter*³⁷².

Astăzi ruinele clădirii, care la început de secol XX era numită *micul palat*, se află într-o stare deplorabilă: *O ușă largă de la fațadă duce într-un hol mare, luminos și înalt, iar din acesta se întinde un coridor larg și luminos. Camerele sunt extrem de curate și confortabile. Paturi cu plasă de sârmă, dulapuri cu câte paturi există în cameră (2-3), dulapuri, mese, scaune și lavoare. Nici urmă de cazarmă. Plăcut, distractiv, confortabil și, ce e mai important, curat. Curățenia este de-a dreptul olandeză. Ei poartă îmbrăcăminte evreiască, dar fără tradiționalele zdrențe a evreilor săraci. Bucătăria, camera de rugăciune, sala de mese, baia cu cadă - totul este neobișnuit de curat*³⁷³.

Amintirile și mărturiile realităților trecute, îmbogățite cu date istorice, ajută ca prezentarea Chișinăului să fie mai complexă, multiaspectuală. Ne-am străduit să includem conținutul acestor memorii, a unor istorii personale, în contextul cercetărilor istoricilor și arhitecților, confirmând, unde a fost posibil, rezultatele acestor studii, punând în primul rând în valoare aspectele etnoculturale în enunțurile intervievaților și naratorilor.

3.2 Comunitatea evreiască din spațiul rural. Studiul de caz satul Vadul Rașcov

Un mod de viață total diferit au avut evreii în șetl-uri (târguri), ca unul dintre cele reprezentative exemple, am ales Vadul Rașcov, o zona de comerț prosper în perioada sec. al XIX-lea. Istoria documentată a satului începe cu sec. al XV-lea. Vadul Rașcov a fost atestat la 14 ianuarie 1447 ca post fortificat pe Nistru, cu vameși și ostași de pază, ca *târg de negustori și călători din țări străine*. Denumirea satului se poate citi și pe *Harta Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare Voievod*, compusă după documente vechi și publicată în 1908, cu binecuvântarea și cheltuiala P.S. dr. Conon Arămescu-Donici, episcop al Hușilor³⁷⁴.

Zamfir Arbore, considerat de Nicolae Iorga drept cel mai documentat istoriograf al vieții basarabene, ne oferă o descriere a târgului Vadul Rașcov: *Vad-Rașcu (azi ortografiat Vadul-Rașcov, în jud. Orhei), târgușor, în jud. Soroca, așezat pe malul Nistrului, centrul volostei cu*

același nume. Pozițiunea geografică: 47°56' lat., 26°28' long. d. m. Paris. Are 492 case, cu o populație de 5244 suflete, din cari aproape 3 mii evrei; biserică, școală de Zemstvo cu 2 clase, poștă și telegraf, șosea via Domuljeni, unde se unește cu șoseaua Soroca-Gura-Camenca. Centrul daraverilor comerciale peste Nistru cu Podolia³⁷⁵.

Exploratorul elvețian Johann Heinrich Müntz, călătorind în anii 1781–1783 prin Podolia, descrie malurile Nistrului de aici, și anume: *Zona este foarte romantică, frumoasă și convenabilă pentru comerț pe Nistru. <...> De la distanță, munții arată ca niște ziduri uriașe. Malul Moldovei este accesibil aici și puteți trece comod peste râu cu pluta (400 de picioare lățime). <...> Malul Moldovei aici este mult mai jos decât cel polonez. Sunt pești buni în râu, inclusiv un excelent nisetru. <...> Un loc minunat pentru vinificație*³⁷⁶.

Găsim descrierea satului și în Dicționarul geografic al Regatului Poloniei, o enciclopedie editată în 1880–1902 la Varșovia *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. În acest context satul Vadul Rașcov este descris ca *târg de pe malul drept al Nistrului, județul Soroca al guberniei Basarabia, vizavi de Raszków (Rașcov) din powiatul Olhopol, la aproximativ 50 de verste sud-est. Are 270 de gospodării, 1527 de locuitori, biserică, casă de rugăciune evreiască, 3 fabrici de lumânări (cu o capacitate de producție de 2.600 puduri), port pe Nistru, piețe săptămânale, târg în fiecare a patra săptămână. Se vând cereale, sare, grăsimi și lemn*³⁷⁷.

Până la venirea rușilor, moșia localității aparținea mănăstirii Golia din Iași, ridicată încă în sec. al XVI-lea. După reforma agrară din Rusia din 1861, mănăstirea Golia a rămas cu 1868 desetine de pământ arabil la Vadul Rașcov³⁷⁸.

Ne-am propus ca scop în acest studiu de caz cu referire la comunitatea evreilor din mediul rural să reconstituim evenimentele din istoria satului Vadul-Rașcov și să determinăm impactul șederii unei mari comunități evreiești în târgul Vad Rașcov, unde, prin recensământul imperial din 1897 se constată că 3/4 din populația satului erau evrei. Cercetările de teren efectuate de noi în Vadul-Rașcov, în perioada anilor 2019–2020, și baza de interviuri realizate de Centropa, au permis colectarea unor date relevante despre viața comunității evreiești, amplasarea cartierului locuit compact de evrei, îndeletnicirile lor. Acest proces, prin prisma istoriei orale și a istoriilor personale, a istoriei locale, ne-a permis să elucidăm mai multe aspecte legate de cultura spirituală și materială a comunității, relațiile inter-religioase și contactele interculturale, dar și reconstituirea mediului cultural al satului, a vieții de zi cu zi, asociate cu evenimentele importante din istoria fostului târg. Am realizat o serie de filmări a locațiilor și interviuri cu cei care au păstrat amintiri despre perioada, când în sat mai erau evrei. Studiul efectuat de noi prin documentarea informațiilor culese din teren are valoare etnoculturală și aplicabilitate practică, este relevant pentru o cunoaștere detaliată a istoriei și patrimoniului evreiesc al localității.

Punctarea locațiilor ce țin de istoria evreilor din Vadul-Rașcov și amintirile localnicilor pot servi la alcătuirea unui ghid turistic al regiunii, precum și pot constitui o metodologie multidisciplinară pentru examinarea complexă a localităților populate de evrei în anumite perioade istorice.

În anii 2019–2020, efectuând mai multe deplasări în comuna Vadul-Rașcov, am reușit să realizăm o serie de interviuri cu locuitorii satului, dar și un relevu de teren cu concretizarea anumitor locuri, legate nemijlocit de istoria șederii evreilor în această localitate. La baza acestui studiu de caz se află textele interviurilor realizate de noi cu mai mulți localnici, toți născuți la Vadul-Rașcov, și anume: Valentina Rotari (a.n. 1942, pensionară); Mihai Beldiman (a.n. 1947, pensionar); Sergiu Palihovici (pensionar, a.n. 1947); Petre Luca (a.n. 1936, pensionar); datele fiind coroborate cu materialele publicate pe pagina web a Institutului Centropa³⁷⁹ – Raisa Roitman (doctor, născută în 1926 la Vadul Rașcov); Șaia Kleiman (profesor, născut în 1931 la Vadul Rașcov); Ihil Șraibman (scriitor, născut în 1913 la Vadul Rașcov).

Colectarea de materiale fotografice ca sursă importantă de studiu a constituit un instrument valoros pentru reconstrucția trecutului satului. Ghidați de locuitori, am filmat mai multe obiective din cele puține rămase, întrucât, mahala evreiască a satului a dispărut în urma incendiului de la sfârșitul lunii iulie 1941. Aceste cercetări au avut ca scop fixarea informației despre viața comunității evreiești, dispariția căreia a schimbat dramatic felul de a fi și chiar imaginea satului. Conform recensământului din 2014, comuna Vadul Rașcov numără 1.807 de vad-rașcoveni³⁸⁰. Altădată, în perioada înfloririi sale, în târgul Vadul Rașcov erau de trei ori mai mulți locuitori (4641, conform recensământului din 1897)³⁸¹.

Satul, cu o istorie de aproape șase secole, este într-un continuu regres demografic, care a început cu migrarea evreilor. Explicațiile sunt evidente, dar această simplitate ascunde procese dureroase de migrație, în trecut și prezent, cataclisme istorice, dramele multor familii. În cadrul interviurilor în Vadul Rașcov, interlocutorii nu au vorbit despre date și statistici din istorie. Doar Valentina Rotari, sora regretatului scriitor Dumitru Matcovschi, fiind învățătoare de istorie, cunoaște datele istorice și ne-a relatat: *...1447, deci acesta este anul întemeierii satului <...> la mijlocul secolului XVI Vadul Rașcov este cunoscut în lucrările scrise*³⁸².

Scopul studiului nostru constă în reconstituirea trecutului satului Vadul Rașcov și de a determina rolul jucat de comunitatea evreiască în viața socială și culturală a satului, iar în acest context trebuie să înțelegem care au fost cauzele acestei migrații masive a evreilor din Podolia, ce facilități le-au fost promise ca să-i facă să treacă Nistru. În sec. al XVIII-lea, evreii au migrat în Basarabia din diverse motive, dar mai ales fugind de pogromurile cazacilor. Unii dintre ei *s-au ocupat de trecerile peste Nistru, înlocuind moldovenii și grecii, până când au fost expulzați*.

*Numărul evreilor a crescut semnificativ în timpul războiului ruso-turc (1806–1812), când granița cu Podolia a fost deschisă*³⁸³.

Fenomenul migrației s-a intensificat la începutul sec. al XIX-lea, odată cu ocuparea teritoriilor basarabene de către imperiul rus. Administrația rusească dorea să atragă noi coloniști pe teritoriile proaspăt acaparate, stimulând procesul prin avantaje fiscale și juridice. Evreii au fost printre cei vizați în campanie și atunci a început migrația lor masivă spre terenuri neexplorate de ei în deplină măsură până atunci.

Astfel, dacă la momentul anexării Basarabiei de către Imperiul Rus (1812), aici locuiau circa 20.000 de evrei, atunci în anul 1861 populația evreiască din Basarabia crescuse până la 70.000³⁸⁴, iar către anul 1897, în cadrul recensământului efectuat, au fost numărați 228.600 de evrei, ceea ce reprezentau o pondere de 11,8% din populația provinciei³⁸⁵. Legislația imperială limita libertatea evreilor de a se stabili, fiindu-le interzise anumite categorii de localități. Către anul 1835, când Basarabia începea treptat să-și piardă autonomia și acțiunile de rusificare se înmulțeau, legile rusești antievreiești s-au extins și asupra evreilor basarabeni. În anii 1869, 1879 și 1891 au fost emise decrete care prevedeau izgonirea evreilor din orașe. La 3 mai 1882 au fost introduse așa-numitele *Legile lunii mai*, care au anulat unele dintre reglementările adoptate mai devreme de Alexandru al II-lea, care permiteau unor categorii de evrei să trăiască în afara Zonei de Ședere. Ca rezultat s-a produs o altă expulzare a evreilor din orașele mari, iar în Zona de ședere a evreilor li s-a interzis să se stabilească, să închirieze și să achiziționeze imobile în afara orașelor și târgurilor³⁸⁶.

Vadul Rașcov avea statut de târg, iar asta ar putea fi, pe lângă perspectivele pentru a face comerț, explicația stabilirii numărului mare de evrei în această localitate. Istoria satului are o perioadă lungă de un secol și jumătate, poate mai mult, de prezență a evreilor pe moșia satului. Datele statistice ale recensământului din 1897 arătau 3237 de locuitori evrei, 3/4 din totalul de 4641 al populației satului, iar conform recensământului din 1930³⁸⁷, din 3976 de locuitori – 1958 erau evrei. Poziționarea geografică a satului (mai târziu, a târgului) era mai mult decât avantajoasă. Vad-Rașcovul era situat pe o veche cale comercială și având în vedere facilitatea de a traversa râul, servea negustorilor de pe timpurile Principatului Moldovei și Rzeczpospolitei.

Istoricul Valentina Rotari a relatat despre contextul acestui fenomen de migrație: *...când vorbim despre evrei trebuie să vorbim despre migrația evreilor, care are loc la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX, din centrul Europei <...> au migrat spre est <...> și putem să vorbim despre așezarea evreilor, care au migrat aici, la Vadul Rașcov*³⁸⁸.

Faptul că Vadul Rașcov a fost preferat de migranții evrei se datorează anumitor particularități ale îndeletnicirilor lor, a concretizat Valentina Rotari în relatările sale: *De ce evreii*

s-au așezat la Vadul Rașcov? Satul Vadul Rașcov, el îi alcătuit din două mahalale, mahalaua de sus și mahalaua de jos a satului. În special cea mai populată a fost mahalaua de jos... iată moldovenii s-au așezat, s-a format satul acolo. Din ce cauză? Că ei aveau acolo condiții prielnice, păduri erau acolo, Nistru pentru pescuit ... dar, partea de sus a satului era mai puțin populată, însă pentru evrei, pentru așezarea evreilor era foarte convenabilă. Din ce cauză? Drumul, pe care v-ați coborât în sat, leagă cu Ucraina, deci așezare foarte convenabilă, care le permitea evreilor ca să se îndeletnicească cu ocupația lor principală, cu comerțul. Și ei au început să-și construiască și case³⁸⁹.

Într-o jumătate de secol, evreii au construit mahalaua evreiască, dar și au dezvoltat o întreagă infrastructură a satului. Pedagogul Șaia Kleiman, originar din Vadul-Rașcov, reflectă amintirile părinților, completate de propriile memorii: *Erau patru mari sinagogi cu două etaje în centrul orașului și câteva mai mici, cu un singur etaj, pentru evreii mai săraci, la periferia orașului. Acele sinagogi mai mici erau numite după grupurile de meșteșugari, care le frecventau: croitori, cizmari, dulgheri etc. La fiecare sinagogă era câte un rabin. Era și o casă mare în centrul orașului, unde locuiau rabinii și familiile lor*³⁹⁰. Aceste relatări despre târg sunt completate de amintirile cunoscutului scriitor Ihil Șraibman, într-un interviu dat Centropei în noiembrie 2004: *În oraș erau patru sinagogi, școli, primarie, hedere și Talmud Tora. Bunicul Zusia a proiectat și construit case. Bunicul meu a construit una dintre cele patru sinagogi din târg. Aceasta era sinagoga celor mai simpli oameni din oraș, care nu aveau meșteșuguri. Pe frontonul sinagogii era sculptată o carte deschisă, cu doi lei pe ambele părți ale cărții, cu picioarele din față ridicate. Peste lei era gravată o inscripție în ebraică: „Prin efortul lui rab Zusia Șokler*³⁹¹.

Numeroasa comunitate evreiască, evident, a dat un imbold puternic dezvoltării economice a localității. Evreii au introdus activități noi, au impulsionat comerțul și atunci în sat a crescut o mahala evreiască, a cărei stradă principală era formată din dughene, unde, după spusele localnicilor, se vindea *marfă multă și variată*. Magazine erau atât de multe, încât evreii erau nevoiți să înghesuie casele, ele se construiau lipite una de alta. Modelul clasic al unei case evreiești a prins foarte bine aici. Vorbim despre o construcție de tip vagon, cu două intrări efectuate direct din stradă, una dintre ele însemnând ușa magazinului sau atelierului.

Ihil Șraibman, a cărui bunică, după cum își amintește în povestirea sa: *a fost foarte bună, ca toate bunicile, și foarte deșteaptă, avea un mic magazin alimentar unde vindea ceai, cafea și cereale...*, în interviul realizat își amintea că: *Evreii locuiau în partea centrală a târgului, iar populația moldovenească, rusă și ucraineană locuia pe la margini. Străzile erau înguste și*

curbate, iar căsuțele cu un nivel erau aproape una de alta. Pe unele dintre ele erau panouri: „Măcelar” sau „Croitor”. Primăvara și toamna străzile erau impracticabile³⁹².

Examinând aceste relatări personale, nu putem fi de acord întru totul cu cele menționate în interviu, mai ales cu referire la drumurile *impracticabile*. Printre străzile care urcă prin fosta mahala evreiască a satului, am numărat cel puțin trei drumuri pietruite, pe care sătenii le numesc *burcovca*, cuvânt, care, în opinia noastră, provine din ucraineană, *бурківка*, termenul fiind, probabil, adus tot de evreii din Podolia și rămas de pe timpurile când pe banii evreilor au fost pietruite drumurile în mahalaua evreiască. Astfel de drumuri la Vadul-Rașcov sunt mai multe, ele coboară din deal spre centru sau spre izvor, de unde evreilor le aduceau apă căruțașii moldoveni, sacagiii, întrucât pe deal, în mahala evreiască, ca și în prezent, era lipsă acută de apă. Dar și pe drumul de acces de la Șoldănești, au fost observate porțiuni pietruite, care țin tot de perioada când înflorea comerțul și căruțele cu marfă mergeau pe acest drum la Bălți.

Valentina Rotari confirmă cele spuse, dar ne oferă și propria viziune despre perioada și modalitatea de formare a acestei mahala evreiești: *Evreii s-au instalat în partea de sus a localității. Această porțiune nu era atât de întinsă pentru a permite construcții mari sau amenajarea grădinilor, de aceea casele lor aveau mai multe etaje*³⁹³. Documentările noastre de teren au pus în evidență faptul că în Vadul Rașcov s-au păstrat și până astăzi beciuri, cum le zic sătenii, *evreiești*, care se deosebesc prin dimensiuni considerabil mai mari, fiind destinate depozitării mărfurilor.

Dezvoltarea comerțului, fie el și la scară mică, a format baza dezvoltării producției. Constatăm că prin anii 1870, în sat erau două ateliere de lumânări, opt ateliere de dubire și prelucrare a pieilor, trei din patru mori de apă aparțineau evreilor³⁹⁴.

Ihil Șraibman își amintește despre trecerea peste Nistru, vitală pentru dezvoltarea comerțului și a satului, la general, subliniind următoarele: *bunicul meu de pe mamă, Zusia Șokler. s-a născut și a trăit în Vadul Rașcov. El se angaja la orice slujbă la îndemână pentru a-și întreține numeroasa gospodărie. În timpul stăpânirii țariste a mănuit bacul pe Nistru, în zilele de târg*³⁹⁵.

Ulterior, conform relatărilor locuitorilor, tot evreii au construit crama, oloinița și lăptăria satului. Despre lăptărie reflectă în amintirile sale medicul Raisa Roitman, născută la Vadul-Rașcov în perioada interbelică: *Tata a lucrat ca hamal la lăptărie. Ducea lapte și unt la prăvălii. <...> Așa l-a întâlnit pe Moise Lerner, proprietarul lăptăriei din târgul Vad-Rașcov. <...> Sediul lăptăriei se mai păstrează în localitate*³⁹⁶.

În anul 1872 în Vad (Vad Rașcov) a fost deschis un spital cu 6 paturi, ulterior extins până la 12 paturi. Din 1903 începuse a funcționa un spital nou. În anul 1888 se stabilește legătura

telefonică între localitate și Soroca. Poșta din localitate a fost reutilată pentru corespondență și călători³⁹⁷.

La 1 martie 1912, prin eforturile și din banii comunității a fost înființată o bibliotecă publică cu peste o mie de cărți în limbile idiș, ebraică și rusă. Ihil Șraibman, căruia îi plăcea cartea, își amintește cu emoții de această bibliotecă: *Era o bibliotecă publică în Vadul-Rașcov. Mi-a plăcut să citesc în idiș, română și rusă. În bibliotecă erau cărți în ebraică, idiș, română și rusă. Românii au închis-o la un moment dat, dar mai târziu au redeschis-o. Aveam cam nouă ani pe atunci. Îmi amintesc bine ziua acea. Așezându-mă pe scări, așteptam să se deschidă biblioteca. Am fost primul care a venit acolo să se înregistreze. Aproape în fiecare zi mergeam la bibliotecă pentru a lua cărți. În câțiva ani am citit toate cărțile din această bibliotecă. Îmi amintesc că bibliotecarul îi sfătuia pe vizitatorii care aveau o problemă în a alege o carte: „Întreabă-l pe băiatul de acolo” și le recomandam o carte de citit³⁹⁸.*

În anul 1910 exista o școală elementară pentru copiii săraci, în care învățau 40 de elevi. Ihil Șraibman provenea dintr-o familie, unde studiile erau o prioritate, lucru obișnuit pentru evrei, subliniind faptul că *Mama mea Reizl s-a născut în Vadul-Rașcov în 1892. A terminat școala elementară și două clase de liceu³⁹⁹*. Dar, înainte de această școală atestată documentar, evreii aveau unde să-și învețe copiii, cel puțin asta ne mărturisește Șaia Kleiman, subliniind că *Bunicul meu de pe mamă, Șaia Kleiman, s-a născut la Vad Rașcov în 1857. A terminat hederul⁴⁰⁰*.

În 1917 a fost înființată Talmud Tora – școală evreiască comunitară pentru băieți săraci și orfani, în care se predă ebraica, Biblia (în special Pentateuh-ul și Talmud-ul). În același timp a fost deschisă o școală medie, care avea 4 clase (pentru băieți și fete) și în care se predă conform programului guvernamental, inclusiv pentru elevii creștini. La începutul anului 1920, a fost deschisă o școală primară, în care în cele 4 clase se predă în idiș⁴⁰¹. Există mărturii în acest sens lăsate pentru cercetători de Ihil Șraibman și Șaia Kleiman.

Fiind un elev sânguinos Ihil Șraibman își amintește despre procesul de învățare pe atunci la Vadul-Rașcov: *M-am dus la heder înainte de a împlini șase ani. Profesorul meu Dovid-Iosif era mic de statură, ghebos și foarte bătrân. Nu ridica vocea. El ne-a învățat Alef-Bet-ul, cititul și scrisul. După terminarea heder-ului, am mers la școala evreiască Talmud-Tora, tot o școală elementară, dar mai puțin religioasă decât heder-ul. Apoi am terminat o școală primară românească. Directorul școlii era evreu și erau elevi evrei în ea. Apoi am terminat două clase a școlii secundare⁴⁰².*

În relatarea sa Șaia Kleiman confirmă cele spuse de Ihil Șraibman, dar și completează cu noi detalii informațiile cunoscute despre școlile din sat: *Toate disciplinele din școală erau predate în idiș. Pe lângă disciplinele generale, școlarii studiau ebraica, literatura evreiască,*

istoria și religia. Era o școală mică și nu erau mulți elevi. Era doar educație primară. După ce terminau această școală trebuia oricum să-și continue studiile într-o școală românească. Prin urmare, multe familii de evrei și-au dorit să trimită copiii lor la o școală primară românească pentru a evita barierele lingvistice. După terminarea școlii primare, copiii evrei erau nevoiți să-și îmbunătățească limba română, ceea ce dura ceva timp⁴⁰³.

După cum am menționat și în studiul de caz privind comunitățile evreiești în mediul urban, în mediul rural de asemenea caritatea este baza vieții comunității evreiești, din care considerente diverse organizații comunitare aveau grijă de cei nevoiași, salvând adesea familii întregi de la foame. Evreii din Vadul-Rașcov aveau și ei societăți caritabile: de îngrijire a bolnavilor, de ajutorare a săracilor, iar în anul 1912 au constituit o întovărire de economii și împrumut. Șaia Kleiman își aduce aminte despre aceste activități, care nu erau o raritate în orașele și târgurile populate de evrei, subliniind faptul că *Evreii mai bogați făceau donații pentru a-i sprijini pe evreii bolnavi și săraci. Au fost și voluntari, bărbați de vârstă mijlocie, care aduceau alimente și îmbrăcăminte familiilor sărace. Comunitatea finanța spitalul evreiesc, școala primară evreiască și biblioteca evreiască*⁴⁰⁴.

Perioada interbelică la Vadul-Rașcov a rămas în memoria localnicilor ca una de acalmie, când, fără evenimente majore, sătenii își vedeau de treburile lor, iar satul, în acest ritm domol, trăia în pace și se dezvoltă. Însă, tot atunci, în relativă liniște, a început exodul evreilor, mulți dintre ei alegând să migreze, în mare parte spre Palestina și cele două continente americane. Recensămintele înfăptuite de autoritățile române în perioada interbelică dovedesc faptul migrației masive a evreilor din Vadul Rașcov, de la un număr total de 3976 de locuitori în anul 1930 ajungându-se la 1864, către 1941⁴⁰⁵. Scăderea bruscă a populației cu peste 2000 de locuitori nu poate fi explicată altfel decât prin migrarea evreilor din sat, urmare a unei tendințe generale de a se întoarce pe pământurile sfinte sau în căutarea unei vieți mai bune în țările dezvoltate economic. Dificultățile economice și sociale, inerția vieții în târguri, le-au făcut mai puțin atractive pentru tineri, care s-au mutat în orașe sau au emigrat din Basarabia.

Valentina Rotari, spicuiind amintiri din spusele sătenilor, ne povestește despre viața comunității satului din perioada interbelică: *Înainte de al Doilea Război Mondial au fost câte ceva neînțelegeri pe aici. De ce? Dintre intelectualitatea, în special, moldovenească și evreiască <...>, și deseori se luau la harță <...> adică luptă politică exista în ajunul războiului <...> Se întâmplă așa că moldovenii îi ciocăneau bine pe aceia, aceia pe moldoveni, dar moldovenii de rând, nu, ei nu aveau treabă*⁴⁰⁶.

Cel mai vârstnic dintre interlocutori cu care s-a reușit realizarea unui interviu, Petre Luca, își aduce aminte de felul cum arăta Vadul Rașcov, încă locuit la acea vreme de evrei: *Târgul ista*

era frumos, cum eram eu mititel, era mare, până în deal acolo unde-i ultima fântâna. Apoi acolo era iarmarocu de vite, se făcea, în deal la Lunea, <...> era mare terenul cela. Pe locul cela s-o făcut casă. Piața evreiască era aici în vale, aici. Era o „frumusață”, era mare. Apoi eu țin minte, mă duceau părinții de mână. Era o „frumusață”, un târgușor așa, cam central⁴⁰⁷.

În prezent, documentările noastre recente de teren arată că în Vadul Rașcov nu mai există familii de evrei. Au ars casele din mahala evreiască. În teritoriul, unde a fost pe timpuri sinagoga cea mare, construită inclusiv și de bunicul lui Ihil Șraibman, actualmente este școala. S-a mai păstrat doar farmacia, iar pe malul Nistrului au fost atestate câteva fragmente din baia ritualică (mikva). Sătenii mai țin minte unde erau casele evreilor, locul unde a fost *banca* (întovărașirea de economii și împrumut), oloinița, morile pe Nistru, crama și beciurile evreilor⁴⁰⁸.

Istoria evreilor din târgul Vadul-Rașcov, precum și a majorității comunităților evreiești din mediul rural sau urban din Basarabia, a cunoscut perioade diferite, de dezvoltare și creștere, alternate cu cele de regres și drame. Pe tot parcursul șederii evreilor pe aceste pământuri s-au schimbat legi, a fost modificat de nenumărate ori statutul șederii, trecând prin revoluții și conflagrații, crize sociale și economice. Dar, în pofida dezastrelor prin care au trecut, evreii au lăsat în urma lor un patrimoniu cultural, o dezvoltare economică și o memorie comună. Locuitorii din Vadul-Rașcov sunt conștienți de importanța faptului că altădată satul a fost locuit de o comunitate mare de evrei, de contribuțiile acesteia la dezvoltarea satului. Valentina Rotari și alți locuitori ai satului sunt de părere că satul a avut de pierdut mult, economic și cultural, din cauza plecării evreilor: ... *dacă vorbim despre Vadu Rașcov astăzi, cu părere de rău, îi cu mult mai slab dezvoltat decât Vadu Rașcov de atunci! <...> din punct de vedere cultural, eu plec de la cultură <...> E vorba despre intelectualitate, că exista intelectualitate, atât din rândurile evreilor, cât și din rândurile moldovenilor*⁴⁰⁹.

În așa fel, prin studiul de caz centrat pe istoria comunității evreiești în mediul rural s-a încercat o reconstituire a trecutului comunei Vadul-Rașcov. Studiul de față este fundamentat pe cercetările noastre de teren, care, prin prisma istoriei orale, a relatărilor istoriilor personale, a elucidat aspecte legate de cultura spirituală și materială a comunității, relațiile inter-religioase și contactele interculturale. Intenția noastră a fost de a reda mediul cultural, viața urbană, asociate cu evenimentele importante din istoria fostului târg. În opinia noastră, materialul factologic acumulat are valoare etnoculturală și importanță pentru studierea istoriei și patrimoniului localității.

Totodată, aceste cercetări, care sunt în proces de continuă completare și coroborare cu alte date, au și aplicabilitate practică, întrucât amintirile localnicilor pot servi la completarea informațiilor și la alcătuirea unui ghid turistic al regiunii, pentru a fi puse în valoare istoria și

patrimoniul local în vederea includerii într-o rută turistică națională, realizarea unui amplu studiu etnoistoric privind localitățile populate de comunitățile evreilor în diferite perioade istorice și care au lăsat o amprentă esențială în dezvoltarea localităților atât în mediul urban, cât și în mediul rural. Metodologia aleasă de lucru cu aceste comunități evreiești, bazată în mare parte pe documente și istorii personale, memorialistică, necesită a fi coroborate cu alte date statistice, de arhivă, studiile de specialitate ale istoricilor și etnologilor.

3.3 Comunitatea evreiască basarabeană din diasporă. Studiul de caz – Migrația evreilor din Basarabia (pe baza unei mărturii scrise)

Cercetarea multiaspectuală a comunităților evreiești din Basarabia nu ar fi completă fără examinarea, deopotrivă cu mediul urban și rural, a unor contexte cu referire la exodul, plecarea evreilor din localitățile basarabene și viața din diasporă. Migrațiile reprezintă un fenomen multidimensional care poate constitui subiectul unei cercetări separate, noi însă ne vom limita cercetările la câteva studii de caz relevante. Secolele XIX–XX au cunoscut o diversificare a fenomenului migrației și o creștere constantă a numărului migranților. Mișcarea migrațională a poporului evreu reprezintă, probabil, cel mai cunoscut și cu tradiții exemplu al fenomenului. Migrația este unul dintre principalii factori ai demografiei evreiești și însoțește întreaga istorie multiseclară a evreilor. Însăși formarea poporului evreu este asociată cu migrațiile – rătăcirile patriarhilor, Exodul din Egipt și așezarea în Ereț Israel.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, efectele decretelor dure ale administrației imperiale îndreptate împotriva evreilor nu vizau și pe cei din Basarabia. Însă atunci când Basarabia începea treptat să-și piardă autonomia și acțiunile de rusificare se înmulțeau, legile rusești antievreiești s-au extins și asupra evreilor basarabeni. Legislația discriminatorie și pogromurile ce se țineau în șir pot fi considerate cauza și premisele unei masive migrări a populației evreiești către teritorii noi, Palestina, Europa și cele două Americi. În spațiul ce urmează vom analiza date statistice și istorice pentru a elucida procesul migrației evreilor din Basarabia.

După cum am menționat anterior, la momentul anexării Basarabiei de către Imperiul Rus în anul 1812, în acest teritoriu se afla o comunitate evreiască de circa 20.000 de membri, relativ stabilă ca număr. Datorită facilităților promise de administrația rusă, până în anul 1836, populația evreiască din Basarabia crescuse până la 94.045 oameni, iar către anul 1897 deja număra 228.600 de evrei, care reprezentau o pondere de 11,8% din populația provinciei⁴¹⁰.

Este bine de luat aminte că la 3 mai 1882 au fost introduse Legile lunii mai, care au anulat unele dintre reglementările adoptate de Alexandru al II-lea, care permiteau unor categorii de evrei să trăiască în afara Zonei de Ședere. Ca rezultat s-a produs o altă expulzare a evreilor din orașele

mari, iar în Zona de Ședere evreilor li s-a interzis să se stabilească, să închirieze și să achiziționeze imobile în afara orașelor și târgurilor, excluzând astfel posibilitățile pentru ei de a lucra pământul și direcționându-le ocupațiile preponderent spre comerț și servicii.

În perioada 1836–1853 au fost create 17 colonii agricole evreiești, în principal în regiunile de nord ale Basarabiei. Statutul definitiv al acestor colonii a fost confirmat odată cu adoptarea Regulamentului privitor la evreii agricultori din 26 decembrie 1844, prin care li s-au acordat unele privilegii: eliberarea pe o perioadă de 10 ani de la toate dările și impozitele în bani, de prestațiile în natură, în afară de cele personale și pentru o perioadă de 25 de ani – de recrutare; scutirea de la plata tuturor datoriilor etc. Aceste înlesniri au atras fluxul migrației evreilor către aceste localități. Astfel, în anul 1858, în aceste așezări locuiau 10.859 de persoane; iar 12,5% din toți evreii din Basarabia erau angajați în agricultură⁴¹¹. Cu toate acestea, majoritatea coloniilor în cele din urmă au fost lichidate, din varii motive, dar și din cauza incapacității autorităților de a organiza și administra procesul.

Caracterul preferențial diferențiat al legislației imperiale a provocat procese ample și adânci în dezvoltarea vieții comunităților evreiești din Basarabia, care, însoțit de șirul de pogromuri sângeroase, revoluție și război civil a cauzat migrația în masă.

Începutul secolului XX a fost marcat de manifestări antievreiești de amploare, care, pe lângă efectele războiului civil, au influențat puternic situația demografică și migrația populației în Basarabia. În anul 1903, la Chișinău a avut loc un pogrom de proporții, în urma căruia au fost omorâți 49 de evrei, circa 500 au fost răniți, 2000 de familii evreiești au rămas fără adăpost, iar 1500 de prăvălii și case ale evreilor au fost ruinate⁴¹². Primul Război Mondial a afectat în mod negativ viața populației evreiești – autoritățile au evacuat masiv evreii de pe linia frontului ca pe un element de neîncredere. În anii premergători Primului Război Mondial, influența partidelor antisemite a scăzut, ce a complicat și mai mult situația evreilor.

După încheierea Primului Război Mondial, zeci de mii de evrei s-au stabilit în Palestina, în special din Europa de Est. Au alcătuit așa-numitul Al treilea Aliyah. Al patrulea val de repatriere a evreilor în Palestina a avut loc din 1924 până în 1931. Acesta a inclus în principal persoane din Polonia și alte țări din Europa de Est, aparținând clasei de mijloc.

În acest context istoric se încadrează relatările lui Alis-Barchmann Jacqueline, care cu multă grijă pentru detalii expune povestea migrării strămoșilor săi în vâltoarea evenimentelor dramatice la hotarul sec. XIX–XX.

Am cunoscut-o pe sora doamnei Alis-Barchmann Jacqueline, dna Elsa Menanteau la Chișinău, în timpul sejurului dânzei în Republica Moldova, fiind impresionat de faptul că ea și

cele două fiice ale ei, Valerie și Stephanie, au manifestat un profund sentiment de interes și respect pentru istoria familiei.

Dna Alis-Barchmann a scris o carte despre istoria familiei sale *Française! d'ou par ou? Six pays, deux dynasties* (Franțuzoaică! de unde și cum? Șase țări, două dinastii) apărută în mai 2015, la Marsilia, consacrată *celor două fiice ale mele, Valerie și Stefanie, lui Gerald, soțului meu, unui adevărat francez..., Elsei și lui David, surorii și fratelui meu*⁴¹³.

În spațiul ce urmează, vom transpune câteva pasaje din amintirile dnei Alis-Barchmann Jacqueline și familiei ei numeroase, ale cărei ramuri au fost adunate de autoare. Aceste informații ne vor ajuta pe parcurs să înțelegem firul evenimentelor migrării evreilor din Basarabia. Am respectat șirul cronologic al expunerii precum și dorința autorului de a vorbi în detalii despre familie, *diluând* textul cu detalii biografice. Această familiarizare cu componența familiei ne permite să pătrundem în atmosfera acestui început de secol XX și să înțelegem prin ce a putut trece o familie de evrei, nevoită să fugă din Basarabia.

Pentru claritate, arborele genealogic al familiei este constituit din Bunica autoarei: Elizabeth Louise Slotski (Nonna), mama ei, căreia îi spuneau Babuška, primul ei soț – Rosenfeld, al doilea soț – Abraham Barchmann. Copiii ei cu Rosenfeld: Fanny și Nina, copiii ei cu Abraham Barchmann: Gilda, Léon și Cécile; Léon se căsătorește cu Suzanne Noémi (părinții autoarei) și fac trei copii: Jacqueline, căsătorită cu Gérard Alis; Elsa, căsătorită cu Jean Menanteau; David, căsătorit cu Betty Platzman⁴¹⁴.

Bunicii paterni ocupă un loc aparte în studiul nostru (A 2, fig. 8). Abraham Barchmann (bunicul patern) este fiul unui negustor pe nume Avram (Abraham) Barckmann, care a primit autorizația să călătorească împreună cu soția sa Leia și fiicele sale Feiga și Nilsa. Documentul a fost emis în Rusia la 18 decembrie 1903. Potrivit ștampilelor aplicate, îmbarcarea pe vapor a avut loc la Odesa la 4 ianuarie 1904, iar debarcarea la Alexandria, la 8 ianuarie 1904. Deținătorul acestui document a fost rezervist în Chișinău. În pașaport sunt indicate cu cerneală roșie numele și datele nașterii copiilor ei născuți în Egipt: Gilda la 25 aprilie (8 mai) 1904, certificat de naștere emis de Rabinul șef al Alexandriei; Zelman Lionia la 26 iulie (6 august) 1905, iar pe 25 octombrie (7 noiembrie) 1907, la Cairo s-a născut fiica Cécile⁴¹⁵.

Deoarece bunicul s-a născut în 1873 și a murit probabil în anul 1911, evident că Jacqueline nu-l cunoscuse. Tatăl ei, născut în 1905, avea 6 ani când a murit bunicul, iar amintirile sale erau prea vagi pentru a vorbi despre el. Din fericire, familia posedă pașaportul cu viză de intrare în portul Alexandria în ianuarie 1904. Acest document găsit în arhivele tatălui ei este singurul document pe care îl are. Datele de naștere sunt indicate în conformitate cu calendarul iulian, care pe atunci era uzual în Rusia și calendarul gregorian – folosit în Egipt. Aceste două nașteri – cea a

fiului Lionea (în franceză: Léon, tatăl Jacquelinei) și cea a fiicei Cécile –, sunt indicate în certificatele eliberate de departamentul de sănătate din Cairo. Potrivit pașaportului și singurii fotografii care provine de la un fotograf din Chișinău, datată în anul 1901, Jacqueline presupune că bunicul este din Chișinău. La fel, ea crede că el provenea dintr-o familie aristocratică, deoarece anumite indicii sugerează acest lucru: astfel, vorbea perfect franceza, ceea ce era prerogativa unei anumite clase sociale. *Familia s-a mutat la Cairo din inițiativa lui, din motivul „major” că există o Operă!*⁴¹⁶. În Egipt, a lucrat ca agent în asigurări. Faptul că vorbea franceza l-a ajutat, deoarece era limba vorbită de toți europenii din Egipt. A murit de variolă în 1911, la 38 de ani, întrucât este perioada când vaccinurile și antibioticele încă nu există.

Bunicii i se spunea Nonna, ceea ce înseamnă bunică în italiană, așa cum toată lumea a numit-o, nu doar nepoții ei. Avea o personalitate și un caracter care îi impresiona pe toți cei care o cunoșteau, chiar dincolo de cercul familiei. I-a marcat, în special, pe nepoții născuți înainte de război. Generația de după război nu-și poate aminti multe lucruri, pentru că Nonna a murit în anul 1949. S-a născut pe 7 noiembrie 1875. *Pentru anul nașterii nu sunt sigură, dar sunt sigură de ziua respectivă, pentru că se glumea în familie, amintindu-se că 7 noiembrie era și ziua Armatei Roșii (confuzia autoarei, n.n.) <...> Locul său de naștere este Mogilev-Podolsk. Este un ștetl (târg) nu departe de Poltava. <...> Evreii nu aveau dreptul să locuiască în orașele mari, așa că nu locuia la Poltava*⁴¹⁷.

În timpul expediției noastre comune, am vizitat și orașul Mogilev-Podolsk, unde s-au păstrat vechea și noua sinagogă, cimitirul foarte bine întreținut de comunitatea locală (Anexa 2, fig. 9).

Este bine de luat aminte că prima mențiune despre șederea evreilor în Mogilev-Podolsk datează din anul 1637. Populația evreiască din Mogilev-Podolsk a fost exterminată în anii 1648–1649 de cazacii lui Bogdan Hmelnițky. *În 1847, 5.411 evrei locuiau în Mogilev-Podolsk, în 1897 – 12.344 evrei (55,3% din populație). În 1867, în Mogilev-Podolsk au funcționat 16 sinagogi și case de rugăciuni; în 1851–1874 exista o școală de stat evreiască. După incendiile și inundațiile de la începutul secolului al XIX-lea, au fost afectați în special comercianții greci și maghiari. Treptat tot comerțul a trecut în mâinile evreilor. În 1856, evreii din Mogilev-Podolski dețineau aproximativ 200 de magazine, câteva zeci de cârciumi, zece depozite de vin. În 1885, evreii locali dețineau fabrici de tutun și mahorkă. La începutul secolului XX în Mogilev-Podolsk erau șase școli evreiești, o Talmud-Tora, un spital evreiesc*⁴¹⁸.

Mama autoarei, Élisabet Louise Slotski s-a căsătorit la vârsta de 17 ani. A fost forțată să se căsătorească cu logodnicul surorii sale, care a murit de tuberculoză. În acea perioadă, boală în cauză nu i-a cruțat pe nimeni, ducând spre un final fatal. Așa a devenit doamna Rosenfeld.

Cuplul a avut două fiice: Fanny și Nina (Feiga și Nilsa), născute în 1894 și, respectiv, 1897. Soțul ei a căzut și el victimă tuberculozei și a lăsat-o văduvă când avea în jur de 25 de ani. A doua dintre surorile ei a cedat și ea bolii și Elisabetei iarăși i s-a cerut să se căsătorească cu logodnicul acestei surori! Odată a fost suficient pentru ea, a refuzat și a plecat cu cele două fiice ale sale, Fanny și Nina, la Odesa. Acolo evreii aveau dreptul de a se stabili în oraș și ea lucra în calitate de croitoreasă. Trebuia să crească cei doi copii. *Avea degete de zână și știa să creeze minuni din nimic*, ne mărturisește doamna în amintirile sale⁴¹⁹.

Orașul Odesa la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX era renumit pentru elita sa comercială multietnică, viața intelectuală și culturală. Cu toate acestea, devastările, conflictele se întâmplau în mod regulat, iar în anul 1905 a avut loc cel mai brutal atac asupra evreilor din toată Rusia. Chiar și clasa de jos a văzut că bătaia evreilor duce la declinul orașului și, în consecință, la o degradare și mai mare a acestor clase inferioare direct implicate în pogrom. Aceste distrugerii au avut consecințe vizibile: criza economică din oraș, emigrarea multor evrei și pe lângă asta, spiritul care domnea în oraș s-a schimbat. Istoricul englez Caroline Humphrey consideră că pogromul evreiesc din Odesa din anul 1905 nu a fost provocat din exterior (adică de către autorități), dar s-a produs din cauza tensiunii interetnice din Ucraina. Înainte de pogromul evreiesc, rușii și ucrainenii s-au agresat între ei, existau pogromuri ale tătarilor și grecilor. Conflictul a fost precedat de o umilire publică a evreilor. Pogromul a dezvoltat imunitatea cetățenilor orașul Odesa față de astfel de acțiuni: nimic asemănător nu s-a repetat în oraș; în plus, rușii și evrei s-au raliat într-o luptă comună împotriva țarismului.

Probabil la Odesa Elisabet I-a cunoscut pe Abraham Barchmann care a devenit soțul ei. Tânărul cuplu Barchmann a decis să părăsească Rusia și să emigreze în America. Erau timpurile când mai multe familii aveau același obiectiv, de a fugi în locuri mai sigure.

Astfel, din cauza atmosferei incendiare înainte de pogromul din 1905 la Odesa, la începutul anului 1904, cuplul Barchmann și cele două fiice Fanny și Nina s-au îmbarcat pe vapor. Louise era însărcinată, iar mama lui Abraham, *Babouchka* (bunică în limba rusă) i-a însoțit. Au ajuns la Alexandria pentru a se alimenta cu combustibil și mâncare. La acea vreme, în Egipt bântuia o epidemie de holeră. Pasagerii au avut de ales între așteptarea pe barcă pentru aproximativ șase săptămâni, înainte de a pleca, sau de a debarca la Alexandria. Se pare că patruzeci de familii au coborât pe țărm și au prins rădăcini în Egipt. Prin urmare, Abraham și Louise Barchmann au debarcat în Alexandria cu *Babouchka* și cele două fiice, autoarea memoriilor subliniind că a *găsit un document de stare civilă care servește și ca pașaport pe numele lui Abraham Barchmann cu o ștampilă de la autoritățile portuare din Alexandria care atestă intrarea în Egipt la 8 ianuarie 1904*⁴²⁰.

Aparte ne vom concentra atenția asupra bunicilor materni – Lina Lea Smolianski (bunica maternă), soțul ei – Israel Isaac Cohanoff, frații ei: Léon Smol, medic, Aron (shakespearolog), Boaz zis Bernard Smol (pictor), surorile ei: Bertha și Dolla, copiii ei: Samuel (diminutivul Moula), căsătorit cu Laurette Weiser, Suzanne Noémi (diminutiv Zouza), căsătorită cu Léon Barchmann, și nepoții ei: Moula și Laurette cu doi copii: Maurice și Danièle, Suzanne Noémi și Léon Barchmann cu trei copii: Jacqueline, Elsa și David (A 2, fig. 10). Bunica Lina Smolianski s-a născut la Libau (actualmente Liepāja), Letonia, probabil prin anul 1882, apoi familia s-a mutat la Riga.

De menționat că în orașul Riga, în anul 1811 locuiau 736 de evrei. În 1813, evreii din târgul Shlok au primit dreptul de ședere în Riga, dar numai într-o anumită suburbie. În 1822, evreilor li s-a permis să practice meșteșugurile. Riga a fost unul dintre primele centre Maskilim (Haskala) din Imperiul Rus. În 1851 evreilor li s-a permis să construiască o sinagogă. În anul 1857, evreii au primit dreptul de ședere peste tot în Riga, iar în 1858 – dreptul de a deține proprietăți imobiliare, de a deschide ateliere meșteșugărești și bresle de comercianți, de a se angaja în toate tipurile de comerț și industrie. În 1869, în Riga locuiau 5.254 de evrei, în 1897 – 21.962 (7,9% din populație), în 1913 – 33,615 (6,5%)⁴²¹. Conform legii din 1893, evreilor care s-au stabilit în oraș înainte de introducerea în anul 1880 a legii ce interzicea șederea în zone prefrontaliere și descendenților acestora, li s-a permis să trăiască la Riga, cu excepția cerșetorilor și persoanelor cercetate penal. Printre populația evreiască din Riga, s-a format un grup de comercianți înstăriți. Exportul de mărfuri prin portul Riga se realiza, în principal, de companii comerciale evreiești. Principalele mărfuri exportate erau cheresteaua, cerealele, inul.

Riga a fost unul dintre centrele sioniste, iar începând cu 1884, aici au început să funcționeze cercuri de susținători a mișcării Hovevei Zion. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX mulți evrei au părăsit Rusia prin portul Riga, inclusiv cei din Riga. La Riga a fost deschisă o Bancă pentru emigrație pentru a-i ajuta pe cei ce migrau (majoritatea, în America).

Familia Barchmann a trăit la Riga, apoi în 1892 a plecat pentru a se stabili în Palestina, Rișon Le-Țion, pe atunci un mic sat, deșert și arid. Capul familiei Zeev Jacob Smolianski a fost comerciant de cereale. La Riga, familia a dus o viață de burghezi, confortabilă, dar tatăl a fost ademenit de ideile sioniste și de planul de a se stabili în Palestina (orașul Rișon Le-Țion a fost creat de sioniști, stătea la originea sionismului).

Zeev Jacob Smolianski și-a mutat soția și copiii la Rișon Le-Țion și, pentru a face acest lucru, a cumpărat teren și casă. Cât despre el, a rămas la Riga ca să-și continue activitatea pentru a sprijini gospodăria până în ziua când și el s-a mutat definitiv la Rișon Le-Țion. Acolo, a

participat la activitatea cooperativei viticole Carmel Mizrahi. *El trebuia să fi devenit unul dintre lideri, potrivit fotografiilor din muzeul Rișon Le-Ṭion*⁴²². Orașul a crescut grație săpăturii unei fântâni care a permis irigarea regiunii și plantarea fructelor și viei, toate acestea nu s-ar fi putut realiza fără finanțarea Baronului Rothschild și competența inginerilor francezi. Contextul politic al revenirii a fost marcat de mișcarea sionistă condusă de Theodor Herzl, mișcare care a entuziasmat populația evreiască din Europa, victime ale mai multor intimidări, antisemitism și alte persecuții de la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. XX, interzicerea evreilor de a trăi în orașe, pogromurile în special în Polonia, Ucraina și Basarabia, revolte însoțite de distrugeri și omoruri contra comunităților evreiești.

Rișon Le-Ṭion (din ebraică *Primul în Sion*), a fost fondat în 1882 de zece evrei din Imperiu Rus în frunte cu Zalman David Levontin. La achiziționarea primului teren ei au fost ajutați de Haim Amzalak, vice-consulul britanic la Jaffa. A fost prima așezare nou stabilită în Erez Israel. În primul an de existență, populația a crescut la 100 de oameni. Experiența lor a fost totuși insuficientă, iar toate mijloacele au fost cheltuite pentru cumpărarea terenului și investițiile primare. În curând s-au confruntat cu o criză gravă, lipsa apei, întrucât încercările de a găsi apă la mici adâncimi au eșuat. Ca ultimă posibilitate, coloniștii au trimis în anul 1883 un emisar, Yosef Feinberg, pentru a solicita ajutorul comunităților evreiești din Europa, cel care l-a cunoscut pe baronul de Rothschild, prin a cărui primă contribuție de 25.000 de franci a fost efectuat un sondaj la adâncime. Ulterior, baronul Rothschild a susținut colonia și după o revizuire a programului agricol al satului, a introdus pomicultura, în special creșterea strugurilor de vin, în loc de cultivarea boabelor. El a delegat agronomi și administratori la Rișon Le-Ṭion, dar o nouă criză a apărut atunci când administratorii au considerat coloniștii ca muncitori angajați și au înăbușit inițiativele.

Tulpinile de viță de vie aduse din sudul Franței nu s-au acomodat regiunii și strugurii nu aveau trecere, nu puteau fi comercializați. Prin urmare, viile au fost înlocuite cu plantații de migdale. Situația s-a îmbunătățit treptat după 1889, când au fost fondate de baronul Rothschild marile crame Carmel Oriental. Aici, în anii 1880, au fost deschise prima grădiniță și școală primară ebraică din lume. *În 1907 gospodăriile de tip moșav s-au extins treptat la 3225 de acri, cu o populație de 500 în 1897 și 2.130 în 1917. Imigrația din Europa de Est și Yemen a crescut suplimentar numărul evrei agricultori. Citricele au devenit principala ramură agricolă. În timpul Primului Război Mondial, guvernatorul turc, apreciind realizările locuitorilor în ceea ce privește recuperarea terenului steril, a transmis în posesia satului o suprafață de 5.000 de acri a dunelor care se întind de la Rișon le-Ṭion spre vest până la litoral. Acest transfer a fost aprobat*

*de administrația britanică în 1921. În afară de dune, în 1932, suprafața terenului satului a mai crescut cu 4.250 de acri. În 1922, moșav-ul a primit statutul de municipiu*⁴²³.

Bunica Lina Smolianski a locuit la Rișon le-Țion, probabil până în 1907. S-a căsătorit în martie 1906, iar primul ei copil, Samuel, s-a născut în decembrie 1906. Samuel a fost numit întotdeauna, în familie, Moula. Apoi, a plecat la Cairo împreună cu soțul ei, care fusese responsabil pentru crearea unei filiale a cooperativei de vin Carmel Oriental la Cairo. Viața ei de cuplu și ca mamă a avut loc la Cairo, unde a trăit până la sfârșitul vieții. A murit pe 3 mai 1946. a fost înmormântată la Cairo. Când a rămas însărcinată pentru a doua oară, s-a întors la Rișon pentru a naște copilul: era *Suzanne Noémi, născută pe 19 februarie 1911: mama mea. Lina a mers să nască în casa familiei la Rișon. Așa s-a născut unchiul meu Moula și mama mea în Palestina (care va deveni Israel în 1948)*⁴²⁴.

Economia în curs de dezvoltare a Egiptului a atras evrei din alte țări mediteraneene, dar până la mijlocul secolului al XIX-lea. Numărul evreilor din Cairo nu a depășit patru mii, în 1882 a crescut la cinci mii, iar în 1898 – la 11,5 mii, inclusiv o mie de karaiți. În 1917, din cauza afluxului de evrei din Europa, numărul populației evreiești din Cairo s-a apropiat de 25 de mii de oameni⁴²⁵. Situația economică a comunității evreiești s-a îmbunătățit, iar mulți dintre membrii acesteia (de exemplu, familiile Suarez, Mosseri și Sicurel) au făcut mari pași în comerț și bănci. Evreii s-au implicat în viața publică a țării: Yaakov Kattau (1801–1883) a devenit bancherul personal al sultanului și trezorierul Egiptului, nepotul său Yosef Aslan Cattau (1861–1942) a devenit ministru al Finanțelor (1924) și ministru al comunicațiilor (1925), Rabin șef al orașului Cairo din 1925, Haim Nahum (1872–1960) a fost membru al Senatului (din 1931) și al Academiei Limbii Arabe (din 1933). La începutul sec. al XIX-lea la Cairo au apărut societăți sioniste și au început să fie publicate ziare sioniste.

*Viața în Cairo era liniștită și confortabilă, <...> sărbătorile punctau lunile și anotimpurile <...> Șabbatul se sărbătorea vineri seara. Apoi, singurele mese festive s-au limitat la Pesah și Roș Hașana (A 2, fig. 11)*⁴²⁶. Au fost tulburări: Primul Război Mondial, Revoluția Rusă. Familia provenea din Europa și nu putea fi insensibilă la marile tulburări din lume. Egiptul se mișca și el. Cu toate acestea, relațiile cu Palestina au fost pașnice. Atmosfera s-a schimbat înainte de 1948 și mai ales în 1948 când a fost creat Statul Israel.

Mama mi-a povestit cum, în jurul anului 1922, tatăl și mama ei l-au întâmpinat pe Boris, fratele bunicului meu și familia sa la Cairo. Părăsiseră Odesa în timpul revoluției din 1917 și trăiseră în diferite locuri din Europa înainte de a veni să se stabilească în Egipt, considerat El Dorado al imigranților. Familia lui Boris Kahanoff s-a stabilit la Cairo. Mama mea, care avea în jur de zece la acea vreme, mi-a spus și că a fost prima dată când a auzit că tatăl ei vorbește

rusă <...> *Bunicul meu suferea de glaucom timpuriu. Cât despre bunica mea, avea o boală la picior. În fiecare an, în anii 1920, venea la Paris pentru tratament și locuia împreună cu fratele ei, Léon Smolizanski, un medic eminent care conducea sanatoriul pentru femei din Taverny (la nordul Parisului)*⁴²⁷. Din păcate, în 1927, bunica a suferit o amputație a piciorului bolnav. Operația a fost efectuată la Paris. Lina avea mai puțin de 50 de ani. După aceea, sănătatea i s-a deteriorat lent, fizic și mental. Mamă-sa a însoțit-o și, în același timp, își susținea examenele la Facultatea de Drept din Paris. Așadar, la 19 ani, a obținut o diplomă de drept la Paris, iar în anul următor, la Cairo, a depus jurământ ca avocat (stagiar). În plus, fratele său Samuel a studiat în Franța și a obținut prestigioasa diplomă inginerescă de la École Centrale (în Franța – rețea de școli politehnice superioare, care pregătesc ingineri generaliști, n.n.). Viața în Franța părea să i se potrivească și s-a stabilit în regiunea Parisului.

În septembrie 1939, când a început războiul, bunicul Jacquelinei l-a făcut să revină urgent la Cairo pe fiul său, unchiul ei Moula. Din fericire, Moula și familia sa la acest moment au convenit să părăsească Franța, înțelegând ce destin este rezervat evreilor din Franța și Europa. Părinții Jacquelinei s-au căsătorit în 1933, mama ei având 22 de ani, s-a căsătorit cu un tânăr avocat de 28 de ani, cu viitor promițător. Din cauza sănătății precare a părinților, mama nu a vrut să părăsească casa atunci când s-a căsătorit. Prin urmare, părinții au locuit împreună cu socrii lor. Un an mai târziu, s-a născut Jacqueline în această casă, leagănul familiei, înconjurată și răsfatată de doi părinți și doi bunici. *Poate de aici vine un anumit spirit de familie și atașament față de bunicii mei*⁴²⁸. În timpul războiului, în 1940, de frică că centrul Cairo va fi bombardat, au plecat din Cairo cu toții, bunicii, părinții, familia într-un sat de la marginea deșertului, Matarieh, unde închiriasse o vilă, unde și s-au adăpostit.

Israel Isaac Cohanoff, bunicul matern al Jacquelinei în Odesa (sau regiunea Odessa, potrivit unei note scrise de mână de mama Jacquelinei), era foarte cultivat și pasionat de sionism. La începutul sec. XX, părinții lui l-au făcut să părăsească țara, deoarece avea vârsta necesară pentru a-și îndeplini serviciul militar, iar între Rusia și Japonia izbucnise în februarie 1904 conflictul militar și putea fi trimis în Manciuria. Prin urmare, și-a schimbat actele de identitate cu fratele său mai mic Boris, care era cu trei sau patru ani mai tânăr decât el și astfel a trecut granița fără probleme. S-a îmbarcat pe vapor la Trieste, cu destinația Palestina și a debarcat, probabil, în portul Haifa. A găsit de lucru la cooperativa de vin Carmel Oriental în apropiere de Haifa, iar mai târziu la Rișon Le-Țion, oraș populat de coloniști ruși și lituanieni. Se pare că a fost observat și apreciat de conducători, inclusiv de Zeev Smolianski, deoarece părea foarte interesat de cultura viței de vie și a reușit să aclimizeze soiurile de struguri Bordeaux pe dealurile Palestinei. Acest fapt ar fi la originea a două vinuri grozave, în special *Adom Atic*. Acesta din urmă este un vin

dulce care este servit vineri seara pentru a sărbători Şabbat-ul şi pentru a spune rugăciunea Kiduş⁴²⁹.

Bunicul Israel nu i-a relatat Jacquelinei prea multe detalii despre viaţa lui, însă, cu toate acestea, el a fost principalul ei interlocutor de-a lungul copilăriei şi adolescenţei petrecute la Cairo. Afacerile la Carmel Oriental trebuie să se fi dezvoltat bine, deoarece Israel Cohanoff a fost trimis la Cairo pentru a înfiinţa o filială a cooperativei, deoarece exista o mulţime de francezi, atât cadre didactice (licee laice şi şcoli religioase), cât şi în rândul personalului care lucra la canalul Suez.

Bunicul Israel păstra o rană adâncă despre care nu vorbea niciodată: faptul că a părăsit Rusia pentru a evita înrolarea în armată l-a marcat foarte mult şi probabil el s-a considerat dezertor. Şi-a dorit hotărât să întoarcă pagina când a părăsit Rusia. Nu a vrut niciodată să vorbească limba rusa. Când î-i vorbeau în rusă, el răspundea în limba franceză. A stat la Cairo până în 1960, iar apoi a venit la Paris la fiica sa, mama Jacquelinei. La Cairo a stat mai mult de cincizeci de ani, din 1907 până în august 1960. A murit la Paris, la 26 iunie 1966. Asta este saga familiei numeroase a Jacquelinei, o schiţă a destinului unor oameni nevoiţi să schimbe ţara, modul de viaţă, să se acomodeze printre străini din cauze obiective, dar şi fiind nedreptăţiţi din punct de vedere social, precum şi din cauza unor conflicte şi calamităţi.

Mişcarea masivă a maselor populaţiei a produs şi continuă să producă schimbări dramatice în societate. Migraţia evreilor din Basarabia, începând cu sfârşitul sec. al XIX-lea şi până în epoca modernă a avut cauze economice şi sociale obiective, dar şi consecinţe pe termen mediu şi lung, conducând la transformări importante în societate. Legile antievreieşti şi pogromurile, pe lângă oportunitatea mutării în propria ţară, au constituit motivele principale ale iniţierii acestui fenomen. Cele relatate exemplifică faptele şi cauzele migrării în masă a populaţiei evreieşti din Zona de Reşedinţă.

3.4 Patrimoniul local. Studiul de caz – Epigrafiă evreiască

În anii 2019–2022, în oraşele Chişinău, Soroca, şi satele Oniţcani (rn. Criuleni), Iagorlîc, Gherşunovca (sate din stânga Nistrului, raioanele Dubăsari şi Râbniţa), au fost întreprinse cercetări de teren, care au precizat unele momente din istoria evreilor din teritoriul actual al Republicii Moldova. Fiecare dintre aceste descoperiri, majoritatea adresându-se sec. al XVIII-lea, o perioadă mai puţin studiată, deschide o nouă pagină în istoria evreiască a teritoriului şi dă impuls unor noi cercetări, atât istorice, cât şi epigrafice, de teren. În mod special am completat lista obiectivelor cercetate cu satele Iagorlîc şi Gherşunovca din stânga Nistrului, deoarece în activitatea noastră de studiere eram preocupaţi şi de idea de a compara siturile de pe cele două

maluri ale Nistrului, să ne convingem de diferențele și similitudinile în arhitectură, epigrafie și ornamentarea pietrelor funerare, presupuse de noi *a priori*.

Cu o oarecare certitudine, putem afirma că, cu excepția unor pietre de mormânt în cimitirele evreiești din Orhei, Otaci, Rașcov, și ruinele sinagogii din aceeași localitate, care au fost datate cu sec. al XVIII-lea, până nu demult, pe teritoriul Republicii Moldova se cunoșteau puține urme materiale ale patrimoniului evreiesc, mai vechi decât sec. al XIX-lea. Dar ultimii ani de cercetări de teren, expediții și săpături au adus, poate, mai multe descoperiri decât cei 30 de ani anteriori de studii iudaice în Republica Moldova.

În primul rând, expedițiile epigrafice ale centrului *Sefer* în Rașcov (2017) și Orhei (2019) au confirmat științific ipotezele despre vechimea acestor cimitire, datând cu fermitate pietrele de acolo chiar cu începutul sec. al XVIII-lea. Iar în al doilea rând, ultimii ani de cercetare de teren au adus câteva descoperiri, care pot fi, cu siguranță, numite senzaționale.

Acești ultimi ani au fost productivi, chiar și în condițiile limitării deplasărilor. În rezultatul descoperirii unor pietre de mormânt abandonate, am reușit să edificăm la Onițcani, un muzeu în aer liber în memoria comunității locale evreiești dispărute; am descoperit și prospectat cimitirul de lângă satul Țîbuleuca (stânga Nistrului), care, *de facto*, aparținea comunității evreiești din satul Iagorlîc, dispărut în apele Nistrului în urma construirii barajului hidrocentralei de la Dubăsari; am identificat perimetrul cimitirului evreiesc din satul Gherșunovca; am localizat vechiul cimitir evreiesc din Soroca și pe această cale publicăm, în premieră, imagini ale pietrelor de mormânt din acest cimitir; am transportat la muzeul de etnografie și am datat cea mai veche piatră funerară găsită la Chișinău de colegii noștri – arheologi.

În 2019, în cadrul unei serii de expediții de cartografiere a 75 de cimitire evreiești din Republica Moldova (inclusiv și 14 în localitățile din stânga Nistrului), autorii au vizitat și satul **Onițcani** (rn Criuleni), fără prea multe speranțe de a găsi acolo un cimitir evreiesc. Recensămintele populației arată că în 1930 erau doar 28 de evrei dintr-o mie și jumătate din totalul populației, iar în 1897, cu o populație de 1089 de persoane, 1017 erau ortodocși – astfel, printre cei 72 de reprezentanți ai altor credințe putea fi și evrei.

În partea de nord-est a satului, care a fost construită după al Doilea Război Mondial, localnicii ne-au arătat patru fragmente mari de pietre de mormânt – tot ce a mai rămas din cimitirul evreiesc, despre care se spune că a fost demolat la sfârșitul anilor 1950. La prima vedere, stilul cioplitului și epigrafiei sugera că fragmentele aparțineau primei jumătăți a sec. al XVIII-lea, iar o examinare mai atentă a textelor după curățarea suprafeței a confirmat această ipoteză. Pe una dintre pietre s-a păstrat partea superioară a textului, cu numele și data, pe alta, partea inferioară, fără nume, dar cu dată. În textele de pe pietrele funerare scrie: pe piatra

funerară I: *Aici odihnește doamna Ghiti, fiica învățătorului nostru, rabinului Iehel Ha-Levi. S-a stins din viață pe 17 a lunii Elul 549?* (august/septembrie 173? – n.n.); pe piatra funerară II: *... a 14-a zi a lunii Nisan 5494* (30 martie 1733 – n.a.), *dată prescurtată, să-i fie legat sufletul în nodul veșniciei* (A 2, fig. 12 și fig. 13).

Ambele pietre dateate aparțin primei treimi a sec. al XVIII-lea. Acest lucru ne-a făcut să ne interesăm de istoria evreiască a satului, deoarece există relativ puține așezări în Republica Moldova, despre care se știe cu certitudine că la acea vreme acolo locuiau evrei.

Cercetările ne-au relevat faptul că evreii din Onițcani au reușit să se facă cunoscuți tocmai în perioada din care datează pietrele descoperite. Nicolae Iorga face o analiză a publicației lui Elias Schwarzfild *Din istoria Evreilor: împopularea, reîmpopularea și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor în Moldova*, contestând opinia acestuia: *... Onițcanii, târg la 1730, supus Serdarului de hotar basarabean⁴³⁰, nu era altceva decât un loc unde se făcea târg, bilciu, iarmaroc, la anume date din an, fiind liberi, firește, să vie acolo și Evreii poloni, dintre cari unii rămâneau ca să fie cârciumari, cu pivniță, ca aceia bănuși pe atunci de omor ritual⁴³¹.*

Mai multe detalii despre omorul ritualic, despre care pomeneste Nicolae Iorga, se regăsesc în *Letopisețul Țării Moldovei* al cronicarului Ion Neculce⁴³². Întregul eveniment a avut un puternic impact asupra societății, astfel că povestea a fost reluată în nu mai puțin de trei cronici moldovenești din sec. al XVIII-lea și de alte documente din epocă. De exemplu, ambasadorul Franței pe lângă înalta Poartă istorisește astfel întâmplarea: *Domnitorul Moldovei a reînviat o veche născocire împotriva bieților evrei, scoasă la iveală de atâtea ori de către spoliatori. Evreii din principat [Moldova] au fost acuzați că ar fi omorât un copil grec [ortodox] pentru a-i pune sângele în azima lor și sub acest pretext, ca un nou Aula, le-a distrus sinagogile, le-a ars cărțile, i-a bătut la tălpi pe preinșii criminali evrei și ia pus pe toți să plătească sume mari de bani⁴³³.*

Această descoperire a avut și implicații practice. Având în vedere că aceste pietre de mormânt sunt printre puținele atât de vechi, iar istoria satului de care aparțin este importantă nu numai pentru istoria evreiască a Moldovei, noi am realizat cu forțe proprii în centrul satului un memorial – un mic muzeu în aer liber, reconstruind simbolic cimitirul evreiesc (A 2, fig. 14). Cadrele goale, confecționate de noi, simbolizează celelalte pietre pierdute – cimitirul nu era foarte mare, până și sătenii vorbesc de vreo 25-30 de ari.

Iagorlîc este un sat care, de fapt, astăzi nu există, sat fantomă cu o istorie bogată. A dispărut sub apele lacului de acumulare Dubăsari în anii '50 ai secolului XX, și din micul sat au mai rămas doar șase case. Satul Iagorlîc a fost fondat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, după victoria Marelui Duce Algirdas al Lituaniei asupra Hoardei în Bătălia din 1362 de la Apele Albastre (Sinîie Voda) și victoria lui Bogdan I asupra lui Balç în 1365. Astfel, Iagorlîcul poate fi

considerat cea mai veche așezare modernă din Stânga Nistrului, mai veche decât Rașcov, fondat în 1402 și cunoscut ca cea mai veche localitate. Ca urmare a Uniunii de la Lublin din 1569, granița Rzeczpospolitei trecea de-a lungul râului Iagorlîc, iar în secolul al XVI-lea, Iagorlîc își întărește și mai mult importanța ca fortificație de hotar împotriva tătarilor din Crimeea și turcilor⁴³⁴.

De-a lungul secolelor, Iagorlîcul a trecut din stat în stat, a fost distrus de cazaci și reconstruit de polonezi, a aparținut familiilor Koniecpolski și Liubomirski, a fost numit Iahorlâk, Iaorlik, Orlik, Kainar, Kainard și Kainarda, chiar Koniecpol⁴³⁵. De obicei, aici veneau judecătorii pentru procesele de frontieră, ca să soluționeze disputele dintre polonezi și turci legate de raidurile reciproce. Această funcție juridică a fost atribuită satului Iagorlîc încă pe timpul lui Stanisław II August. Pacea de la Karlowitz din 1699 a stabilit malul râului Iagorlîc ca graniță între Regatul Poloniei și Imperiul Otoman, iar la a Doua Împărțire a Rzeczpospolitei din 1793 – cu Imperiul Rus.

La început de secol XVIII, după cum relevă istoricul Lidia Prisac, *în satul Igorlâc, din circumscripția Dubăsari, locuiau 200 de familii de volohi (moldoveni), evrei și români din Bulgaria*, subliniind că evreii și unii armeni erau preocupați doar de comerț. Per ansamblu, structura ei etnică în ținutul Dubăsari, în baza listelor completate de administrația militară rusă în anii 1772–1774, indică 120 de evrei, 10 armeni și 5 țigani⁴³⁶.

Iagorlîcul a aparținut familiilor Koniecpolski și Liubomirski, care manifestau toleranță moderată față de evrei și pe care i-au atras să se stabilească în localitate pentru a înviora comerțul. Despre evreii din Iagorlîc nu se știe prea multe, o singură sursă – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* – indică aici prezența evreiască. Către sfârșitul sec. al XIX-lea, în Iagorlîc erau 350 de locuitori, 83 de case, o școală, o distilerie, 26 de tarabe în piață, 9 magazine și o casă de rugăciune evreiască⁴³⁷. Această casă de rugăciune (conform Regulilor în construcții din anul 1835, casele de rugăciune se construiau una la aproximativ 80 de familii de evrei) este singura mențiune despre existența unei comunități evreiești în Iagorlîc⁴³⁸.

Până în prezent se credea că cimitirul evreiesc din Iagorlîc a dispărut sub apele Nistrului, dar în timpul expedițiilor din 2019–2021, am descoperit în râpa care coboară spre râu o duzină de pietre din cimitirul evreiesc demolat a satului Iagorlîc, care, deși sunt rupte din locurile lor, sunt bine conservate. De ce afirmăm că aceste pietre trebuie atribuite evreilor din Iagorlîc și nu satului Țîbuleuca? Din simplul motiv că Țîbuleuca a fost și este un sat locuit de creștini și nu există urme sau date statistice care ar atesta prezența evreilor în localitate. Proximitatea vetrei satului Iagorlîc ne face să credem că aceste pietre au rămas din vechiul cimitir al comunității

evreiești din Iagorlîc. Nu est unicul caz de acest fel, când cimitirele se află la oarecare depărtare de vatra satului. Evreii își înmormântau decedații acolo, unde li se permitea, nu era alegerea lor.

Mai târziu, arheologii de la Universitatea din Tiraspol, în cadrul unei expediții de cercetare a cimitirelor în stânga Nistrului, ne-au contactat pentru informații despre cimitirele evreiești din regiune. La solicitarea noastră ei au ridicat pietrele și le-au fotografiat. Aceste pietre, prin complexitatea și diversitatea ornamentelor, prezintă un interes deosebit atât din punct de vedere istoric, cât și din punct de vedere al istoriei artelor, ele demonstrează și o îndemânare deosebită a meșterilor locali în tăierea pietrei.

De remarcat este piatra funerară a unui copil (A 2, fig. 15). Piatra este mică, ceea ce este tradițional pentru mormintele copiilor, are formă de *știbl* (căsuță), una dintre cele mai comune forme. Este neobișnuit, cel puțin pentru regiunea noastră, ca inscripția să fie făcută pe unul din capete și nu de-a lungul laturii lungi (există multe astfel de pietre ale copiilor cu epitaful scris de-a lungul laturii lungi, bunăoară, la Edineț). Din păcate, pe piatra funerară nu este scris anul decesului, lucru neobișnuit, deși acest caz nu este unic. Celelalte pietre funerare sunt bine conservate și după o curățare ușoară, epitafele sunt perfect lizibile (A 2, fig. 16 și 17).

Patru dintre pietrele de mormânt de la Iagorlîc sunt datate cu certitudine cu al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, cea mai veche dintre cele descoperite fiind din 1724. Astfel, Iagorlîc reprezintă, alături de Rașcov, una din cele mai vechi așezări cu cele mai vechi comunități evreiești și cele mai vechi cimitire evreiești de pe malul stâng al Nistrului.

Altă localitate din stânga Nistrului cercetată de noi în expediția din 2019, **Gherșunovca**, fondată în 1851, este una dintre coloniile agricole evreiești din provinciile sudice ale Imperiului Rus. Până în 1859, în Gherșunovca s-au mutat 100 de familii de evrei (s-au păstrat listele coloniștilor), or, până la mijlocul sec. XX, evreii constituiau aici majoritatea absolută: 585 din 597 de suflete conform recensământului din 1897. Agricultură se dădea greu evreilor din Gherșunovca, căci nu aveau nici experiență, nici bani pentru unelte agricole, așa că această colonie nu a înflorit niciodată, iar în timpul Primului Război Mondial a fost aproape complet părăsită, dar a supraviețuit și și-a revenit. Se știe că la începutul sec. XX colonia avea două sinagogi și propriul cimitir. Am identificat rămășițele acestui cimitir în pădurea de pe versantul de deasupra iazului, la marginea satului. Aici s-au păstrat câteva zeci de pietre și fragmente de pietre.

Această piatră funerară este interesantă din mai multe puncte de vedere (A 2, fig. 18). În primul rând, aparent, acesta este unul dintre primele înhumări în acest cimitir, la nici un an de la formarea coloniei. Ihiel bar Zeev, care a fost înmormântat aici, a murit la 15 martie 1852 – cu alte cuvinte, imediat după mutarea în colonie, literalmente în primele luni de existență. În al

doilea rând, atât tehnica tăierii, cât și epigrafiile demonstrează că a fost făcută de o persoană care nu cunoștea tradiția evreiască, dar nici nu avea abilități de tăiere a pietrei: în acronimul *Să-i fie legat sufletul în nodul vieții veșnice* e greșită ordinea literelor, cuvântul *an*, aparent, a fost omis și înscris ulterior, expresiile uzuale prin tradiție folosite în epitafuri, ca *soț respectabil* etc. au fost neglijate și adăugate mai târziu ca acronim etc.

Și mai ilustrativă în acest sens este piatra descoperită în localitatea Gherșunovca (A 2, fig. 19). Pe piatra din prim plan textul este scris cu greșeli, practic imposibil de citit și este tăiat la întâmplare, evident de o mână de diletant, iar pe cealaltă piatră, din planul secund, a fost omis numele, ordinea literelor a fost inversată. Este evident că printre coloniști nu exista un evreu suficient de alfabetizat și nici un tăietor de piatră cu experiență, ori familia nu avea bani pentru a comanda piatra altundeva. Aceasta confirmă datele despre situația financiară precară a coloniei, cunoscute nouă din documente.

În cadrul expedițiilor de teren am vizitat de mai multe ori municipiul **Soroca** și împrejurimile, orașul fiind renumit prin bogata istorie și patrimoniul cultural evreiesc, nu în ultimul rând pentru vechiul cimitir evreiesc. Dar puțini sunt cei care cunosc că în oraș sunt două cimitire evreiești, iar binecunoscutul cimitir evreiesc *vechi* este de fapt nou.

Am găsit rămășițele unui cimitir evreiesc mai vechi în pădurea de pe versantul estic al Dealului Țiganilor, care la începutul sec. XX încă făcea parte din mahala evreiască. O potecă, a cărei trepte par a fi clădite din pietre de mormânt, urcă pe panta abruptă și duc spre intrarea din spate a cimitirului, iar aici se deslușește clar zidăria vechiului gard a cimitirului. Pietrele din cimitir sunt, în mare parte, fragmente intrate în pământ (A 2, fig. 20). Inscripția unde ar putea fi citită data morții de pe piatră funerară pe imaginea din stânga a rămas sub nivelul solului, se mai pot citi doar primele linii de text: *Aici zace soțul venerabil Dov ...*, dar, aproape sigur, pietrele datează cu sfârșitul sec. al XVIII-lea, cel târziu, eventual chiar mai devreme. Putem afirma aceasta reieșind din stilul arhitectural al pietrelor și datele istorice: este binecunoscut că deja la mijlocul sec. al XVIII-lea exista o mare comunitate prosperă în Soroca, care, încă în 1774, construisese o frumoasă și bogată sinagogă, în stil neobaroc – Sinagogă Mare, iar cimitirul actual, se pare, a fost fondat abia la începutul sec. al XIX-lea. Stare pietrei din imaginea din dreapta, luând în considerare starea ei avansată de eroziune, ne confirmă vârsta înaintată ale pietrelor de pe cimitirul vechi din Soroca.

O descoperire arheologică foarte importantă a fost făcută recent în centrul Chișinăului. În cadrul săpăturilor efectuate de echipa arheologilor de la Universitatea Pedagogică de Stat *Ion Creangă* și Muzeul Național de Istorie a Moldovei a fost găsită o piatră funerară evreiască zidită în temelia unei clădiri din perioada sovietică, fapt confirmat prin găsirea în același strat a unei

monezi din 1940. Piatra a fost transportată și dată în custodia Muzeului Național de Etnografie și Istoria Naturală. Ulterior piatra găsită, care se remarcă prin conservarea excelentă a decorului și a textului, a fost citită (A 2, fig. 21). Este cea mai veche piatră de mormânt evreiască găsită la Chișinău.

La vremea respectivă, în 1778, în acest cartier al Chișinăului, cu siguranță, nu exista cimitir evreiesc. Piatra a fost găsită în locul unde erau cunoscutele izvoare la poalele dealului pe care este situată Biserica Acoperământului Maicii Domnului (Măzărache), construită în 1752. Dar, în apropiere, la distanțe egale, erau deodată două cimitire evreiești – unul la nord-vest, locație și proveniență căruia încă nu este confirmată documental, în preajma Circului de stat, iar celălalt la sud-est, pe teritoriul căruia astăzi se află Biblioteca Tudor Arghezi. Putem presupune că anume din acesta, al doilea cimitir provine piatra în cauză. În timpul ruinării sale treptate și distrugerii în anii 1960, piatra putea fi adusă în calitate de material de construcții. Este deosebit de interesant faptul că prima mențiune a acestui cimitir este în carta frăției funerare Hevra Kadișa, datată în 1774, ceea ce înseamnă că piatra găsită este una dintre primele morminte din acest cimitir.

Cercetările de teren a patrimoniului evreiesc în Republica Moldova în ultimii ani s-au activizat, în primul rând prin proiecte de cartografiere a cimitirelor și studierea necropolelor evreiești. Noi descoperiri în perioada 2019–2022 au precizat unele momente din istoria evreilor din Moldova. Fiecare dintre aceste descoperiri deschide o nouă pagină în istoria evreilor din Basarabia și dă impuls unor noi cercetări, atât istorice, de teren, cât și culturologice, etnologice și epigrafice.

3.5 Concluzii la Capitolul 3.

Studiile de caz analizate în acest capitol, precum și cercetările de teren ulterioare, demonstrează nu doar interesul crescând pentru istoria comunităților evreiești din spațiul basarabean, ci și importanța fundamentală a microistoriei ca metodă de cercetare și vizualizare a trecutului. Fiecare studiu de caz ne-a oferit o privire profund umană și detaliată asupra vieții evreiești în diferite contexte – urban (Chișinău), rural (Vadul Rașcov) și diasporă (migrația din Basarabia), completată de descoperirile recente urmare a cercetărilor de teren.

1) Studiul de caz al Chișinăului evreiesc a evidențiat coexistența diverselor funcții și roluri ale clădirilor comunale evreiești – de la sinagogi la școli și orfelinate – ilustrând o societate activă integrată în țesutul urban al capitalei la acea vreme. Valorificarea arhivelor, completată de mărturiile foștilor locuitori evrei, oferă o imagine echilibrată între datele factuale și emoțiile memoriei personale. Această combinație a făcut posibilă crearea unui ghid turistic multilingv care transformă rezultatele cercetării într-un produs cultural accesibil publicului larg și o formă de educație alternativă despre trecutul multicultural al orașului.

2) Studiarea vieții comunității evreiești din mediul urban – orașul Chișinău – prin folosirea materialului oferit de arhitecți este confirmată de memoriile identificate din interviurile Institutului german Centropa și constituie o argumentare a opiniei că istoriile personale, memorialistica și istoria orală ilustrând tendințele evoluării istorice.

3) În mod similar, studiul de caz pe compartimentul rural – localitatea Vadul Rașcov – atrage atenția asupra rolului important pe care evreii îl joacă în viața economică și socială a unui târg provincial. Metodologia de lucru pe teren a permis colectarea unei game largi de informații, atât prin metode formale (chestionare, observație), cât și prin abordări participative care au facilitat relatarea unor micro-povești autentice. Studiul este bazat pe metode ale cercetărilor de teren precum observația directă, participativă; folosirea chestionarelor semi-structurate (în ceea ce privește obiceiurile, tradițiile) și a chestionarelor structurate, a întrebărilor mai puțin formale, care oferă o mare parte din informația de teren; cu fixarea materialelor prin fotografiere, schematizare a rezultatelor.

4) La momentul culminant al acestei ascensiuni târgul Vadul Rașcov situat strategic pe calea comercială ce unea Iașii cu Podolia, avea din circa 4600 de locuitori – 3250 de evrei. Cercetările au demonstrat importanța prezenței comunității evreiești pentru dezvoltarea în primul rând economică a fostului târg unde la început de secol XX în târg erau câteva școli, bibliotecă, baie publică, cinematograf (din arhive) și, după spusele localnicilor, era chiar o faleză, amenajată pentru plimbări. Sunt destule dovezi documentare, mărturii ale evreilor ce au locuit în Vadul Rașcov, aceasta o confirmă și actualii locuitori ai satului. Istoriile personale relatate de scriitorul vatrașcovean, evreul Ihil Șraibman, dar și cele auzite de intervievații noștri confirmă unele date și procese istorice din știința oficială.

5) Dovezile documentare și mărturiile locuitorilor actuali confirmă veridicitatea datelor și justifică necesitatea conservării acestui patrimoniu imaterial. În cazul Chișinăului și satului Vadul Rașcov a fost realizat un ghid turistic cu contribuțiile Institutului Centropa (<https://audiowalks.centropa.org/ro/basarabia/vadul-rascov/>). Ghidul turistic rezultat nu este doar un instrument de promovare a memoriei colective, dar și un exemplu al modului în care cercetarea poate contribui la renașterea identității unui loc.

6) Urmare a expedițiilor pe teren am descoperit și prospectat cimitirul de lângă satul Țîbuleuca (stânga Nistrului), care, *de facto*, aparținea comunității evreiești din satul Iagorlîc, dispărut în apele Nistrului în urma construirii barajului hidrocentralei de la Dubăsari; a fost determinat perimetrul cimitirului evreiesc din satul Gherșunovca (stânga Nistrului); localizat vechiul cimitir evreiesc din Soroca. În premieră, au fost publicate imagini ale pietrelor de mormânt din acest cimitir. A fost datată cea mai veche piatră funerară găsită la Chișinău de

arheologi. Aceste acțiuni nu sunt doar gesturi simbolice, ci intervenții reale în spațiul istoric și cultural, menite să păstreze memoria comunităților dispărute. Relevanța acestor eforturi este sporită de faptul că implică atât cercetare istorică, cât și colaborare interdisciplinară cu arheologi, etnologi și membri ai comunității locale.

7) Concluzionăm că studiile de caz și activitățile conexe reflectă un model de cercetare aplicată în care istoria personală, memoriile, istoria orală, munca de teren, cercetarea arhivistică și interpretarea narativă sunt combinate într-o abordare coerentă și productivă. Acestea demonstrează că trecutul comunităților evreiești din spațiul basarabean nu este doar o moștenire pasivă, dar o moștenire vie care merită să fie documentată, transmisă și integrată în discursul public și educațional. Proiectele, implementate în cooperare cu Institutul Centropa, confirmă eficacitatea parteneriatelor internaționale în promovarea patrimoniului cultural și evidențiază rolul istoriei orale și memorialisticii în completarea surselor clasice. Rezultatele acestui studiu pot fi considerate o contribuție valoroasă nu doar la studiul istoriei evreilor din teritoriul actual al Republicii Moldova, dar și la dezvoltarea unor noi forme de reprezentare și valorizare a memoriei colective.

8) Pe lângă valoarea istorică, etnologică și documentară, proiectele implementate au avut un impact educațional și social semnificativ. Ghiduri turistice multilingve, tururi audio disponibile online, expoziții și publicații finale au fost destinate nu doar specialiștilor, dar și publicului larg, în special tinerilor, elevilor și studenților, care descoperă pe această cale o parte esențială a istoriei locale prin metode moderne, accesibile și interactive. Aceste inițiative contribuie la formarea unei culturi a memoriei, la lupta împotriva stereotipurilor și a uitării, consolidând, totodată, o identitate colectivă bazată pe diversitate și respect reciproc. Într-un context regional încă sensibil, în care coexistența etnică și religioasă nu este întotdeauna valorizată, popularizarea istoriei evreiești din Basarabia devine un act civic, o formă de educație pentru toleranță și o punte între trecut, prezent și viitor.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Cercetarea vieții comunităților evreiești din Basarabia a permis o abordare complexă și integrată a fenomenului, punând în lumină dimensiuni etnologice, istorice, juridice, economice și culturale, subliniind relevanța acestora pentru studiile antropologice, unde aspectele de viață cotidiană, relațiile interetnice, tradițiile și memoria colectivă sunt esențiale pentru înțelegerea evoluției unei comunități. Cercetarea multidisciplinară a permis conturarea următoarelor concluzii finale privind viața comunităților evreiești sub aspect etnocultural:

Studiul a permis conturarea unei imagini complexe și nuanțate a procesului de formare, consolidare și afirmare a identității evreiești într-un context geografic și istoric marcat de schimbări politice, migrații și interferențe culturale. Constatăm că până la un anumit punct, prezența evreiască pe teritoriul Basarabiei a fost menționată în majoritatea lucrărilor istorice mai degrabă ca un fapt, un fenomen consemnat, decât ca un element activ al unei realități sociale și culturale complexe. Istoriografia tradițională a tratat prezența evreiască în Basarabia mai ales descriptiv, prin statistici, date demografice și documente oficiale, lăsând în plan secund realitatea culturală și socială a acestei comunități. Evreii apar menționați de cronicari și istorici (Cantemir, Neculce, Iorga, Nistor), însă prezența lor este consemnată mai mult ca fapt istoric decât ca parte activă a societății. În acest context, cercetarea de față a adus un aport semnificativ, reconstituind dimensiunea etnologică a vieții evreiești: valorile și normele, relațiile cotidiene, tradițiile religioase și culturale, formele de cultură materială. Concluzionăm că evreii nu pot fi considerați străini în Basarabia, ci mai degrabă un grup activ și adaptabil, care a contribuit la modelarea identității regionale prin capacitatea de integrare și prin interacțiunile cu alte comunități. Din perspectivă etnologică, acest aport este fundamental, întrucât confirmă importanța studierii relațiilor interetnice și a patrimoniului cultural comun.

A fost evidențiat rolul contextului istoric, demografic și legislativ în conturarea particularităților comunităților evreiești. Analiza datelor recensământului rus din 1897 confirmă că evreii reprezentau principala minoritate urbană a Basarabiei, cu o pondere de peste o treime în centrele urbane. Această localizare nu a fost întâmplătoare, ci rezultatul atât al specificului ocupațional (comerț, meșteșuguri, transport, profesii liberale), cât și al constrângerilor legislative impuse de administrația rusă, care interzicea așezarea evreilor în mediul rural și deținerea de terenuri agricole. Evoluția comunităților evreiești reflectă, așadar, tensiunea dintre libertatea economică relativă din mediul urban și marginalizarea juridică impusă de stat.

Pe plan economic, concluziile au arătat că evreii au contribuit decisiv la dinamica modernizării Basarabiei: au introdus noi modele comerciale, au dezvoltat infrastructuri bancare

și rețele de distribuție, au investit în mici industrii și manufacturi. De asemenea, educația a jucat un rol central, în pofida restricțiilor. Tradiția iudaică de a valoriza învățătura a determinat comunitatea să creeze școli proprii, să sprijine accesul copiilor la educație și să promoveze o cultură a studiului. În pofida discriminărilor, evreii au continuat să fie o forță activă, capabilă să se adapteze și să inoveze. Se confirmă, din perspectivă etnologică, că identitatea comunitară nu poate fi separată de contextul istoric și legislativ, iar modul în care o comunitate se raportează la constrângeri externe reprezintă un indicator al rezilienței sale culturale.

A fost adus în prim-plan microistoria și cercetarea de teren, două direcții metodologice de mare relevanță pentru etnologie. Studiul vieții evreiești din Chișinău a arătat că sinagogile, școlile, orfelinele și organizațiile caritabile formau un sistem social și cultural bine articulat, care integra comunitatea în țesutul urban. La Vadul Rașcov, rolul evreilor în dezvoltarea economică a târgului a fost confirmat atât de arhive, cât și de mărturiile actualilor locuitori.

Istoria familiei Barchmann, emigrată din Basarabia, a ilustrat dimensiunea emoțională a migrației, transformând statisticile reci în povești vii, exemplare pentru fenomenul mai larg al exodului evreiesc. În plus, descoperirile recente de pe teren – cimitire, pietre funerare, muzeul în aer liber de la Onițcani – au demonstrat valoarea patrimoniului material și importanța conservării sale. Ghidurile turistice multilingve, tururile audio și expozițiile au confirmat utilitatea socială a cercetării, transformând rezultatele științifice în instrumente educaționale și civice.

Studiul comunităților evreiești din Basarabia, realizat printr-o abordare istorică și etnologică interdisciplinară, a urmărit să depășească nivelul descriptiv al istoriografiei tradiționale și să aducă în prim-plan dimensiuni mai profunde ale vieții evreiești: relațiile interetnice, patrimoniul material și imaterial, valorile culturale și educaționale, dar și experiențele individuale care dau contur fenomenului istoric. Concluziile formulate conduc la câteva idei principale, care definesc locul și rolul comunităților evreiești în Basarabia și, prin extensie, în spațiul românesc și est-european.

1. Comunitățile evreiești din Basarabia sunt un element constitutiv al societății locale. Unul dintre rezultatele esențiale ale cercetării este demonstrarea faptului că evreii basarabeni nu pot fi considerați doar o minoritate pasivă, ci un factor constitutiv al organismului social local. Prezența lor a fost atestată încă din sec. XV–XVI, însă dezvoltarea comunităților a cunoscut o dinamică intensă mai ales după anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus (1812). Orașele Chișinău, Bălți, Soroca sau Cahul au cunoscut o dezvoltare urbană accelerată datorită activității evreilor, care au fost comercianți, meșteșugari, medici, avocați, dar și lideri comunitari.

Statutul lor de principală minoritate etnică urbană, confirmat de recensământul rus din 1897 (care indica o pondere de peste 37% din populația urbană), dar și cel românesc din 1930,

arată că evreii nu au fost un grup marginal, ci au constituit o parte integrantă a societății urbane. Astfel, economia regională, rețelele comerciale, chiar și anumite infrastructuri bancare și industriale s-au bazat pe contribuția acestora. Prin urmare, viața economică și culturală a Basarabiei moderne este de neconceput fără aportul comunităților evreiești. Istoriografia clasică (de la Iorga și Arbure, la Nistor) a avut tendința de a prezenta aceste comunități mai degrabă ca un fenomen statistic, fără a insista asupra vieții cotidiene și a interacțiunilor. Cercetarea de față a încercat să depășească acest cadru, demonstrând că evreii nu au fost străini tolerați, ci participanți activi la viața societății basarabene.

2. Dinamica evoluției vieții comunităților evreiești a fost influențată de factori interni și externi și a fost modelată de interacțiunea dintre factori interni (solidaritatea religioasă, tradițiile culturale, educația, coeziunea comunitară) și factori externi (legislația, discriminarea, schimbările geopolitice). Factorii interni au fost determinanți pentru reziliența comunităților. Religia mozaică, instituțiile comunitare (cahalurile), școlile și organizațiile caritabile au oferit un cadru de coeziune. Educația a avut un rol central – tradiția de a oferi copiilor cea mai bună instruire posibilă, chiar în condiții de persecuție sau marginalizare, a generat o elită culturală și profesională cu impact vizibil asupra societății.

Factorii externi au fost, însă, decisivi în direcționarea traiectoriei colective. În perioada țaristă, regimul restrictiv al Zonei de Ședere, fiscalitatea dublă și interdicțiile de proprietate au determinat concentrarea evreilor în mediul urban și orientarea lor spre comerț și meșteșuguri. După 1918, integrarea în România a deschis perspective de emancipare prin Constituția din 1923, dar climatul naționalist și antisemit din anii 1930 a subminat acest proces. De asemenea, legislația contradictorie (egalitate juridică pe hârtie, dar excludere practică prin decrete și revizuirea cetățeniei) a creat o permanentă stare de insecuritate. Această combinație de factori a generat o comunitate adaptabilă, rezilientă, dar confruntată constant cu tensiunea dintre integrare și marginalizare.

3. Un alt rezultat important al cercetării este relevarea valorii microistoriei și a istoriei orale în înțelegerea experienței evreiești. Studiile de caz dedicate Chișinăului, Vadului Rașcov și migrației unei familii evreiești basarabene demonstrează că statistica dobândește sens doar atunci când este completată de vocea indivizilor.

Chișinăul evreiesc, prin sinagogile, școlile și orfelinatele sale, dar și prin poveștile foștilor locuitori, se conturează ca un spațiu viu al memoriei. Vadul Rașcov, un târg provincial dominat numeric de evrei la începutul sec. XX, arată cum o comunitate mică poate avea o influență economică și culturală majoră. Povestea migranților din familia Barchmann, transmisă prin memoriile lui Jacqueline Alÿs-Barchmann, confirmă faptul că marile procese istorice (exodul,

diaspora) se înțeleg mai bine prin destine individuale. Istoria orală, istoriile personale și memorialistica nu doar completează, dar oferă legitimitate și profunzime istoriei. Ele fac ca experiența comunităților să fie transmisibilă și inteligibilă pentru publicul contemporan.

4. Cercetările de teren, completate de descoperirile recente, au demonstrat fragilitatea, dar și valoarea patrimoniului evreiesc din Basarabia, ca resursă identitară și civică de mare importanță pentru societate. Sinagogile părăsite, cimitirele uitate, monumentele funerare degradate, dar și tradițiile orale aflate pe cale de dispariție constituie mărturii care trebuie conservate. Inițiative precum cartografierea cimitirelor, muzeul în aer liber de la Onițcani sau ghidurile turistice multilingve realizate în colaborare cu Centropa arată că patrimoniul poate fi nu doar documentat, ci și valorificat prin integrarea în circuitul educațional și turistic. În acest fel, memoria comunităților evreiești nu este doar recuperată, ci și transformată într-un instrument de promovare a toleranței, al respectului reciproc și al coeziunii sociale. Conservarea patrimoniului nu este o chestiune exclusiv evreiască, ci o responsabilitate colectivă, întrucât acest patrimoniu reflectă istoria conviețuirii interetnice și contribuția evreilor la identitatea regională.

5. În urma procesului îndelungat al cercetărilor istoriei și patrimoniului evreiesc se dovedește că abordarea interdisciplinară ar putea servi ca un model pentru studiul altor comunități etnice. Cercetarea a demonstrat eficiența unei metodologii care combină analiza istorică, interpretarea etnologică, cercetarea de teren, microistoria și istoria orală. Această abordare integrată oferă un model valid nu doar pentru studierea evreilor, ci și pentru alte comunități etnice din spațiul românesc și est-european. Aplicarea aceleiași metodologii ar putea evidenția dimensiuni inedite ale comunităților armene, germane, bulgare sau găgăuze din regiune. Interdisciplinaritatea permite depășirea limitelor fiecărei discipline și obținerea unei perspective mai complete asupra fenomenelor de conviețuire și interacțiune culturală.

În ansamblu, cercetarea confirmă că evreii basarabeni au fost un element constitutiv al societății locale, că evoluția lor a fost marcată de interacțiunea dintre factori interni și externi, că mărturiile individuale aduc valoare suplimentară cercetării, că patrimoniul cultural evreiesc trebuie conservat și valorizat și că abordarea interdisciplinară oferă un cadru metodologic solid pentru studiul diversității culturale.

Lucrarea demonstrează că istoria evreilor basarabeni nu este doar un capitol al istoriei evreilor, ci parte integrantă a istoriei Basarabiei și a Europei de Est. Ea are relevanță științifică, educațională și civică, constituind o resursă pentru promovarea toleranței și pentru construirea unei memorii colective bazate pe diversitate și respect reciproc. Într-un context marcat încă de tensiuni identitare, studiul comunităților evreiești din Basarabia devine un act de recuperare a

memoriei, dar și un instrument de educație civică și interculturală, confirmând actualitatea și valoarea cercetării.

RECOMANDĂRI

Urmare a examinării comunităților evreiești din Basarabia în perioada țaristă și perioada interbelică prin prisma aspectelor etnoculturale și a concluziilor generale enunțate, venim cu următoarele recomandări cu caracter teoretic și aplicativ, după cum urmează:

1. Continuarea **cercetărilor interdisciplinare** este indispensabilă, deoarece, studiul comunităților evreiești din Basarabia nu poate fi redus la o singură perspectivă, iar fenomenul este multistratificat și implică dimensiuni etnologice, istorice, lingvistice, religioase și socio-economice. Utilizarea metodelor complementare – de la analiza documentară și arhivistică, la cercetarea de teren, interviurile de istorie orală și metodele antropologiei vizuale – oferă o imagine fidelă a realității. Extinderea cercetărilor asupra unor localități basarabene, mai puțin studiate până în prezent, va completa tabloul și ar permite conturarea unor tipologii regionale ale vieții evreiești. Compararea situației comunităților evreiești din Basarabia cu cele din alte regiuni ale Europei de Est va contribui la înțelegerea fenomenului în contexte transnaționale.

2. **Conservarea patrimoniului cultural evreiesc** lăsat de comunitățile evreiești – sinagogi, cimitire, monumente funerare, clădiri comunitare și spații comerciale –, constituie mărturii ale unei prezențe istorice îndelungate. Din păcate, multe dintre aceste obiective se află astăzi într-o stare avansată de degradare. Documentarea fotografică, cartografierea și digitalizarea acestora sunt pași esențiali pentru salvarea memoriei colective. Restaurarea și includerea lor în circuite culturale nu doar că ar spori vizibilitatea patrimoniului evreiesc, ci ar putea contribui la dezvoltarea localităților prin atragerea vizitatorilor. Patrimoniul imaterial – povești de viață, tradiții religioase, obiceiuri legate de sărbători, rețete culinare – trebuie colectat, arhivat și pus la dispoziția publicului larg, inclusiv prin platforme digitale accesibile. Se vor crea astfel punți între generații și se va asigura transmiterea unor valori culturale universale.

3. **Valorificarea educațională și civică** a rezultatelor cercetării stă la baza integrării istoriei evreilor din Basarabia în programele școlare și universitare și reprezintă o condiție pentru construirea unei memorii colective echilibrate. Elaborarea de manuale, auxiliare didactice și resurse digitale care să includă capitole dedicate prezenței evreilor în spațiul basarabean ar contribui la reducerea stereotipurilor și prejudecăților. Proiectele extracurriculare – expoziții tematice, ghiduri istorice, tururi interactive în fostele cartiere evreiești – pot deveni instrumente educaționale eficiente pentru tineri, stimulând înțelegerea diversității și cultivarea respectului reciproc. Astfel de inițiative au și o puternică dimensiune civică, promovând valorile toleranței, dialogului intercultural și coeziunii sociale.

4. Promovarea **turismului cultural** poate și trebuie să se realizeze utilizând rezultatele cercetării pentru dezvoltarea locală a turismului cultural. Organizarea unor trasee tematice – *Drumul sinagogilor, Cimitirele evreiești din Basarabia, Cartierele evreiești de altădată* – ar crea oportunități pentru valorificarea patrimoniului și, în același timp, ar stimula economia comunităților. Crearea unor muzee locale, expoziții itinerante sau festivaluri culturale dedicate patrimoniului evreiesc ar consolida vizibilitatea acestuia, atrăgând atât cercetători, cât și publicul larg. Prin astfel de inițiative, memoria istorică nu este doar conservată, ci și transformată într-un instrument de dezvoltare durabilă și de consolidare a identității locale.

5. Consolidarea **cooperărilor internaționale** ar fi o altă direcție esențială, care constă în crearea și consolidarea parteneriatelor cu instituții academice, centre de cercetare, organizații evreiești și fundații culturale internaționale. Aceste colaborări pot asigura resurse financiare, expertiză metodologică și vizibilitate pe plan global. Proiectele comune, conferințele internaționale și schimburile academice ar permite integrarea cercetărilor despre Basarabia într-un cadru comparativ mai larg, relevând conexiuni cu alte comunități evreiești din Europa Centrală și de Est. Implicarea organizațiilor evreiești internaționale ar putea sprijini atât documentarea patrimoniului, cât și restaurarea monumentelor sau publicarea de materiale dedicate memoriei evreiești.

Studiul comunităților evreiești din Basarabia nu se limitează la interesul academic, ci are o valoare socială, educațională și culturală profundă. Recomandările formulate vizează consolidarea cercetării științifice printr-o abordare interdisciplinară, dar și utilizarea practică a rezultatelor în beneficiul comunităților, prin promovarea patrimoniului, a educației civice și a dialogului intercultural. Prin combinarea dimensiunii științifice cu cea aplicativă poate fi asigurată păstrarea memoriei evreiești și transmiterea ei către generațiile viitoare.

REFEFRINȚE BIBLIOGRAFICE

1. IORGA, Nicolae. *Istoria evreilor în țările noastre*. În: *Evreii din România în texte istoriografice*. București: Ed. Hasefer, 2004. 670 p.; IORGA, Nicolae. *Problema evreiască la Cameră, o interpelare, cu o introducere de A.C. Cuza și note despre vechimea evreilor în țară*. Vălenii de Munte: Tipografia „Neamul românesc”, 1910. 50 p.
2. NISTOR, Ion. *Istoria Basarabiei*. Chișinău: Cartea moldovenească, 1991. 292 p.
3. КОВАРСКАЯ, Б. *Становление еврейского здравоохранения в Кишинёве в XIX веке*. În: *Международный симпозиум „История, язык и культура еврейского народа”*. Кишинев, 1995.
4. КОПАНСКИЙ, Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918–1940 гг.* Кишинёв: Pontos, 2002. 499 с.
5. TOMULEȚ, Valentin. *Burghezia evreiască din Basarabia sub raport îndeletnicitar (în baza datelor statistice inedite din 1858)*. În: *Analele Științifice ale Universității de Stat din Moldova*. Seria „Științe socioumane”. Chișinău, 1998, pp. 73-80; TOMULEȚ, Valentin. *Colonii evreiești din Basarabia în secolul al XIX-lea*. În: *Tyragetia*. Serie nouă, 2011, nr. 2(20), pp. 271-282.
6. DUMITRAN, Daniel; OLEA Sidonia-Petronela; STOIAN Claudiu. *Histories Written in Stone*, Cluj-Napoca: Mega, 2024. 203 p.; DUMITRAN, Daniel; OLEA Sidonia-Petronela; STOIAN, Claudiu. *The Evolution of the Alba Iulia Jewish Community Reflected in Funerary Art: A Proposed Model for Researching Jewish Cemeteries*. În: *Museikon 7/2022*, Cluj-Napoca: Mega, 2023, pp. 149-196. ISSN 2601-2200; DUMITRAN, Daniel. *From Missed Tolerance to Civil Equality: The Jews in Transylvania until the Middle of the Nineteenth Century*. În: *Journal of Religion in Europe*. Volumul 16 (nov 2023), pp. 415-445.
7. GUMENĂI, Ion. *Modificarea spectrului religios al Basarabiei (1812–1828)*. În: *Buletin Științific. Revista de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie (Serie Nouă)*, 2009, nr. 11(24), pp. 253-262; GUMENĂI, Ion. *Numărul populației evreiești și repartizarea acesteia în mediul rural și urban din Basarabia (1812–1861)*. În: *Tyragetia*. Serie nouă, 2009, nr. 2(18), pp. 179-183; GUMENĂI, Ion. *Politica confesională ca element de deznaționalizare în strategiile imperiale ruse la hotarele sale vestice*. (Cazul guberniilor de nord – vest și Basarabiei). În: *Politici imperiale în Estul și Vestul spațiului românesc*, Ed. 3, 10-13 iunie 2010, București. București: 2010, Ediția 3, pp. 260-272.
8. UNGUREANU, Constantin. *Locuitorii ținutului Orhei, în anul 1820*. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2019, nr. 3-4 (119-120), pp. 28-57.

9. EMILCIUC, Andrei. *Activitatea negustorilor supuși străini de confesiune iudaică în Basarabia: cadrul legal și fiscal (1812–1860)*. În: *Studia Universitatis Moldaviae* (Seria Științe Umanistice), 2018, nr. 4(114), pp. 100-106; EMILCIUC, Andrei. *Fenomenul eschivării etnicilor evrei din Basarabia de la încorporare în anii Primului Război Mondial (1914–1917)*. În: *Valorificarea patrimoniului etnocultural: al Republicii Moldova în cercetare și educație*, 16 noiembrie 2017, Chișinău. Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, 2017, Ediția 2, pp. 16-17.

10. CIOCANU, Sergius. Cimitirele evreiești ale orașului Chișinău. Considerații preliminare. În: *Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare*, 30-31 mai 2022, Chișinău. Chișinău: Notograf Prim, 2022, Ediția 14, pp. 95-102; CIOCANU, Sergius. Sinagoga Mare din Chișinău. În: *Arta*, 2020, nr. 1(AV), pp. 44-49.

11. ROITMAN, Alexandru. *Evreii din Basarabia și armata țaristă: Studiu introductiv*. În: *Studia Universitatis Moldaviae* (Seria Științe Umanistice), 2015, nr. 4(84), pp. 105-109; ROITMAN, Alexandru. *Evreii din Basarabia, cine sunt ei?*”. În: *Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești în spațiul est-carpatic: (secolele XIX–XX)*. Iași: Junimea, 2011, pp. 91-102; ROITMAN, Alexandru. *Ritualul funerar al evreilor-iudei din Republica Moldova*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2012, nr. 11-12, pp. 113-118; ROITMAN, Alexandru. *Școala religioasă evreiască din Chișinău fondată în memoria Haiei Moghilnik (Srulivici) în anul 1874*. În: *Identitățile Chișinăului*, 12-13 septembrie 2011, Chișinău. Chișinău: Bons Offices, 2011, Ediția 1, pp. 154-160; ROITMAN, Alexandru. *Unele considerații privind populația evreiască din orașul Chișinău (1774–1851)*. În: *Identitățile Chișinăului*, 1-2 octombrie 2013, Chișinău: Bons Offices, 2015, Ediția 2, pp. 94-99.

12. CONDRATICOVA, Liliana. *Activitatea argintarului Leiba Berg în Basarabia, la începutul secolului al XIX-lea*. În: *Sesiunea științifică a departamentului Istoria românilor, universală și arheologie*. Ediția a V-a, 28 aprilie 2018. Chișinău: USM, 2018, p. 50; CONDRATICOVA, Liliana. *Activitatea meșterilor-giuvaiergii din Moldova în anii '70–'80 (în baza Fabricii de bijuterii din Chișinău)*. În: *Tyragetia*, vol. IV [XIX], nr. 2, Chișinău, 2010, pp. 277-284; CONDRATICOVA, Liliana. *Arta metalelor din Basarabia (secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului XX)*. Chișinău, 2017. 386 p.

13. CEASTINA, Alla. *File din istoria spitalului evreiesc din Chișinău*. În: *Tradiții și procese etnice*, Ed. 1, 6 octombrie 2020, Chișinău: „Grafema Libris” SRL, 2020, Ediția 1, pp. 302-308.

14. ARAPU, Valentin. *Comunitatea evreiască și raporturile economice dintre Țara Moldovei și Polonia (a doua jumătate a sec. XVIII)*. În: *Studia Universitatis Moldaviae* (Seria Științe Umanistice), 2011, nr. 4(44), pp. 25-36.

15. ȘIHOVA, Irina; **PALIHOVICI, Iulii**. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației Imperiului Rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2021, nr. 29, pp. 61-66; ȘIHOVA, Irina; **PALIHOVICI, Iulii**. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (I)*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2020, nr. 27, pp. 89-98; ȘIHOVA, Irina; **PALIHOVICI, Iulii**. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (II)*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2020, nr. 28, pp. 74-79; ȘIHOVA, Irina; **PALIHOVICI, Iulii**. *Epigrafa evreiască: noi descoperiri în Republica Moldova*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2022, nr. 32, pp. 76-85; КЛЕЙМАН, Рита; ШИХОВА, Ирина. *Культурное наследие евреев Молдовы*. Кишинёв: "Elan INC" SRL, 2010. 109 c.
16. AGRIGOROAIEI Ion. *Basarabia în acte diplomatice: 1711–1947*. Iași: Casa Editorială Demiurg, 2012, p. 36.
17. Ibidem, p. 38.
18. *Chișinău. Descoperă viața evreiască a Chișinăului*, [online] [citat 08.04.2024]. Disponibil: <https://audiowalks.centropa.org/ro/Chișinău-ro/> (citat 18.09.2025)
19. *Vadul-Rașcov. Descoperă viața evreiască din Vadul-Rașcov* [online] [citat 07.03.2025]. Disponibil: <https://audiowalks.centropa.org/ro/basarabia/vadul-rascov/>
20. PALIHOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Rașcov în memoria localnicilor*. În: *Akados*, 2023, nr. 1(68), pp. 102-108.
21. CANTEMIR, Dimitrie. *Descrierea Moldovei*. Chișinău: Litera; București: Litera Int., 2001. p. 168; CANTEMIR, D. *Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Vol. I. Ediție critică întocmită de D. Slușanschi. București: Institutul Cultural Român, 2006. 456 p.; CANTEMIR, D., *Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Vol. II. Stud. introd., notă asupra ed. și note de V. Eșanu și A. Eșanu; Traducere din limba latină și indici de D. Slușanschi. București: Institutul Cultural Român, 2007. 408 p.
22. ibidem
23. NECULCE Ion. *Letopiseșul Țării Moldovei*. București – Chișinău: Litera Internațional. 2001, p. 281
24. HASDEU, Bogdan Petriceicu. *Studiu asupra iudaismului. Talmudul, ca profesiunea de credință a poporului israelit*. București: Tipografia Teodor Vaidescu, 1866, p. 6.
25. HASDEU, Bogdan Petriceicu. *Istoria toleranței religioase în România*. București: Tipografia lucrătorilor asociați, 1868, p. 85.
26. HASDEU, Bogdan Petriceicu. *Istoria toleranței religioase în România*, p. 85.
27. ARBURE, Zamfir C. *Basarabia în secolul XIX*, București: Institutul de arte grafice Carol Göbl, 1898, p. 111

28. ARBURE, Zamfir C. *Basarabia in secolul XIX*, p. 111
29. Ibidem, p. 111
30. Ibidem, p. 112
31. Ibidem, p. 257
32. IORGA, Nicolae. *Revista istorica, Dări de seamă, documente și notițe*. București: Editura Casei școalelor, 1915, p. 92.
33. IORGA, Nicolae. *Istoria evreilor în țările noastre*. În: *Evreii din România în texte istoriografice*, București: Ed. Hasefer, 2004, p. 586.
34. SCHWARZFELD, Elias. *Din istoria evreilor: Împopularea, reîmpopularea și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor în Moldova*. p. 168.
35. MORUZI, Dumitru C. *Problema jidovească și poporul român : lucrare dedicată membrilor constituintei*. Arad: Concordia, 1914, p. 18
36. ROITMAN, Alexandru. Teză de doctor în istorie, Chișinău, 2025, 193 p. [online] [citât 12.06.2025] Disponibil la: <https://www.anacec.md/files/Roitman-teza.pdf>
37. *Замечанія на нынѣшнее состояніе Бессарабіи*. Писано въ Октябрѣ 1823 года. Сочиненіе Ф. Ф. Вигеля, Москва: Университетская типіографія, Страстной бульварѣ. 1892, p. 6
38. СКАЛЬКОВСКИЙ, А. *Опыт статистическаго описанія Новороссійскаго края*. Ч. I. География, этнография и народонаселеніе Новороссійскаго края. Одесса: Тип. Нитче, 1850. [online]. [citât: 20.09.2025]. Disponibil: <https://elibrigo.ru/safe-view/123456789/217891/1/MDAyX1JfMjAxNi0xMC0xNy0xMScyMS5wZGY>
39. АКСАКОВ, И. *Записка о бессарабскихъ раскольникахъ*. 1886. [online] [citât 18.09.2025] Disponibil: <https://www.litres.ru/ivan-aksakov/zapiska-o-bessarabskih-raskolnikah/>
40. NISTOR Ion, *Istoria Basarabiei*, Chișinău: Cartea moldovenească, 1991, pp. 208-209
41. CIOBANU, Ștefan. *Chișinăul*. Editura Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia, 1925, p. 19.
42. Ibidem, p. 81.
43. CIOBANU. Ștefan. *Basarabia, Ediția expoziției*. Imprimeria statului din Chișinău, 1926, p. 71.
44. Ibidem, p. 76.
45. CIOBANU. Ștefan. *Basarabia, Ediția expoziției*. p. 76
46. CIOBANU. Ștefan. *Basarabia, Ediția ezpoziției*, p. 77.

47. BEZVICONI, Gheorghe. *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București: Institutul de Istorie Națională, 1947. [online] [citat 18.09.2025] Disponibil: <https://archive.org/details/bezviconi-gheorghe-g.-calatori-rusi-in-moldova-si-muntenia-scan/mode/2up>, p. 172.
48. BEZVICONI, Gheorghe. *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, p. 168.
49. Ibidem, p. 69.
50. CAZACU, Petre. *Zece ani de la Unire: Moldova dintre Prut si Nistru: 1918–1928*. București: Tipografia ziarului „Universul”, [19--]. p. 297.
51. МЕДВЕДЕВА И.М. *Основные направления динамики этнического состава Молдавии в 50-60-е гг. XX в.* În: *Русин*, 2013, Nr. 3 (33), p. 172.
52. *Отдел этнографии и искусствоведения. Академия наук Молдавской ССР*. Кишинёв, „Штиинца”, 1985, p. 4.
53. БЕРГ, Л. С. *Бессарабия. Страна. Люди. Хозяйство*. Петроград: Издательство „Огни”, 1918, pp. 134-141.
54. БЕРГ, Л. С. *Население Бессарабии: этнографический состав и численность*. Петроград: Рос. гос. акад. тип., 1923. p. 32
55. БЕРГ, Л. С. *Население Бессарабии: этнографический состав и численность*, p. 32
56. БЕРГ, Л. С. Ibidem, p. 32
57. ГЕССЕН, Ю. И. *История еврейского народа в России*. Том второй (Издание первое), Ленинград: Типография К.-О. Ленинградского губпрофсовета, 1927, p. 44.
58. САМОЙЛОВ, С. И. *Румыния. Политическая география*. Москва: Военное издательство Министерства вооружённых сил Союза ССР, 1947, p. 53
59. *Этнография и искусство Молдавии*. Кишинёв: Штиинца, 1972. 231 с.
60. ЗЕЛЕНЧУК, В. С.; ПОПОВИЧ Ю. В. *Население Хотинского уезда в XIX в.* În: *Этнография и искусство Молдавии*. Кишинёв: Штиинца, 1972, p. 21.
61. Ibidem, p. 21
62. ЗАГОРОДНАЯ Е. М.; ЗЕЛЕНЧУК В. С. *Население Молдавской ССР (социально-демографические процессы)*. Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1987, p. 16, 20.
63. Ibidem, p. 71.
64. Ibidem, p. 15-16.
65. Ibidem, p. 20.
66. *Свод памятников истории и культуры Молдавской ССР. Северная зона. Макет*. Кишинёв: „Штиинца”, 1987, p. 90.
67. Ibidem, p. 689.

68. Ibidem, p. 629.

69. КОПАНСКИЙ Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918–1940 гг.*, p. 497

70. КЛЕЙМАН, Рита. ШИХОВА Ирина. *Культурное наследие евреев Молдовы*, Elan Poligraf, Chișinău, 2010

71. TOMULEȚ, Valentin. *Burghezia evreiască din Basarabia sub raport îndeletnicitar (în baza datelor statistice inedite din 1858)*. În: *Analele Științifice ale Universității de Stat din Moldova. Seria „Științe socioumane”*. Chișinău, 1998, pp. 73-80; TOMULEȚ, Valentin, *Activitatea comercială a negustorilor străini la Chișinău în anii '20- '30 ai sec. al XIX-lea*. În: Conferința corpului didactico-științific „Bilanțul activității științifice a USM pe anii 1998–1999”. 27 septembrie – 2 octombrie 2000. Rezumatele comunicărilor. Științe socioumane. Chișinău, 2000, pp. 278-279; TOMULEȚ, Valentin. *Influența activității comerciale a negustorilor evrei asupra evoluției stărilor mijlocii din Basarabia (anii 1812–1868)*. În: *Symposia Professorum. Seria „Istorie”*. Materialele Sesiunii științifice din 4-5 mai 2001. Chișinău, 2001, pp. 47-53; TOMULEȚ, Valentin. *Rolul negustorilor din Ismail și Reni în relațiile comerciale ale Basarabiei cu Sublima Poartă în anii '30 ai secolului al XIX-lea*. În: *Analele Științifice ale Universității de Stat din Moldova. Seria „Științe socioumanistice”*. Chișinău, 2001, vol. II, pp. 299-310; TOMULEȚ, Valentin. *Influența activității comerciale a negustorilor evrei asupra evoluției stărilor mijlocii din Basarabia (anii 1812–1868)*. În: *Symposia professorum. Seria „Istorie”*. Materialele sesiunii științifice din 4-5 mai 2001. Chișinău: ULIM, 2001, pp. 47-53; TOMULEȚ, Valentin. *Evreii în structura etnică a burgheziei comerciale din Basarabia (anii 1812–1868)*. În: *Tyragetia. Serie nouă*, 2007, nr. 2(16), pp. 45-56; TOMULEȚ, Valentin. *Colonii evreiești din Basarabia în secolul al XIX-lea*. În: *Tyragetia. Serie nouă*, 2011, nr. 2(20), pp. 271-282.

72. TOMULEȚ, Valentin. *Basarabia în epoca modernă (1812–1918). Instrumente, regulamente, termeni*, Chișinău: Lexon-Prim, 2014, p.14

73. TOMULEȚ, Valentin. *Basarabia în epoca modernă (1812–1918)*, p. 11

74. TOMULEȚ, Valentin. *Elite ale burgheziei basarabene: negustorii de gildă angroșiști din Chișinău (1812-1868)*. În: *Studii de arhondologie și genealogie*, 2 decembrie 2013, Chișinău. Chișinău: Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”, 2013, Vol.1, p.30

75. TOMULEȚ, Valentin. *Basarabia în epoca modernă (1812–1918)*, p. 56

76. TOMULEȚ, Valentin. *Coloniile evreiești*. În: *Tyragetia, serie nouă*, vol. V [XX], nr. 2, Istorie. Muzeologie, p. 272. [online] [citată 10.09.2025] Disponibil: https://www.nationalmuseum.md/ro/press_releases/journal_tyragetia/colonii_evreiesti_din_basarabia_in_secolul_al_xix_lea/

77. TOMULEȚ, Valentin. *Coloniile evreiești*, p. 278
78. TOMULEȚ, Valentin. *Coloniile evreiești*, p. 280
79. CONDRATICOVA, Liliana. *Evoluția breslelor, atelierelor și a statutului bijutierilor (secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea)*. În: *Arta*, 2015, p.48; CONDRATICOVA, Liliana. *Orașul Chișinău – centru al dezvoltării și afirmării artei metalelor*. În: *Dialogica*, nr. 1, 2022, p.,82
80. CONDRATICOVA, Liliana. *Orașul Chișinău – centru al dezvoltării și afirmării artei metalelor*. În: *Dialogica* nr. 1, 2022, p. 82; CONDRATICOVA, Liliana. *Activitatea argintarului Leiba Berg în Basarabia, la începutul secolului al XIX-lea*. În: *Sesiunea științifică a departamentului Istoria românilor, universală și arheologie*. Ediția a V-a. Chișinău, 28 aprilie 2018. 2018, pp. 50-51.
81. *Recensământul general al populației din 1930, Vol. II, Neam, limbă maternă, religie*, București: Editura Institutului Central de Statistică, 1938, p. 268
82. EMILCIUC, Andrei. *Politica rusă față de restanțele fiscale în rândul antreprenorilor și particularitățile aplicării ei în Basarabia (1812–1831)*, p. 78
83. EMILCIUC, Andrei. *Transhumanța comercială în Basarabia (1812–1853)*. În: *Tyragetia*. Serie nouă, 2017, nr. 2(26), p.80
84. EMILCIUC, Andrei. *Fenomenul eschivării etnicilor evrei din Basarabia de la încorporare în anii Primului Război Mondial (1914–1917)*. În: *Valorificarea patrimoniului etnocultural: al Republicii Moldova în cercetare și educație*, 16 noiembrie 2017, Chișinău. Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, 2017, Ediția 2, p. 16
85. EMILCIUC, Andrei. *Activitatea negustorilor supuși străini de confesiune iudaică în Basarabia: cadrul legal și fiscal (1812–1860)*. În: *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice)*, 2018, nr. 4(114), p. 100
86. GUMENĂI, Ion; GULICA, Ilie. *Imaginea elevului basarabean în instituțiile de învățământ secundar rusești (mijlocul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX)*. In: *Centenar Sfatul Țării: 1917–2017: Materialele conferinței științifice internaționale*, Ed. Chișinău, 21 noiembrie 2017, Chișinău. 2017: Editura „Lexon-Prim”, 2017, pp. 236-237
87. GUMENĂI, Ion; GULICA, Ilie. *Imaginea elevului basarabean în instituțiile de învățământ secundar rusești (mijlocul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX)*, p. 237
88. Ibidem, p. 237
89. GUMENĂI, Ion. *Modificarea spectrului religios al Basarabiei (1812–1828)*. În: *Buletin Științific. Revista de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie (Serie Nouă)*, 2009, nr. 11(24), pp. 256-257

90. GUMENĂI, Ion. *Numărul populației evreiești și repartizarea acesteia în mediul rural și urban din Basarabia (1812–1861)*. În: *Tyragetia. Serie nouă*, 2009, nr. 2(18), p.182
91. ȘIHOVA, Irina. *Еврейское население Бессарабии в составе Российской Империи: законодательная база, демография, занятия*. În: *Comunități Etnice și Diaspora în timp și spațiu*, 1 octombrie 2019, Chișinău. Chișinău: Tipografia Biotehdesign, 2019, p. 187
92. ШИХОВА, Ирина. În: *Черта. К 100-летию отмены черты оседлости в Российской империи*, Изд. „Точка”, Москва, 2017 г. p. 350
93. СТЕПАНОВ, Вячеслав. *Миниатюры традиционной жизни евреев в „Очерках Днестра” А. С. Афанасьева-Чужбинского*. În: *Revista de etnologie și culturologie*, Volumul XV. Chișinău, 2014, pp. 7-18
94. ДАМЬЯН, Виктор. *Евреи молдавского княжества накануне вхождения Бессарабии в состав Российской Империи*. În: *Славянские чтения*, 2019, nr. 13(19), pp. 76-89.
95. CIOCANU, Sergius. *Cimitirele evreiești ale orașului Chișinău. Considerații preliminare*. În: *Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare*, 30-31 mai 2022, Chișinău. Chișinău: Notograf Prim, 2022, Ediția 14, pp. 95-102.
96. CIOCANU, Sergius. *Sinagoga Mare din Chișinău*. În: *Arta*, 2020, nr. 1(AV), pp. 44-49.
97. ARAPU, Valentin. *Problema relațiilor comerciale dintre Țara Moldovei și Polonia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea reflectată în izvoarele istorice ale epocii*. În: *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice)*, 2017, nr. 10(110), p. 127
98. ARAPU, Valentin. *Comunitatea evreiască și raporturile economice dintre Țara Moldovei și Polonia (a doua jumătate a sec. XVIII)*. În: *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice)*, 2011, nr. 4(44), p. 32
99. CEASTINA, Alla. *File din istoria spitalului evreiesc din Chișinău*. În: *Tradiții și procese etnice*, 6 octombrie 2020, Chișinău. Chișinău: „Grafema Libris” SRL, 2020, Ediția 1, p.302
100. ROITMAN, Alexandru. *Școala religioasă evreiască din Chișinău fondată în memoria Haiei Moghilnik (Srulivici) în anul 1874*. În: *Identitățile Chișinăului*, 12-13 septembrie 2011, Chișinău. Chișinău: Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”, 2011, Ediția 1, p. 154
101. ROITMAN, Alexandru. *Evreii din Basarabia și armata țaristă: Studiu introductiv*. În: *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice)*, 2015, nr. 4(84), p. 105.
102. ROITMAN, Alexandru. *Ritualul funerar al evreilor-iudei din Republica Moldova*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2012, nr. 11-12, p. 113.
103. ROITMAN, Alexandru. *Unele considerații privind populația evreiască din orașul Chișinău (1774–1851)*. În: *Identitățile Chișinăului*, 1-2 octombrie 2013, Chișinău. Chișinău, Republica Moldova: Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”, 2015, Ediția 2, p.96

104. ROITMAN, Alexandru. *Evreii din Basarabia, cine sunt ei?* În: Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești în spațiul est-carpatic: (secolele XIX–XX), Iași: Junimea, 2011. p. 4
105. Ibidem, p. 6
106. ENCIU, N. *Tradiționalism și modernitate în Basarabia anilor 1918–1940*. Vol. I: *Populația Basarabiei interbelice*. Aspecte demografice. Chișinău: Editura Lexon-Prim, 2013. 424 p.; ENCIU, Nicolae. *105 ani de la înfăptuirea Marii Uniri Etapele revenirii Basarabiei în cadrul statului național unitar român*. În: Dialogica, revista de studii culturale și literatură, 2023, nr. 1(S), supl. nr. 1, pp. 16-25; ENCIU, Nicolae. *Orașul și județul Bălți de la începuturi până în anul Marii Uniri*. În: Bălți: Cultura promovării imaginii orașului, Chișinău: 2023, pp. 71-84.
107. PRISAC, Lidia. *Migrația armenilor în spațiul românesc dintre Prut și Nistru: premise și direcții (sec. XI–XIX)*. În: *Buletin Științific al Tinerilor Istorici*, Serie nouă, II (VII), Chișinău, 2013, p. 319; PRISAC, Lidia. *Populația Chișinăului în perioada interbelică*. În: *Latinitate, Romanitate, Românități*, 3-5 noiembrie 2022, Chișinău. Chișinău: Editura „Lexon-Prim”, 2022, Ediția 6, pp. 320-342.
108. NIȚĂ-COCIERU, Mariana. *Digitizarea și prezervarea materialului arhivistic privind evoluția istorică și culturală a evreilor din Basarabia*. În: *Studii Culturale*, Ed. 3, p.192
109. GUZUN, Vadim. *Foamea din anii 1921–1923 și refugiul din Transnistria: acțiunea română de ajutorare a etnicilor evrei*. În: *Akados*, 2013, nr. 2(29), pp. 49-59; GUZUN, Vadim. *Refugiul etnicilor evrei din Uniunea Sovietică în România în perioada 1919–1936*. În: *Caietele CNSAS*. Revistă semestrială editată de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, anul III, nr. 2 6)/2010, București: Editura CNSAS, 2012, pp. 199-228.
110. DUMITRAN, Daniel; OLEA Sidonia-Petronela; STOIAN Claudiu. *Histoires Written in Stone*, Cluj-Napoca: Mega, 2024. 203 p.; DUMITRAN, Daniel; OLEA Sidonia-Petronela; STOIAN, Claudiu. *The Evolution of the Alba Iulia Jewish Community Reflected in Funerary Art: A Proposed Model for Researching Jewish Cemeteries*. In: *Museikon* 7/2022, Cluj-Napoca: Mega, 2023, pp. 149-196. ISSN 2601-2200; DUMITRAN, Daniel. *From Missed Tolerance to Civil Equality: The Jews in Transylvania until the Middle of the Nineteenth Century*. In: *Journal of Religion in Europe*. Volumul 16 (nov 2023), pp. 415-445.
111. NEMȚEANU, Irina. *Ipostaze ale locuirii comunităților evreiești din Moldova (1775–1930)*. București: Simetria, 2022. 302 p.
112. Silviu Costachie. *Evreii din România. Studiu de geografie umană*, București, Editura Universității din București, 2004, pp. 13-14.
113. ANA. F. 205, inv. 1, d. 946; ANA. F. 6, inv. 18, d. 86.

114. ASCASM, 1983. Fond. 24-2-32, f. 21-23. Anexă la Raportul despre activitatea expediției etnografice a Secției de etnografie și culturologie a Academiei de Științe a RSSM. [online] [citat: 29.05.2025] Disponibil:

<https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/224.%20ASCASM%201983.%20Fondul%2024-2-32.%20%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BA%20%D0%9E%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82%D1%83%20%D0%BE%20%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B5%20%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D1%8D%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%D0%9E%D1%82%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B0%20%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%B8%20%D0%B8%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%90%D0%9D%20%D0%9C%D0%A1%D0%A1%D0%A0.%20digit..pdf>

115.AEIPC, 1986. Fond. 23, f. 27-37. Zilnic. Expediția etnografică Coșeru G. C. *Mestesuguri traditionale: prelucrarea pieilor*. [online] [citat: 26.05.2025] Disponibil: <https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/23.%20AEIPC%201986%20zilnic%20expeditia%20etnografica%20Coseru%20G.%20Mestesuguri%20traditionale.%20digit..pdf>

116.AEIPC, 1983. Fond. 117, f. 1-3. Secția moldovenească a Consiliului Științific pe probleme naționale a Academiei de Științe a URSS. [online] [citat: 26.05.2025] Disponibil: <https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/117.%20A%D0%95IPC%201983%20%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD.%2045-17.03.1983%20%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%83%D0%BC%D0%B0%20%D0%90%D0%9D%20%D0%9C%D0%A1%D0%A1%D0%A0%20-%20%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4.%20%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%9D%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD.%20%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D0%BC%20%D0%90%D0%9D%20%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0.%20digit.PDF>

117.AEIPC. F. 28 (1970); 43 (1970); 48 (1972); 52 (1976); 85 (1976); 153 (1970). Chestionare. [online] [citat: 26.05.2025] Disponibil: <https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/117.%20A%D0%95IPC%201983%20%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD.%2045-17.03.1983%20%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%83%D0%BC%D0%B0%20%D0%90%D0%9D%20%D0%9C%D0%A1%D0%A1%D0%A0%20-%20%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4.%20%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%9D%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD.%20%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D0%BC%20%D0%90%D0%9D%20%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0.%20digit.PDF>

118.PALIOVICI, Iulii. *Despre migrația evreilor din zona de reședință (pe baza unor mărturii scrise)*. În: *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, 22-23 septembrie 2020, Chișinău. Iași – Chișinău: 2020, Ediția 2, pp. 398-408; PALIOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Rașcov în memoria localnicilor*. În: *Revista de Știință, Inovare, Cultură și Artă*

„Akademos”, 2023, nr. 1(68), pp. 102-108; PALIHOVICI, Iulii. *Ocupațiile tradiționale ale comunității evreiești din satul Vadul Rașcov, relatate de localnici*. În: *Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare*, 28-29 mai 2020, Chișinău. Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, 2020, Ediția 12, Vol.1, pp. 219-227; ȘIHOVA, Irina; PALIHOVICI, Iulii. *Epigrafica evreiască: noi descoperiri în Republica Moldova*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2022, nr. 32, pp. 76-85.

119. *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I. București 2000: Editura Academiei Române. 826 p.; *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. VI. București 2010: Editura Academiei Române. 861 p.

120. *Călători străini despre Țările Române*. p.861

121. *Izvoare* 1990, pp. 237-238

122. *Călători străini despre Țările Române*. București 2000, p. 54

123. *Călători străini despre Țările Române*, p. 144

124. *Călători străini despre Țările Române*, p. 210

125. *Călători străini despre Țările Române*, p. 260

126. *Călători străini despre Țările Române*, p. 314

127. *Călători străini despre Țările Române*, p. 335

128. *Călători străini despre Țările Române*, p. 490

129. *Călători străini despre Țările Române*, p. 551

130. *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă. Vol. VI. București: Editura Academiei Române, 2010.

131. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, București, 1986, p. XXXV.

132. Jacqueline Alis-Barchmann, „*Française! d’ou par ou?*”, Marsilia: Editions Sillages, 2015.

133. Jacqueline Alis-Barchmann, „*Française! d’ou par ou?*”, p. 325

134. Jacqueline Alis-Barchmann, „*Française! d’ou par ou?*”, pp. 624-625

135. *Călători străini despre Țările Române*. București 2000, pp. 626-627

136. *Călători străini despre Țările Române*, p. 629

137. *Călători străini despre Țările Române*, pp. 634-635

138. УРУСОВЪ, С. Д. *Записки губернатора*. Кишинёвъ 1903–1904 г. Издание В.М. Саблина. Chișinău: „Litera AVN” (Combinatul Poligrafic), 2011, p. 11; *Însemnările guvernatorului* au fost editate în limba engleză, fiind traduse de Herman Rosenthal – Prince Serge Dmitrievich Urusov. *Memoirs of a Russian Governor*. London and New York, Harper & Brothers

Publishers, 1908. [online] [citat 14.06.2025] Disponibil: în <https://archive.org/stream/cu31924028368979#page/n5>.

139. *Prințul și pogromul: Chișinău, vara anului 1903*. În: Matei Cazacu, Nicolas Trifon. Republica Moldova. Un stat în căutarea națiunii. Chișinău: Cartier, 2017, pp. 377-382.

140. УРУСОВЪ С. Д. *Записки губернатора*. Кишинёвъ 1903–1904 г. Издание В.М. Саблина. Chișinău: „Litera AVN” (Combinatul Poligrafic), 2011, pp. 235-276.

141. РЕЗНИК С. *Вместе или врозь? Заметки на полях книги А. И. Солженицына*. Москва: Захаров, 2005. 720, p. 115

142. УРУСОВ, С. Д. *В тисках законов. Очерк о положении евреев в России*, Москва, Издательство В. М. Саблина, 1907, 33 с.

143. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, под редакцией Н. А. Тройницкого, кн. 3, Бессарабская губерния. Спб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905, р. XXI.

144. *Recensămintele populației ilustrate în publicațiile vremii (din arhiva Bibliotecii „N. Georgescu Roegen” a Institutului Național de Statistică)*, p. 2. [online] [citat 01.06.2025] Disponibil:

https://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2021/11/recensamintele_in_arhiva_bibliotecii_ins.pdf.

145. MANUIȚĂ Sabin< GEORGESCU D. C. *Populația României*. București: Editura Institutului General de Statistică, 1938, p. 58.

146. ESKENAZY, Victor. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, București: I.P. Filaret, 1986, p. LI.

147. ESKENAZY, Victor. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, p. XXI

148. COSTACHIE, Silviu. *Evreii din România. Studiu de geografie umana*. [online] [citat 08.04.2024]. Disponibil: <https://archive.org/details/EVREII>, p.55

149. idem, p.44

150. ARAPU, Valentin. *Comunitatea evreiască și raporturile economice dintre Țara Moldovei și Polonia (a doua jumătate a sec. XVIII)*. În: Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice), 2011, nr. 4(44), pp. 25-36.

151. NISTOR, Ion, *Istoria Basarabiei*. Chișinău: Cartea moldovenească, 1991, p. 198.

152. NISTOR, Ion, *Istoria Basarabiei*, p.198

153. ЭБЕРГАРДТ, Я. *Памятники старины и археологические находки в Бессарабии*. În: *Сегодняшняя бессарабская жизнь*, 1915, Nr. 305 (25.12.1915), pp. 2-3; 1916,

Nr. 1 (01.01.1916), p. 2; 1916. Nr. 9 (11.01.1916), p. 3.; Nr. 16 (18.01.1916), p. 4; Nr. 18 (20.01.1916), p. 4.

154. САПОЖНИКОВ, И. *Свод археологических памятников Бессарабии: очерк истории создания в 1913–1916 годах*. În: Південний захід. Одесика Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 26. Одеса: „Друкарський дім” 2019, p. 37.

155. *Datele Recensământului din Țara Moldovei din anii 1772–1773, 1774, pe ținuturi, localități și nume de proprietari impozabili*. [online] [citat 20.09.2025] Disponibil la <https://arhiva.gov.md/datele-recensamintelor-din-tara-moldovei-din-anii-1772-3-1774-integral-online-pe-tinuturi-localitati-si-nume-de-proprietari-impozabili/>

156. *Moldova în epoca feudalismului. Recensămintele populației Moldovei*. Chișinău: Editura Știință, 1975. Volumul VII, partea 2, p. 364.

157. *Moldova în epoca feudalismului, Recensămintele populației Moldovei*. Chișinău: Editura Știință, 1975. Volumul VII, partea 2, p. 364.

158. *Moldova în epoca feudalismului, Recensămintele populației Moldovei*. Chișinău: Editura Știință, 1975. Volumul VII, partea 2, p. 202.

159. *Бессарабская перепись населения 1817г.* Chișinău 1903. p.7

160. *Замечанія на нынешнее состояніе Бессарабіи. Писано въ Октябре 1823 года. Сочиненіе Ф.Ф. Вигеля*, МОСКВА: Университетская типографія, Страстной бульваръ. 1892, p. 3.

161. *Бессарабская перепись населения 1817 г.* Chișinău, 1903, p. 83

162. *Списки населенных мест Российской Империи, III. Бессарабская область*. Типография Карла Вульфа, 1861 г., p. XXVII

163. *Списки населенных мест Российской Империи, III. Бессарабская область*. Типография Карла Вульфа, 1861 г., p. XXIV

164. *Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положеніе о первой всеобщей переписи населения Российской империи*. Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1895. -[2], 3, 18 с.

165. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*, Издание Центрального Статистического Комитета, С.- Петербург, 1905 г

166. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*

167. PALIHOVICI, Iulii. Simpozionul științific internațional de etnologie: „Tradiții și procese etnice”, Ediția a III-a, IPC, Chișinău, 22.02.2022. Comunicare: *Ocupațiile, meseriile și*

meșteșugurile evreilor din Basarabia în datele statistice ale recensământului Imperiului rus din 1897

168. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*, Издание Центрального Статистического Комитета, С.- Петербург, 1905 г, р.XXI

169. *Населённые места Российской Империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладавших вероисповеданий, по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 г.* СПб, 1905. III. Бессарабская губерния.

170. *Recensământul general al populației din 1930. Vol. 2. Neam, limba maternă, religie. Partea 1. Neam, limba maternă.*

171. ȘIHOVA, Irina, PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației Imperiului Rus referitoare la evrei (anii 1762–1818).* În: Revista de Etnologie și Culturologie, 2021, nr. 29, pp. 61-66.

172. PURICI, Ștefan. *Istoria Basarabiei.* București: Editura Semne, 2011, p. 155

173. SPECTOR, Shmuel. *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, New York University Press, 2001.

174. *Populațiunea actuală a României, Cifre generale ale recensământului din 29 decembrie 1930*, Publicațiile direcțiunii recensământului general al populației, București, 1931, p. 9

175. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, Volumul II: neam, limbă maternă, religie. Imprimeria națională, București, 1938, p.XXVI.

176. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930.* București: Imprimeria Națională, 1938, Vol. 2, p. XXIV.

177. MANUILĂ, Sabin. *Populația României*, București: Editura Cînsitului Central de Statistică, 1938, p.58

178. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924.* Адресно – Справочная книга „Весь Кишинев” с уездами Бессарабии и Календарь на 1924 год. Ch.: Ed. „Ș. Șapoșnik” (str. Sinadino, 45), 1924.

179. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930.* București: Imprimeria Națională, 1938, Vol. 2, p. XXIV.

180. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930.* București: Imprimeria Națională, 1938, Vol. 2, p. XXIV.

181. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930.* București: Imprimeria Națională, 1938, Vol. 2, p. XXVI.

182. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. București: Imprimeria Națională, 1938, Vol. 2, p. L.
183. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. București: Imprimeria Națională, 1938, Vol. 5, p. XCIII.
184. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*, Издание Центрального Статистического Комитета, С.- Петербург, 1905 г, стр.3
185. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. București: Imprimeria Națională, 1940, Vol. 5, p. XCIII.
186. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. București: Imprimeria Națională, 1940, Vol. 5, p. XCIII.
187. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. București: Imprimeria Națională, 1940, Vol. 5, p. XCIII-XCIX.
188. ȘIHOVA, Irina; PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației imperiului rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2021, nr. 24, pp. 63-67
189. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*, Издание Центрального Статистического Комитета, С.- Петербург, 1905 г, p. 3
190. ȘIHOVA, Irina; PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației imperiului rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2021, nr. 24, pp. 63-67
191. ЕКАТЕРИНА II. *Сочинения* / Сост. и примеч. В. К. Былинина и М. П. Одесского. М., „Современник”, 1990. / [online] [citat 21.05.2021]. Disponibil la: http://az.lib.ru/e/ekaterina_w/text_0410.shtml
192. ЕКАТЕРИНА II. *Сочинения*
193. ЕКАТЕРИНА II. *Сочинения*
194. ЕКАТЕРИНА II. *Сочинения*
195. П.С.З.Р.И., *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, vol. XVI, nr. 11.720, p. 126-127, [online] [citat 07.01.2025]. Disponibil: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html
196. П.С.З.Р.И., *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, vol. XVIII, nr. 13.383, p. 1018, [online] [citat 07.01.2025]. Disponibil: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html

197. П.С.З.Р.И., vol. XIX, nr. 13.865, pp. 571-573
198. П.С.З.Р.И., v. XXIII, nr. 17.224, p. 532
199. П.С.З.Р.И., vol. XXIII, nr. 17.327, pp. 694-695
200. П.С.З.Р.И., v. XXIV, nr. 18.186, p. 760
201. ȘIHOVA, Irina; PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației imperiului rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, 2021, nr. 24, pp.63-67
202. П.С.З.Р.И., v. XXVIII, nr. 21.547, pă. 731-737
203. П.С.З.Р.И., vol. XXVIII, nr. 21.547, p. 731
204. П.С.З.Р.И., vol. XXVIII, nr. 21.547, p. 731
205. П.С.З.Р.И., vol. XXIX, nr. 22.678, p. 1321
206. П.С.З.Р.И., vol. XXXII, nr. 25.110, p. 316
207. П.С.З.Р.И., vol. XXXIV, nr. 26.805, pp. 221-222
208. П.С.З.Р.И., vol. XXXV, nr. 27.357, p. 222
209. ȘIHOVA, Irina; PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației imperiului rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*, pp. 63-67
210. DUKE, David. Trezirea la realitate, [online] [citat 14.06.2025] Disponibil: <https://sites.google.com/site/lecturicenzurate/david-duke-trezirea-la-realitate>
211. ȘIHOVA, Irina; PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației imperiului rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*, pp. 63-67
212. Ibidem
213. Ibidem
214. SUVEICĂ, Svetlana. *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): Modernizare prin reforme*. Chișinău: Editura Pontos, 2010, p.77
215. PANTELIMONESCU V. *Statutul evreilor din România*. Editura ziarului „Universul”, București, 1941, 203 p.
216. SUVEICĂ, Svetlana. *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928)*, p. 72.
217. Ibidem, p. 94.
218. SCURTU, Ioan. *Statutul politico-juridic al evreilor din Romania (1858–2004)*. [online] [citat 18.09.2025]. Disponibil: <https://ro.scribd.com/doc/188704153/STATUTUL-POLITICO-JURIDIC-AL-EVREILOR-DIN-ROMANIA>
219. IONESCU, Mihail E. *Reflections on the History of the Jewish Community from Romania*. În: *Evreii în societatea și conștiința istorică românească*. Reuniunea științifică din 29 mai 2003, București: Editura C.S.I.E.R., 2003, p. 49

220. SCURTU, Ioan. *Consideration regarding the History of the Romanian Jews in the inter-war period*, In: *Evreii în societatea și conștiința istorică românească. Reuniunea științifică din 29 mai 2003*, Editura C.S.I.E.R., București, 2003, p.18
221. SCURTU Ioan, *Consideration regarding the History of the Romanian Jews in the inter-war period*, p. 18
222. Ibidem, p.18
223. *Constituția României din 1938*. Monitorul oficial. Partea I nr. 48 din 27 februarie 1938, Art. 5, [online] [citat 18.09.2025]. Disponibil: <https://legislatie.just.ro/public/DetaliiDocument/14930>
224. *Constituția României din 1938*.
225. BENESCU, Sorin. *Chief rabbi Alexandru Șafran and the Jewish Community in Romania during the nazi, communist and post-communist periods, a kabbalistic perspective*, [online] [citat 18.09.2025]. Disponibil: <https://www.asociatia-alpha.ro/Jrls/040-2025/Jrls-040-171.pdf>
226. *Decret-Lege nr. 2.650 din 8 august 1940*, Monitorul oficial nr. 183 din 9 august 1940, [online] [citat 18.09.2025] Disponibil: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/37632>
227. TOMULEȚ, Valentin. *Activitatea comercială a negustorilor armeni în Basarabia în prima treime a sec. XIX*. În: *Tyragetia. Revista de arheologie, istorie și culturologie*. Chișinău, 1997, nr. IV-V, pp. 239-250
228. TOMULEȚ, V. *Basarabia în epoca modernă (1812–1918)*, Chișinău: Lexon-Prim, 2014, p. 230.
229. CORNEA, Sergiu. *Organizarea administrativă a Basarabiei (1812–1917)*. Cahul: Univ. de Stat din Cahul, 2003. p.63.
230. PURICI, Ștefan. *Istoria Basarabiei*. București : Semne, 2011, p. 33.
231. TOMULEȚ Valentin. *Basarabia în epoca modernă (1812–1918) (instituții, regulamente, termeni)*, 2014, p. 14
232. NISTOR, Ion. *Istoria Basarabiei*, Chișinău: Cartea moldovenească, 1991, p.209
233. TOMULEȚ, Valentin. *Colonii evreiești din Basarabia în secolul al XIX-lea*. În: *Tyragetia*. Serie nouă, 2011, nr. 2(20), p.272
234. TOMULEȚ, Valentin. *Colonii evreiești din Basarabia în secolul al XIX-lea*, p.272
235. TOMULEȚ, Valentin. *Colonii evreiești din Basarabia în secolul al XIX-lea*, p.277

236. TOMULEȚ Valentin. *Activitatea comercială a negustorilor armeni în Basarabia în prima treime a sec. XIX*. În: *Tyrageția. Revista de arheologie, istorie și culturologie*. Chișinău, 1997, nr. IV-V, pp. 239-250
237. TOMULEȚ Valentin, *Elite ale burgheziei basarabene: negustorii angroșiști armeni și greci (1812–1868)*. În: *Basarabia în sistemul economic și politic al Imperiului Rus (1812–1869): studii* / Valentin Tomuleț, Chișinău, Cartdidact, 2012, pp. 290-317.
238. ШИХОВА Ирина, *Черта. К 100-летию отмены черты оседлости в Российской империи*, Москва: Издательская группа „Точка”, 2017, p. 349
239. ШИХОВА Ирина, *Черта*, p. 350
240. TOMULEȚ, Valentin. *Colonii evreiești din Basarabia în secolul al XIX-lea*, p.272
241. CORNEA, Sergiu. *Organizarea administrativă a Basarabiei (1812–1917)*, p.63
242. ШИХОВА Ирина, *Черта. К 100-летию отмены черты оседлости в Российской империи*, Москва: Издательская группа „Точка”, 2017
243. Кишинёв. În: *Электронная еврейская энциклопедия* [online] [citat 10.10.2020]
Disponibil: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/12107/>
244. Кишинёв. În: *Электронная еврейская энциклопедия*[online] [citat 10.10.2020]
Disponibil: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/12107/>
245. TOMULEȚ, Valentin. *Basarabia în epoca modernă (1812–1918). (Instrumente, regulamente, termeni)*, Chișinău: Lexon-Prim, 2014, p.118
246. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*, стр. 164
247. Кишинёв. În: *Электронная еврейская энциклопедия* [online] [citat 10.10.2020]
Disponibil: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/12107/>
248. БАБСТ, И.К. *От Москвы до Лейпцига*. Москва: 1859 г. тип. В. Грачева и К°, p. 7.
249. СТЕПАНОВ, Вячеслав. *Миниатюры традиционной жизни евреев в „Очерках Днестра” А. С. Афанасьева-Чужбинского*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, Volumul XV, Chișinău, 2014, p. 10
250. Спиртные напитки. În: *Электронная еврейская энциклопедия* [online] [citat 10.10.2020] Disponibil: <https://eleven.co.il/jewish-history/overview/13925/>
251. ȘINOVA, Irina; PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației imperiului rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*, În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2021, nr. 24, pp. 63-67

252. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*, p. 164
253. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., Бессарабская губерния*, p. XXIII
254. Бессарабская губерния. În: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [online] [citat 28 mai 2021] Disponibil: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%91%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D1%8F>
255. ALEXANDRESCU, Ion. *Recensămintele României. Mică enciclopedie*, București, Meronia, 2007, p. 65
256. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. București: Imprimeria Națională, 1940, Vol. 5
257. ROTMAN, Liviu. *Antisemitism interbelic în România*, în Revista POLIS, Facultatea de Științe Politice și Administrative, Universitatea „Petre Andrei” din Iași. [online] [citat 18.09.2025], Disponibil: <https://revistapolis.ro/wp-content/uploads/2024/03/8.-Rotman.pdf>
258. PRISAC, Lidia. *Populația Chișinăului în perioada interbelică*. În: *Latinitate, Romanitate, Românităte*, 3-5 noiembrie 2022, Chișinău: Editura „Lexon-Prim”, 2022, Ediția 6, pp. 320-342.
259. КОНДРАТИКОВА, Л. *Деятельность ювелирных мастерских и ателье модной одежды в Молдове в начале века*. În: Материалы международной научной конференции „Пруто-Днестровский регион. Диалог культур” посвященной 650-летию молдавской государственности и 300-летию со дня рождения Антиоха Кантемира, Санкт-Петербург, 2010, pp. 140-143; CONDRATICOVA, L. *Arta metalelor din Basarabia (secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului XX)*. Chișinău, 2017, 386 p.
260. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, Chișinău: Ed. „Ș. Șapocinik”, 1924, p. 173.
261. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, p. 81.
262. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, p. 31.
263. BUJOREAN, Tatiana. *Evoluția vestimentației citadine din Basarabia în primele patru decenii ale secolului al XX-lea*. În: *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, 28-29 septembrie 2021. Iași – Chișinău: 2021, Ediția 4, pp. 235-242;

SAVA, Lucia. *Viața cotidiană în orașul Chișinău la începutul secolului al XX-lea (1900–1918)*. Chișinău: Pontos, 2010, p. 63.

264. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, Chișinău: Ed. „Ș. Șapocinik”, 1924, p. 173.

265. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, p. 52; CONDRATICOVA, Liliana. *Ateliere de croitorie și bijuterie în Basarabia interbelică*. În: „Arta și tradiția în Europa”, Iași, Casa Corpului Didactic „Spiru Haret”, pp. 149-154.

266. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, p. 22.

267. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, pp. 16-55.

268. *Anuarul Orașului Chișinău pe anul 1940*. Chișinău: Arpid, 1940, p. 29; ISCHIMJI (COJOCARI), Ana; CONDRATICOVA, Liliana. *Meșteșugurile de prelucrare a pieilor și blănurilor în Chișinăul interbelic*. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine, 19-20 septembrie 2024. Iași-Chișinău-Lviv: 2024, Ediția 10, pp. 58-62. ISSN 2558-894X.

269. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, p. 25.

270. *Anuarul Orașului Chișinău pe anul 1940*. Chișinău: Arpid, 1940, p. 64.

271. *Anuarul Orașului Chișinău pe anul 1940*, pp. 31-65.

272. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, pp. 16-18.

273. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*, p. 94.

274. *Сметы доходов и расходов Бессарабскаго Губернскаго Земства на 1905 г.* Chișinău: Тип. Э. Шлиомовича, 1905, 273 p.

275. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924*/Адресно-Справочная книга „Весь Кишинев” с уездами Бессарабии и Календарь на 1924 год, Chișinău, 1924, p. 126.

276. КОНДРАТИКОВА, Л. *Творчество ювелиров еврейского происхождения в Бессарабии и СССР (1812–1918 гг. 1944–1972 гг.)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, Vol. XV, Chișinău, 2014, pp. 22-29.

277. *Calendarul Chișinăului pentru anul 1940*. Chișinău, 1939, p. 34, p. 78.

278. *Calendarul Chișinăului pentru anul 1940, 1939; Calendarul Chișinăului pentru anul 1941.* Chișinău, 1940.
279. Materiale de teren. Informator. I.Ș.
280. CONDRATICOVA, Liliana. *Arta metalelor din Basarabia.* Chișinău: Grafema Libris, 2027.
281. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* p. 14.
282. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* p. 42.
283. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* pp. 76-77
284. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* pp. 87-90.
285. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* p. 93.
286. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* p. 15.
287. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* p.15
288. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* pp. 1-3.
289. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* pp. 4-7.
290. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* pp. 13-14.
291. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* p. 23-31.
292. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* p. 31-32.
293. *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924,* pp. 70- 83.
294. CONDRATICOVA, L. *Activitatea meșterilor-giuvaiergii din Moldova în anii '70–'80 (în baza Fabricii de bijuterii din Chișinău).* În: Tyragetia, vol. IV [XIX], nr. 2, Chișinău, 2010, pp. 277-284.

295. СЕРГЕЕВА, И. *Этнографические экспедиции С. Ан-ского в документах*. Східний світ. 2003. № 3, pp. 141–157.
296. СЕРГЕЕВА, И. *Этнографические экспедиции С. Ан-ского в документах*. 2003, pp. 141–157; СЕРГЕЕВА, И. *Семен Ан-ский – письменник, етнограф, громадський діяч (за документами періоду Першої Світової війни з архівів Києва та Москви)*. Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10, pp. 139-154.
297. GOBERMAN, D. *Masterpieces of Jewish Art: Jewish Tombstones in Ukraine and Moldova*. ГОБЕРМАН, Д. *Еврейские надгробья в Украине и Молдове*. М., Имидж, 1993; ГОБЕРМАН, Д. *Забутые камни: еврейские надгробия в Молдове*. Gberman D. *Forgotten Stones: Jewish Tombstones in Moldova*. На русском и английском языках. Санкт-Петербург, Искусство, 2000.
298. ГОБЕРМАН Д. *Поклонные кресты Молдовы*. GOBERMAN D. *Troițele moldovenești*. М., Искусство России, 2004.
299. *The Center for Jewish Art*. [online] [citat 18.09.2025] Disponibil la: <https://cja.huji.ac.il/>
300. *Jewish Heritage Sites and Monuments in Moldova*. United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. 2010
301. CIOBANU, Ștefan. *Chișinăul*. Editura Comisiunii Monumentelor istorice. Secția din Basarabia, 1925, p.84
302. *Устав строительный*. Спб, 1911. [online] [citat 18.09.2025] Disponibil: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003547807/, pp. 83-84.
303. IAȚIUC, Vitalie. *Monumente istorice dispărute, existente și nerealizate în orașul Soroca*. Chișinău, 2020. [online] [citat 20.09.2025]. Disponibil: https://www.researchgate.net/publication/342010416_Iatiuc_Vitalie_MONUMENTE_ISTORICE_DISPARUTE_EXISTENTE_SI_NEREALIZATE_IN_ORASUL_SOROCA_anul_2020
304. CIOCANU, Sergius. *Sinagoga Mare din Chișinău. Un edificiu istoric dispărut*. În: Revista Arta, Institutul Patrimoniului Cultural, Vol.XXIX, nr.1, 2020, pp. 42-49.
305. IAȚIUC, Vitalie. *Dinamica dezvoltării arhitectural-urbanistice a orașului Soroca în secolul al XX-lea*. În: Arta, Centrul Studiul Artelor, 2016. p. 76
306. CIOCANU Sergius. *Sinagoga Mare din Chișinău. Un edificiu istoric dispărut*. În: Conferința științifică internațională Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Ed. XI. p. 113.
307. УРУСОВ, *Записки губернатора*, Кишиневъ, 1903–1904, Москва, 1907 г., Издание Саблина В.М., p.70.

308. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. III Бессарабская губерния*, p.XIX
309. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. III Бессарабская губерния*, p.XIX
310. PALIHOVICI, Iulii. *Portul tradițional evreiesc, ce îl deosebește?* În: *Portul popular – expresie a istoriei și culturii neamului*, 23-24 iunie 2022. Chișinău: Tipogr. „Notograf Prim”, 2022, Ediția 2, p. 41.
311. PALIHOVICI, Iulii. *Considerații teoretice privind aspectele etnoculturale ale cotidianității*. În: *Tradiții și procese etnice*, 6 octombrie 2020, Chișinău. Chișinău: „Grafema Libris” SRL, 2020, Ediția 1, pp. 226-231.
312. Ibidem, pp. 226-231.
313. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, p.69
314. ZIPPERSTEIN Steven Jeffrey. *Pogromul: Chișinăul și înclinarea balanței istoriei*, Cartier., Chișinău, 2024, 227 p.
315. GIURESCU, Dinu C., *Evreii din România (1939–1944)*, in vol. *Romania în al doilea război mondial, 1939-1947*, București, Editura All, 1997. [online] [citat 14.06.2025] Disponibil: <https://web.archive.org/web/20090306204223/http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1997/current10/mi47.htm>
316. David Wainshelboim, [online] [citat 14.06.2025] Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/david-wainshelboim>
317. About Centropa. [online] [citat 14.06.2025] <https://www.centropa.org/en/about-centropa>
318. David Wainshelboim, [online] [citat 14.06.2025]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/david-wainshelboim>
319. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II: Neam, Limbă maternă, religie, pp. XLVI-XLVII, LIV; PRISAC, Lidia. *Populația Chișinăului în perioada interbelică*. În: *Latinitate, Romanitate, Românități*, 3-5 noiembrie 2022, Chișinău. Chișinău: Editura „Lexon-Prim”, 2022, Ediția 6, pp. 320-342.
320. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II: Neam, Limbă maternă, Religie, pp. XCII-XCIII, XCVIII-XCIX, CVI; PRISAC, Lidia. *Populația Chișinăului în perioada interbelică*. În: *Latinitate, Romanitate, Românități*, 3-5 noiembrie 2022, Chișinău: Editura „Lexon-Prim”, 2022, Ediția 6, pp. 330.
321. Polina Leibovici. Disponibil <https://www.centropa.org/en/biography/polina-leibovich> (citat 18.09.2025)

322. Bella Ceanina. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/bella-chanina> (citat 18.09.2025)
323. Polina Leibovici. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/polina-leibovich> (citat 18.09.2025)
324. *Omagiu unei personalități proeminente: La 150 de ani de la nașterea lui Leib Tîrelson (1859–1941)* / alcăt.: Teodor Magder. Ch.: Pontos, 2009. 64 p.
325. Polina Leibovich. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/polina-leibovich> (citat 18.09.2025)
326. *Omagiu unei personalități proeminente: La 150 de ani de la nașterea lui Leib Tîrelson (1859–1941)* / alcăt.: Teodor Magder. Ch.: Pontos, 2009. 64 p.
327. Riva Belfor. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/riva-belfor> (citat 18.09.2025)
328. ȘIHOVA, Irina. *Sinagogile Chișinăului: istorie, arhitectură și etnologie*. În: Studii culturale: Zilele Europene ale Patrimoniului Cultural, 24 septembrie 2020, Chișinău. Chișinău, Republica Moldova: SRL „Garomont Studio”, 2020, Ediția 2, p. 76.
329. OSTAPOV, Alina, *Activitatea Uniunii Arhitecților din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească*. În: ARTA. Chișinău, 2019, nr. 1, pp. 62-77.
330. ȘIHOVA, Irina, PALIHOVICI, Iulii. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (I)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, 2020, nr. 27, pp. 89-98.
331. Șlima Goldștein. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/shlima-goldstein> (citat 18.09.2025)
332. CIOBANU, Ștefan. *Chișinăul*. Editura Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia, 1925, p.84
333. Ida Voliovici. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/ida-voliovich> (citat 18.09.2025)
334. Zakhar Benderskiy. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/zakhar-benderskiy> (citat 18.09.2025)
335. ȘIHOVA, Irina. *Sinagogile Chișinăului: istorie, arhitectură și etnologie*. În: Studii culturale: Zilele Europene ale Patrimoniului Cultural, 24 septembrie 2020, Chișinău. Chișinău, Republica Moldova: SRL „Garomont Studio”, 2020, Ediția 2, p. 76.
336. Ibidem.
337. ШИХОВА, Ирина. *Синагога Глейзер Шил: история в документах*. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de maine, 22-23 septembrie 2020, Chișinău. Iași – Chișinău: 2020, Ediția 2, pp. 287-295.

338. GANGAL, Boris, NESTEROV, Tamara. *Centrul istoric al Chișinăului la începutul dec. al XXI-lea*. Chișinău: Editura ARC, 2010. 568 p.

339. CONDRATICOVA L. *Piese de feronerie artistică din Basarabia lucrate la turnătoria lui S. Serbov*. În: „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului de istorie a Moldovei (S.n.), vol. XXII, Iași: Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, 2016, pp. 97-110.

340. Olga Anikst. Disponibil: http://www.anikst.com/FamilyTree/Vospominania_O.G.Anikst.html (citât 18.09.2025)

341. Dora Nisman. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/dora-nisman> (citât 18.09.2025)

342. GRATI, Aliona; ȘLAPAC, Mariana; CEASTINA, Alla. *Alexandru Bernardazzi: Contribuții la estetica orașului Chișinău*. În: Dialogica, 2021, nr. 1, pp. 6-23. E-ISSN 1857-2537; CEASTINA, A. *Destinul unui arhitect originar din Chișinău*. În: Arta, 2013, Seria Arte vizuale, arte plastice, arhitectură. Serie nouă. Vol. I (XXII), nr. 1 pp. 166-170; URSACHI, Rodica. *Aportul arhitectului Alexandru Bernardazzi în constituirea aspectului constructiv-plastic al orașului Chișinău*. În: Probleme ale științelor socioumanistice și ale modernizării învățământului: Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională, 25 martie, 2022, Seria 24. Chișinău: CEP UPSC, 2022. Vol. 3. pp. 272-277. (Vol. 3).

343. Ida Voliovici. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/ida-voliovich> (citât 18.09.2025)

344. GRATI, Aliona; ȘLAPAC, Mariana; CEASTINA, Alla. *Alexandru Bernardazzi: Contribuții la estetica orașului Chișinău*. În: Dialogica, 2021, nr. 1, pp. 6-23; CEASTINA, A. *Destinul unui arhitect originar din Chișinău*. În: Arta, 2013, Seria Arte vizuale, arte plastice, arhitectură. Serie nouă. Vol. I (XXII), nr. 1 pp. 166-170; URSACHI, Rodica. *Aportul arhitectului Alexandru Bernardazzi în constituirea aspectului constructiv-plastic al orașului Chișinău*. În: Probleme ale științelor socioumanistice și ale modernizării învățământului: Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională, 25 martie, 2022, Seria 24. Chișinău: CEP UPSC, 2022. Vol. 3. pp. 272-277. (Vol. 3).

345. *Centrul istoric al Chișinăului*. Disponibil: <http://www.monument.sit.md/31-august-1989/115/> (citât 18.09.2025)

346. Polina Leibovici. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/polina-leibovich> (citât 18.09.2025)

347. În 1864, la 8 martie 1864, franțuzoaica Jeanette Dubois a fondat la Chișinău o școală privată pentru fetele din familiile aristocraților. La început erau doar unsprezece eleve, lecțiile erau susținute în franceză, în casa fondatorului (Jeanette Dubois). Prima directoare a ceea

ce în 1871 se transformă din instituție privată în instituție publică a fost Liubovi Alexandrovna Beliugova (n. 1829 – d. 1871). În prezent, în clădirea istorică a gimnaziului „Regina Maria” se află liceul „Gheorghe Asachi”.

348. ARGINT, Lucia. *Contribuții la istoria clădirii uneia dintre cele mai vechi școli din Chișinău*. În: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/234-241_2.pdf (citât 18.09.2025)

349. Sara Șpitalnik. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/sarra-shpitalnik> (citât 18.09.2025)

350. Zlata Tcaci. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/zlata-tkach> (citât 18.09.2025)

351. ШИХОВА Ирина, *Черта. К 100-летию отмены черты оседлости в Российской империи*, Москва: Издательская группа „Точка”, 2017, p. 350

352. ШИХОВА Ирина, *Черта*. p. 350

353. КОПАНСКИЙ. Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918-1940 гг.* Кишинёв: Pontos, 2002, p. 238

354. ȘİHOVA, Irina; PALİHOVICI, Iulii. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (I)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, 2020, nr. 27, pp. 89-98.

355. Șlima Goldștein <https://www.centropa.org/biography/shlima-goldstein> (citât 18.09.2025)

356. Șlima Goldștein <https://www.centropa.org/biography/shlima-goldstein> (citât 18.09.2025)

357. Șlima Goldștein <https://www.centropa.org/biography/shlima-goldstein> (citât 18.09.2025)

358. Șlima Goldștein <https://www.centropa.org/biography/shlima-goldstein> (citât 18.09.2025)

359. NESTEROV, Tamara. GANGAL, Boris (et al). *Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea. Repertoriul monumentelor de arhitectură*. Chișinău: ARC, p.207

360. КОВАРСКАЯ, Б. *Становление еврейского здравоохранения в Кишинёве в XIX веке*. Международный симпозиум „История, язык и культура еврейского народа”. Кишинев, 1995, p.59

361. КОПАНСКИЙ. Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918–1940 гг.* Кишинёв: Pontos, 2002, p.25

362. СЛУЦКИЙ, М.Б. *Мои воспоминания из детства, юности и полувековой врачебной и общественной деятельности за три четверти века*. Нестор-История, М-Спб., 2019, p.78

363. CEASTINA, Alla. *File din istoria spitalelor evreiești din Chișinău*. În: *Tradiții și procese etnice*, 6 octombrie 2020, Chișinău: „Grafema Libris” SRL, 2020, Ediția 1, p. 302
364. КОПАНСКИЙ. Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918-1940 гг.* 2002, p. 26
365. КОПАНСКИЙ. Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918-1940 гг.* 2002, p. 30
366. СЛУЦКИЙ, М.Б. *Мои воспоминания из детства, юности и полувекковой врачебной и общественной деятельности за три четверти века*, 2019
367. СЛУЦКИЙ, М.Б. *Мои воспоминания из детства, юности и полувекковой врачебной и общественной деятельности за три четверти века*, 2019, p.85-86
368. СЛУЦКИЙ, М.Б. *Мои воспоминания из детства, юности и полувекковой врачебной и общественной деятельности за три четверти века*, 2019
369. СЛУЦКИЙ, М.Б. *В скорбные дни. Кишинёвский погром 1903 года*. Типография М.Авербуха, Кишинёв, 1930, pp. 10-11
370. СЛУЦКИЙ, М.Б. *Мои воспоминания из детства, юности и полувекковой врачебной и общественной деятельности за три четверти века*, 2019, стр. 24
371. КОПАНСКИЙ. Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918–1940 гг.*, 2002, p.219
372. NESTEROV, Tamara. GANGAL, Boris (et al). *Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea. Repertoriul monumentelor de arhitectură*, 2010, p. 495
373. КОПАНСКИЙ. Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918–1940 гг.*, 2002, p.221
374. Disponibil:
https://dspace.bcu-iasi.ro/bitstream/handle/123456789/779/BCUIASI_CS_H1433_2.jpg?sequence=1&isAllowed=y (citată 18.09.2025)
375. ARBORE, Zamfir C. *Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de Regat*. Vol. 1: Dicționarul geografic al Basarabiei, București: Atelierele Grafice I. V. Socescu, 1904, p.221. Disponibil: <https://dspace.bcucluj.ro/handle/123456789/145484> (citată 10.01.2025)
376. BUDZIŃSKA, Elżbieta. *Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie, 1781–1783*: album ze zbiorów Gabinetu Rycin BUW, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982
377. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 12, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914 Disponibil: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/888 (citată 14.12.2024).

378. PALIHOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Raşcov în memoria localnicilor*. În: Revista de Știință, Inovare, Cultură și Artă „Akademos”, 2023, nr. 1(68), p.103
379. Centropa database. [online] [citat 14.06.2025]. Disponibil: www.centropa.org
380. Primaria comunei Vadul Rașcov. În: Primaria casa ta. [online] [citat 14.06.2025] Disponibil: <https://primarii.casata.md/index.php?action=viewprimarie&id=8338>
381. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, Населенные места Российской Империи в 500 и более жителей, III. Бессарабская губерния, Спб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905г., p. 4
382. PALIHOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Raşcov în memoria localnicilor*. În: Revista de Știință, Inovare, Cultură și Artă „Akademos”, 2023, nr. 1(68), p.103
383. NISTOR, Ion. *Istoria Basarabiei*, Chișinău: Cartea moldovenească, 1991, p.202
384. *Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. III. Бессарабская область*. Санкт Петербург, в Типографии Карла Вульфа, 1861, p. XXIII
385. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, Бессарабская губерния. Спб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905, p. XXII
386. ȘIHOVA, Irina: PALIHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației Imperiului Rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, 2021, nr. 29, pp. 61-66.
387. *Recensământul general al populației din 29 decembrie 1930, vol. 2 partea I*, Editura Institutului Central de Statistică, 1938, p. 426
388. PALIHOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Raşcov în memoria localnicilor*. În: Akademos, 2023, nr. 1(68), p.104
389. Ibidem, p.104
390. Ibidem, p.104
391. Ibidem, p.104
392. Ibidem, p.104
393. Ibidem, p.105
394. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 12, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914, Disponibil: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/888 (citat: 14.12.2024).
395. PALIHOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Raşcov în memoria localnicilor*. În: Akademos, 2023, nr. 1(68), p.105

396. Ibidem, p.105
397. Ibidem, p.105
398. Ibidem, p.105
399. Ibidem, p.105
400. Ibidem, p.105
401. Ibidem, p.105
402. Ibidem, p.105
403. Ibidem, p.105
404. Ibidem, p.106
405. *Recensământul general al populației din 29 decembrie 1930*, p.426
406. PALHOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Rașcov în memoria localnicilor*. În: Akademos, 2023, nr. 1(68) p.106
407. Ibidem, p.106
408. Ibidem, p.106
409. Ibidem, p.107
410. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, p. XXII
411. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, p.XXX
412. *Кишиневский погром 1903 года Сб. документов и материалов / Ин-т межэтн. исслед. Акад. наук Респ. Молдова. Отд. истории и культуры евреев Молдовы, Нац. арх. Респ. Молдова; [Сост.: К.Л. Жигня и др.], Редкол.: Я.М. Копанский (гл. ред.) и др. – Кишинэу: Ruxanda, 2000.*
413. ALIS-BARCHMANN, Jacqueline. „*Française! d’ou par ou?*”, Marsilia, Editions Sillages, 2015, p. 60
414. Ibidem, p. 60
415. Ibidem, pp. 61-62
416. Ibidem, p. 57
417. Ibidem, p. 44
418. Disponibil: <http://myshtetl.org/vinnitskaja/mogilev.html> (citată 18.09.2025)
419. ALIS-BARCHMANN, Jacqueline. „*Française! d’ou par ou?*”, Marsilia, Editions Sillages, 2015, p. 44
420. Ibidem, p. 44
421. *Encyclopaedia judaica*, second edition, Editura Thomson Gale, New York, 2017, vol.17, p.301

422. ALIS-BARCHMANN, Jacqueline. „*Française! d'ou par ou?*”, Marsilia, Editions Sillages, 2015, p. 11
423. *Encyclopaedia judaica*, second edition, Editura Thomson Gale, New York, 2017, vol.17, p. 346
424. ALIS-BARCHMANN, Jacqueline „*Française! d'ou par ou?*”, Marsilia, Editions Sillages, 2015, p. 12
425. *Краткая еврейская энциклопедия*, editura Lehaim, Ierusalim, 1988, vol.4, col. 37-40
426. ALIS-BARCHMANN, Jacqueline. „*Française! d'ou par ou?*”, Marsilia, Editions Sillages, 2015, p. 14
427. Ibidem, p. 14
428. Ibidem, p.15
429. Ibidem, p.16
430. IORGA, Nicolae. *Revista istorica, Dări de seamă, documente și notițe*. București: Editura Casei școalelor, 1915, p. 428
431. IORGA, Nicolae. *Revista istorica, Dări de seamă, documente și notițe*. București: Editura Casei Școalelor, 1915, pp.91-92
432. NECULCE, Ion. *Letopiseșul Țării Moldovei*. București – Chișinău: Litera Internațional. 2001, p. 281
433. OIȘTEANU, Andrei. *Mythos & logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*, București: Nemira, 1998, pp. 211-212
434. ȘIHOVA, Irina. *Patrimoniul evreiesc al satului Iagorlâc*. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine, Ed. 5, 22 februarie 2022, Chișinău. Iași – Chișinău: 2022, Ediția 5, p.10
435. ȘIHOVA, Irina. *Cimitirele evreiești din stânga Nistrului: Rașcov*. În: Tradiții și procese etnice, 31 martie 2022, Chișinău. Chișinău: Notograf Prim, 2022, Ediția 3, p. 55
436. PRISAC, Lidia. *Migrația armenilor în spațiul românesc dintre Prut și Nistru: premise și direcții (sec. XI–XIX)*. În: *Buletin Științific al Tinerilor Istorici*, Serie nouă, II (VII), Chișinău, 2013, p. 319.
437. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 12, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914, p. 372
438. ȘIHOVA, Irina. *Cimitirele evreiești din stânga Nistrului: Rașcov*. În: Tradiții și procese etnice, 31 martie 2022, Chișinău. Chișinău: Notograf Prim, 2022, Ediția 3, p. 55.

BIBLIOGRAFIE

Surse de arhive:

1. AEIPC. 1983. F. 117, f. 1-3. Secția moldovenească a Consiliului Științific pe probleme naționale a Academiei de Științe a URSS. [online] [citată la: 26.05.2025]. Disponibil la: <https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/117.%20A%D0%95IPC%201983%20%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD.%2045-17.03.1983%20%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%83%D0%BC%D0%B0%20%D0%90%D0%9D%20%D0%9C%D0%A1%D0%A1%D0%A0%20-%20%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4.%20%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%9D%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD.%20%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D0%BC%20%D0%90%D0%9D%20%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0.%20digit.PDF>.
2. AEIPC. 1986. F. 23, f. 27-37. Zilnic. Expediția etnografică Coșeru G.C. *Mestesuguri traditionale: prelucrarea pieilor*. [online] [citată la: 26.05.2025]. Disponibil la: <https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/23.%20AEIPC%201986%20zilnic%20expeditia%20etnografica%20Coseru%20G.%20Mestesuguri%20traditionale.%20digit..pdf>
3. AEIPC. F. 28 (1970); 43 (1970); 48 (1972); 52 (1976); 85 (1976); 153 (1970). Chestionare. [online] [citată la: 26.05.2025]. Disponibil la: <https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/117.%20A%D0%95IPC%201983%20%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD.%2045-17.03.1983%20%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%83%D0%BC%D0%B0%20%D0%90%D0%9D%20%D0%9C%D0%A1%D0%A1%D0%A0%20-%20%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4.%20%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%9D%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD.%20%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD.%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D0%BC%20%D0%90%D0%9D%20%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0.%20digit.PDF>.
4. ANA. F. 2. *Cancelaria guvernatorului Basarabiei*.
5. ANA. F. 3. *Consiliul Regional al Basarabiei*.
6. ANA. F. 5. *Guvernul regiunii Basarabia*.
7. ANA. F. 6. *Administrația Guberniei Basarabia*, inv. 18, d. 86.
8. ANA. F. 75. *Duma orașenească din Chișinău*, inv. 1, d. 105.
9. ANA. F. 151. *Comitetul de Statistică a Guberniei Basarabia*.
10. ANA. F. 116. *Cagalul evreiesc din Fălești*.
11. ANA. F. 139. *Comunitatea evreiască din Soroca*.
12. ANA. F. 151. *Comitetul de Statistică a Guberniei Basarabia*.
13. ANA. F. 173. *Curtea de apel din Chișinău*.

14. ANA. F. 200, *Spitalul evreiesc al oraşului Chişinău*, inv. 1, d. 1.
15. ANA. F. 205, inv. 1, d. 946.
16. ANA. F. 211, *Registrele metrice ale parohiilor guberniei Basarabia*, inv. 1, 2, 3, 6, 11.
17. ANA. F. 1333. *Societatea evreilor din Rezeni*.
18. ASCASM. 1983. F. 24-2-32, f. 21-23. Anexă la Raportul despre activitatea expediţiei etnografice a Secţiei de etnografie şi culturologie a Academiei de Ştiinţe a RSSM. [online] [citat la: 26.05.2025] Disponibil la: <https://arhivaetnografica.ich.md/sites/default/files/224.%20ASCASM%201983.%20Fondul%2024-2-32.%20%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BA%20%D0%9E%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82%D1%83%20%D0%BE%20%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B5%20%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D1%8D%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%D0%9E%D1%82%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B0%20%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%B8%20%D0%B8%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%90%D0%9D%20%D0%9C%D0%A1%D0%A1%D0%A0.%20digit..pdf>

MONOGRAFIILE, STUDIILE, ARTICOLE

Publicaţii în limba română:

19. AGRIGOROAIEI, Ion. *Basarabia în acte diplomatice: 1711–1947*. Iaşi: Casa Editorială Demiurg, 2012. 260 p. + 17 hărţi. ISBN 9789731522357
20. ALEXANDRESCU, Ion. *Recensămintele României. Mică enciclopedie*. Bucureşti: Meronia, 2007. 292 p. ISBN 978-973-7839-23-7
21. *Anuarul Oraşului Chişinău şi al judeţelor din Basarabia şi cu Calendarul pe anul 1924* / Адресно-Справочная книга „Весь Кишинев” с уездами Бессарабии и Календарь на 1924 год, Chişinău: 1924.
22. ARAPU, Valentin. *Comunitatea evreiască şi raporturile economice dintre ara Moldovei şi Polonia (a doua jumătate a sec. XVIII)*. În: *Studia Universitatis Moldaviae* (Seria Ştiinţe Umanistice), Chişinău: 2011, nr. 4(44), pp. 25-36. ISSN 1811-2668.
23. ARAPU, Valentin. *Dimensiunea istorico-etnologică a ciocnilor în ara Moldovei (sec. al XVIII-lea –începutul sec. al XIX-lea)*. În: *Revista de Etnologie şi Culturologie*, Chişinău: 2019, nr. 25, pp. 79-88. ISSN 1857-2049.
24. ARAPU, Valentin. *Problema relaţiilor comerciale dintre Ţara Moldovei şi Polonia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea reflectată în izvoarele istorice ale epocii*. În:

Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice), Chișinău: 2017, nr. 10(110), pp. 126-134. ISSN 1811-2668.

25. ARBORE, Zamfir C. *Dicționarele geografice ale provinciilor române în afară de Regat. [Vol.] 1: Dicționarul geografic al Basarabiei*, București: Atelierele Grafice I. V. Socecu, 1904. 237 p.

26. ARBURE, Zamfir C. *Basarabia în secolul XIX*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, 1898. 876 p.

27. ARGINT-CĂLDARE, Lucia. *Contribuții la istoria clădirii uneia dintre cele mai vechi școli din Chișinău*. În: Identitățile Chișinăului, 1-2 octombrie 2013, Chișinău. Chișinău: Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices” SRL, 2015, Ediția 2, pp. 234-241. ISBN 978-9975-61-872-4.

28. BEZVICONI, Gheorghe. *Călători ruși în Moldova și Muntenia*. București: Monitorul oficial și Imprimeriile statului, Imprimeria Națională, 1947. 462 p.

29. BUJOREAN, Tatiana. *Evoluția vestimentației citadine din Basarabia în primele patru decenii ale secolului al XX-lea*. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine, 28-29 septembrie 2021. Iași – Chișinău. Chișinău: 2021, Ediția 4, pp. 235-242. ISSN 2558-894X.

30. *Calendarul Chișinăului pentru anul 1940*. Chișinău: 1939.

31. CANTEMIR, D. *Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Vol. I. Ediție critică întocmită de D. Slușanschi. București: Institutul Cultural Român, 2006. 456 p. ISBN 973-577-510-7; ISBN 978-973-577-510-0.

32. CANTEMIR, D., *Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Vol. II. Stud. introd., notă asupra ed. și note de V. Eșanu și A. Eșanu; Traducere din limba latină și indici de D. Slușanschi. București: Institutul Cultural Român, 2007. 408 p. ISBN 973-577-510-7; ISBN 978-973-577-527-8.

33. CANTEMIR, Dimitrie. *Descrierea Moldovei*, Chișinău: Litera; București: Litera Int., 2001. 256 p. ISBN 973-8358-20-0

34. CAZACU, Petre. *Zece ani de la Unire: Moldova dintre Prut și Nistru: 1918–1928*. București: Tipografia ziarului „Universul”. Fără an.

35. *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă, Vol. VI. București: Editura Academiei Române, 2010. 861 p. ISBN 973-27-1129-9.

36. *Călători străini despre Țările Române*. Vol. X, Partea I. București: Editura Academiei Române, 2000. 826 p. ISBN 973-27-1129-9.

37. CEASTINA, Alla. *Destinul unui arhitect originar din Chișinău*. În: ARTA, Chișinău: 2013, Seria Arte vizuale, arte plastice, arhitectură. Serie nouă. Vol. I (XXII), nr. 1, pp. 166-170. ISBN 1857-1050.
38. CEASTINA, Alla. *File din istoria spitalului evreiesc din Chișinău*. În: Tradiții și procese etnice, 6 octombrie 2020, Chișinău: „Grafema Libris” SRL, 2020, Ediția 1, pp. 302-308. ISBN 978-9975-52-221-2.
39. CIOBANU, Ștefan. *Basarabia. Ediția expoziției*. Imprimeria statului din Chișinău. 1926. 482 p.
40. CIOCANU, Sergius. *Cimitirele evreiești ale orașului Chișinău. Considerații preliminare*. În: Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare, 30-31 mai 2022, Chișinău. Chișinău: Notograf Prim, 2022, Ediția 14, pp. 95-102. ISBN 978-9975-84-171-9.
41. CIOCANU, Sergius. *Sinagoga Mare din Chișinău*. În: Arta. Chișinău: 2020, nr. 1(AV), pp. 44-49. ISSN 2345-1181.
42. CONDRATICOVA, Liliana. *Activitatea argintarului Leiba Berg în Basarabia, la începutul secolului al XIX-lea*. În: Sesiunea științifică a departamentului Istoria românilor, universală și arheologie. Ediția a V-a, 28 aprilie 2018. Chișinău: USM, 2018, p. 50. ISBN 978-9975-71-995-7.
43. CONDRATICOVA, Liliana. *Activitatea meșterilor-giuvaiergii din Moldova în anii '70–'80 (în baza Fabricii de bijuterii din Chișinău)*. În: Tyragetia, vol. IV [XIX], nr. 2. Chișinău: 2010, pp. 277-284. ISSN 1857-0240.
44. CONDRATICOVA, Liliana. *Arta metalelor din Basarabia (secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului XX)*. Chișinău: 2017. 386 p. ISBN 978-9975-52-204-5.
45. CONDRATICOVA, Liliana. *Ateliere de croitorie și bijuterie în Basarabia interbelică*. In: Arta și tradiția în Europa. Iași: Casa Corpului Didactic „Spiru Haret”, 2015, pp. 149-154. ISSN 2067-6719.
46. CONDRATICOVA, Liliana. *Evoluția breslelor, atelierelor și a statutului bijutierilor (secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea)*. În: Arta Chișinău: 2015, nr. 1(AV), pp. 46-54. ISSN 2345-1181.
47. CONDRATICOVA, Liliana. *Orașul Chișinău – centru al dezvoltării și afirmării artei metalelor*. În: Dialogica. Chișinău: 2022, nr. 1, pp. 81-90. ISSN 2587-3695.
48. CONDRATICOVA, Liliana. *Prelucrarea artistică a metalelor din RSS Moldovenească și Republica Moldova: nume uitate sau mai puțin știute*. În: Akademos. Chișinău: 2021, nr. 1(60), pp. 146-152. ISSN 1857-0461.
49. *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*. Coordonare generală:

Acad. Nicolae Cajal, Dr. Hary Kuller. București: Hasefer, 1996. 664 p.

50. CORNEA, Sergiu. *Organizarea administrativă a Basarabiei (1812 - 1917)*. Cahul: Univ. de Stat din Cahul, 2003. 143 p. ISBN 978-9975-88-101-2.

51. COSTACHIE, Silviu. *Evreii din România. Studiu de geografie umană*. București: Editura Universității din București, 2004. 326 p. ISBN 9735759314.

52. CRIȘAN, Radu Mihai. *Totul pentru Hristos! Testamentul politic al lui Nicolae Iorga*. București: Cartea Universitară, 2006. 80 p. ISBN (10) 973-731-402-6; ISBN (13) 978-973-731-402-4

53. *Cronica Ghiculeștilor, istoria Moldovei între anii 1695–1754*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1965.

54. *Documente privitoare la istoria românilor. Culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. Vol. VII (1750–1818). București: Stabilimentul în Arte Grafice Socecu, Sander & Teclu, 1876. 585 p.

55. *Documente privitoare la istoria românilor. Rapoarte consulare prusiene din Iași și București (1763–1844)*. Vol. X. Adunate, adnotate și publicate de Nicolae Iorga. București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1897. 694 p.

56. *Documente turcești privind istoria României*. Întocmit de M.A. Mehmet. Vol. III (1791–1812). București: Editura Academiei Române, 1986. 396 p.

57. EMILCIUC, Andrei. *Activitatea negustorilor supuși străini de confesiune iudaică în Basarabia: cadrul legal și fiscal (1812–1860)*. În: *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice)*. Chișinău: 2018, nr. 4(114), pp. 100-106. ISSN 1811-2668.

58. EMILCIUC, Andrei. *Fenomenul eschivării etnicilor evrei din Basarabia de la încorporare în anii Primului Război Mondial (1914–1917)*. În: *Valorificarea patrimoniului etnocultural: al Republicii Moldova în cercetare și educație*, 16 noiembrie 2017, Chișinău. Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, 2017, Ediția 2, pp. 16-17.

59. EMILCIUC, Andrei. *Politica rusă față de restanțele fiscale în rândul antreprenorilor și particularitățile aplicării ei în Basarabia (1812–1831)*. În: *Revista de Istorie a Moldovei*. Chișinău: 2015, nr. 3(103), pp. 56-79. ISSN 1857-2022.

60. EMILCIUC, Andrei. *Transhumanța comercială în Basarabia (1812–1853)*. În: *Tyragetia*. Serie nouă. Chișinău: 2017, nr. 2(26), pp. 61-83. ISSN 1857-0240.

61. ENCAUSSE, (d'ENCAUSSE) H.C. *Imperiul Eurasiei. O istorie a Imperiului Rus de la 1552 până astăzi*. București: Orizonturi, 2008. 264 p. + 5 hărți. ISBN 978-973-736-077-9.

62. ENCIU, N. *Tradiționalism și modernitate în Basarabia anilor 1918–1940*. Vol. I: *Populația Basarabiei interbelice. Aspecte demografice*. Chișinău: Lexon-Prim, 2013. 424 p. ISBN 978-9975-4436-6-1

63. ESKENAZY, Victor. *Evreii din România în texte istoriografice*. Antologie îngrijită de Lya Benjamin. București: Editura Hasefer, 2004. 670 p. ISBN 973-630-015-3.
64. ESKENAZY, Victor. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*. București: I.P. „Filaret”, 1986. 255 p.
65. GIURESCU, Dinu C. *Evreii din România (1939–1944)*. În: *România în al doilea război mondial*. București: All Educational, 1999. 310 p. ISBN 9736840360, 9789736840364.
66. GRATI, Aliona; ȘLAPAC, Mariana; CEASTINA, Alla. *Alexandru Bernardazzi: Contribuții la estetica orașului Chișinău*. În: *Dialogica*, 2021, nr. 1, pp. 6-23. ISSN 1857-2537.
67. GUMENĂI, Ion; GULICA, Ilie. *Imaginea elevului basarabean în instituțiile de învățământ secundar rusești (mijlocul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX)*. În: *Centenar Sfatul Țării: 1917–2017: Materialele conferinței științifice internaționale, Chișinău, 21 noiembrie 2017*. Chișinău: Editura „Lexon-Prim”, 2017, pp. 233-243. ISBN 978-9975-139-54-0.
68. GUMENĂI, Ion. *Aspecte privind politica confesională a imperiului rus la hotarele sale vestice (Cazul basarabiei)*. În: *Buletin Științific. Revista de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie (Serie Nouă)*. Chișinău: 2007, nr. 7(20), pp. 114-121. ISSN 1857-0054.
69. GUMENĂI, Ion. *Modificarea spectrului religios al Basarabiei (1812–1828)*. În: *Buletin Științific. Revista de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie (Serie Nouă)*. Chișinău: 2009, nr. 11(24), pp. 253-262. ISSN 1857-0054.
70. GUMENĂI, Ion. *Numărul populației evreiești și repartizarea acestora în mediul rural și urban din Basarabia (1812–1861)*. În: *Tyragetia. Serie nouă*. Chișinău: 2009, nr. 2(18), pp. 179-183. ISSN 1857-0240.
71. GUMENĂI, Ion. *Politica confesională ca element de deznaționalizare în strategiile imperiale ruse la hotarele sale vestice. (Cazul guberniilor de nord – vest și Basarabiei)*. În: *Politici imperiale în Estul și Vestul spațiului românesc*, Ed. 3, 10-13 iunie 2010, București. București: 2010, Ediția 3, pp. 260-272. ISBN 978-606-10-0190-3 ISBN 978-9975-4001-2-1.
72. GUZUN, Vadim. *Refugiul etnicilor evrei din Uniunea Sovietică în România în perioada 1919–1936*. În: *Caietele CNSAS. Revistă semestrială editată de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității*, anul III, nr. 2 (6)/2010, București: Editura CNSAS, 2012, pp. 199-228. ISSN 1844-6590.
73. GUZUN, Vadim. *Foamea din anii 1921–1923 și refugiul din Transnistria: acțiunea română de ajutorare a etnicilor evrei*. În: *Akadosmos*. Chișinău: 2013, nr. 2(29), pp. 49-59. ISSN 1857-0461.

74. HASDEU, Bogdan Petriceicu. *Istoria toleranței religioase în România*. București: Tipografia lucrătorilor asociați, 1868. 93 p.
75. HASDEU, Bogdan Petriceicu. *Studiu asupra iudaismului. Talmudul, ca profesiunea de credință a poprului israelit*. București: Tipografia Teodor Vaidescu, 1866. 81 p.
76. HÂCIU, A.N. *Evreii în Țările Românești*. București: Cartea Românească, 1941. 631 p.
77. IANCU, K. *Evreii din România (1866–1919) de la excludere la emancipare*. București: Hasefer, 1996. 144 p.
78. IORGA, Nicolae. *Istoria evreilor în țerile noastre*. În: *Evreii din România în texte istoriografice*. București: Ed. Hasefer, 2004. 670 p. ISBN 973-630-015-3
79. IORGA, Nicolae. *Problema evreiască la Cameră, o interpelare, cu o introducere de A.C. Cuza și note despre vechimea evreilor în țară*. Vălenii de Munte: Tipografia „Neamul românesc”, 1910. 50 p.
80. IORGA, Nicolae. *Revista istorică, Dări de seamă, documente și notițe*. București: Editura Casei Școalelor, 1915.
81. ISCHIMJI (COJOCARI), Ana; CONDRATICOVA, Liliana. *Meșteșugurile de prelucrare a pieilor și blănurilor în Chișinăul interbelic*. În: *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, 19-20 septembrie 2024. Iași-Chișinău-Lviv. Chișinău: 2024, vol. 8, pp. 58-62. ISSN 2558-894X.
82. *Istoria Românilor*. Vol. VI. *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711–1821)*. Coord. P. Cernovodeanu, N. Edroiu. București: Editura Enciclopedică, 2002. 1072 p. + 64 planșe. ISBN 973-45-0381-2; ISBN 973-45-0428-2.
83. IVĂNESCU, D. *Populația Moldovei în documente de arhivă (1774–1860)*. În: Iacobescu M., Cliveti Gh., Balan D. (coord.) *Slujind-o pe Clio. In onorem Dumitru Vitcu*. Iași: Junimea, 2010, pp. 59-74. ISBN 978-973-37-1435-4.
84. IVĂNESCU, Dumitru. *Evrei și români la mijlocul secolului trecut*. În: *Buletinul Fundației Academice A. D. Xenopol „Xenopoliana”*. București: 2000, nr. 1-4, pp. 84-104.
85. *Izvoare și mărturii privitoare la evreii din România*. Volum întocmit de M. Spielman. Vol. II. Partea 1. București: B.P. „Filaret”, 1988. 291 p.: + reproduceri.
86. *Izvoare și mărturii privitoare la evreii din România*. Volum întocmit de L. Benjamin, M. Spielman, S. Stanciu. Vol. II. Partea 2. București: Hasefer, 1990. 562 p.
87. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, îngrijit de Victor Eskenazy. București: I.P. „Filaret”, 1986. 255p.

88. JEWSBURY, G.F. *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774–1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*. Iași: Polirom, 2003. 200 p. ISBN 9736813436.
89. MANUILA, S., GEORGESCU, D. C. *Populația României*. București: Editura Institutului General de Statistică, 1938. 311 p.
90. MĂRIEȘ, S. *Supuși străini din Moldova în perioada 1781–1862*. Iași: Editura UAIC, 1985. 173 p.
91. Moldova în epoca feudalismului. Recensămintele populației Moldovei. Volumul VII, partea 2. Chișinău: Știința, 1975.
92. MORUZI, Dumitru C. *Problema jidovească și poporul român: lucrare dedicată membrilor constituanței*. Arad: Concordia, 1914, 36 p.
93. NECULCE, Ion. *Letopisețul Țării Moldovei*. București – Chișinău: Litera Internațional. 2001. 412 p. ISBN 973-8358-33-7, ISBN 9975-74-387-0
94. NEGRUI, E. *Imigrarea evreilor în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. În: Itinerarii istoriografice. Iași: 1996, pp. 385-400.
95. NEMȚEANU, Irina. *Ipostaze ale locuirii comunităților evreiești din Moldova (1775–1930)*. București: Simetria, 2022. 302 p. ISBN 978-973-1872-53-7.
96. NESTEROV, Tamara; GANGAL, Boris [et al]. *Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea*. Repertoriul monumentelor de arhitectură. Chișinău: ARC, 2010. 568 p. ISBN 978-9975-61-599-0
97. NISTOR, Ion. *Istoria Basarabiei*. Chișinău: Cartea moldovenească, 1991. 292 p. ISBN 5362007793.
98. NIȚĂ-COCIERU, Mariana. *Digitizarea și prezervarea materialului arhivistic privind evoluția istorică și culturală a evreilor din Basarabia*. În: Studii Culturale, Ed. 3, 28 septembrie 2021, Vol.3. Chișinău: 2021 pp. 191-204. ISBN 978-9975-84-166-5.
99. OIȘTEANU, Andrei. *Mythos & logos*. Studii și eseuri de antropologie culturală, București: Nemira, 1998. 397p. ISBN 9735692309, 9789735692308.
100. *Omagiu unei personalități proeminente: La 150 de ani de la nașterea lui Leib Țirelson (1859 1941)* alcăt.: Teodor Magder. Chișinău: Pontos, 2009. 64 p.
101. **PALIOVICI, Iulii**. *Despre migrația evreilor din zona de reședință (pe baza unor mărturii scrise)*. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine, 22-23 septembrie 2020. Iași – Chișinău: 2020, pp. 398-408. ISSN 2558-894X.
102. **PALIOVICI, Iulii**. *Etnologia franceză: probleme și priorități ale cercetărilor contemporane (pe baza publicațiilor din colecția „Ethnologie de la France”) (I)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 25. Chișinău: 2019, pp. 104-109. ISSN 1857-2049.

103. **PALIOVICI, Iulii.** *Etnologia franceză: probleme și priorități ale cercetărilor etnologice contemporane (pe baza publicațiilor din colecția „Ethnologie de la France”) (II).* În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 26. Chișinău: 2019, pp. 106-111. ISSN 1857-2049.
104. **PALIOVICI, Iulii.** *Evreii din Vadul-Rașcov în memoria localnicilor.* În: Akademos, nr. 1(68). Chișinău: 2023, pp. 102-108. ISSN 1857-0461.
105. **PALIOVICI, Iulii.** *Ocupațiile, meseriile și meșteșugurile evreilor din Basarabia în datele statistice ale recensământului Imperiului rus din 1897.* În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine, Ed. 5, 22 februarie 2022, Chișinău. Iași – Chișinău: 2022. p. 83. ISSN 2558-894X.
106. **PANTELIMONESCU V.** *Statutul evreilor din România.* București: Editura ziarului „Universul”, 1941. 203 p.
107. *Populațiunea actuală a României, Cifre generale ale recensământului din 29 decembrie 1930. Publicațiile direcțiunii recensământului general al populației,* București, 1931, 68 p.
108. *Prințul și pogromul: Chișinău, vara anului 1903.* În: Matei Cazacu, Nicolas Trifon. Republica Moldova. Un stat în căutarea națiunii. Chișinău: Cartier, 2017, pp. 377-382. ISBN 978-9975-86-162-5.
109. **PRISAC, Lidia.** *Migrația armenilor în spațiul românesc dintre Prut și Nistru: premise și direcții (sec. XI–XIX).* În: Buletin Științific al Tinerilor Istorici, Materialele Conferinței științifice internaționale anuale a tinerilor cercetători, Ed. 2(7), 25 aprilie 2013, Chișinău, Serie nouă 2 (7). Chișinău: 2013, pp. 315-327. ISSN 1857-4947.
110. **PRISAC, Lidia.** *Populația Chișinăului în perioada interbelică.* În: Latinitate, Romanitate, Românită, 3-5 noiembrie 2022, Ediția 6. Chișinău: Editura „Lexon-Prim”, 2022, pp. 320-342. ISBN 978-9975-163-66-8; 978-606-9659-77-9.
111. **PURICI, Ștefan.** *Istoria Basarabiei,* București: Editura Semne, 2011. 194 p. ISBN 978-606-15-0131-1.
112. **ROITMAN, Alexandru.** *Evreii din Basarabia și armata țaristă: Studiu introductiv.* În: Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umanistice), 2015, nr. 4(84), pp. 105-109. ISSN 1811-2668.
113. **ROITMAN, Alexandru.** *Evreii din Basarabia, cine sunt ei?”* În: Dilemele conviețuirii în procesul modernizării societății românești în spațiul est-carpatic: (secolele XIX–XX). Iași: Junimea, 2011, pp. 91-102. ISBN 9789733715757.
114. **ROITMAN, Alexandru.** *Evreii din Basarabia, Cine sunt ei?”.* Chișinău: Lexon-Prim, 2024, 392 p. ISBN 9789975172943.

115. ROITMAN, Alexandru. *Ritualul funerar al evreilor-iudei din Republica Moldova*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 11-12. Chișinău: 2012, pp. 113-118. ISSN 1857-2049.
116. ROITMAN, Alexandru. *Școala religioasă evreiască din Chișinău fondată în memoria Haiei Moghilmik (Srulevich) în anul 1874*. În: Identitățile Chișinăului, 12-13 septembrie 2011, Chișinău, Ediția 1, Chișinău: Bons Offices, 2011, pp. 154-160. ISBN 978-9975-51-308-1.
117. ROITMAN, Alexandru. *Unele considerații privind populația evreiască din orașul Chișinău (1774–1851)*. În: Identitățile Chișinăului, Ediția 2, 1-2 octombrie 2013, Chișinău: Bons Offices, 2015, pp. 94-99. ISBN 978-9975-61-872-4.
118. ROSENBAUM, L.L. *Documente și note privitoare la Istoria Evreilor din Țările Române*. Vol. I (1476–1750). București: Tipografia „Planeta”, 1947. 97 p.
119. SAVA, Lucia. *Viața cotidiană în orașul Chișinău la începutul secolului al XX-lea (1900–1918)*. Chișinău: Pontos, 2010. 320 p. ISBN 978-9975-51-199-5
120. SĂGHINESCU, V. *Evreii în România (1418–1906). Rezolvarea chestiunii evreești în România. Tratat specific adresat respectuos majestaților lor Regelui și Reginei*. Iași: Tipografia Națională, 1906. 174 p.
121. SCHWARZFELD, Elias. *Din istoria evreilor. Împopularea, reîmpopularea și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor în Moldova (1914)*. În: Evreii din România în texte istoriografice. București: Editura Hasefer, 2004. 607 p. ISBN 973-630-015-3
122. ȘIHOVA, Irina; **PALIOVICI, Iulii**. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației Imperiului Rus referitoare la evrei (anii 1762–1818)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 29. Chișinău: 2021, pp. 61-66. ISSN 1857-2049.
123. ȘIHOVA, Irina; **PALIOVICI, Iulii**. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (I)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 27. Chișinău: 2020, pp. 89-98. ISSN 1857-2049.
124. ȘIHOVA, Irina; **PALIOVICI, Iulii**. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (II)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 28. Chișinău: 2020, pp. 74-79. ISSN 1857-2049.
125. ȘIHOVA, Irina; **PALIOVICI, Iulii**. *Epigrafica evreiască: noi descoperiri în Republica Moldova*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 32. Chișinău: 2022 pp. 76-85. ISSN 1857-2049.
126. ȘIHOVA, Irina. *Cimitirele evreiești din stânga Nistrului: Rașcov*. In: Tradiții și procese etnice, Ed. 3, 31 martie 2022, Chișinău. Chișinău: Notograf Prim, 2022, p. 55. ISBN 978-9975-84-157-3.

127. ȘIHOVA, Irina. *Patrimoniul evreiesc al satului Iagorlâc*. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine, Ed. 5, 22 februarie 2022, Chișinău. Iași – Chișinău: 2022, p. 10. ISSN 2558-894X.
128. ȘIHOVA, Irina. *Sinagogile Chișinăului: istorie, arhitectură și etnologie*. În: Studii culturale. Zilele Europene ale Patrimoniului Cultural, Ed. 2, 24 septembrie 2020, Chișinău. Chișinău, Republica Moldova: SRL „Garomont Studio”, 2020, p. 76. ISBN 978-9975-3358-7-4.
129. SUVEICĂ, Svetlana. *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*. Chișinău: Editura Pontos, 2010, 360 p. ISBN: 978-9975-51-070-7.
130. TOMULEȚ, Valentin, *Activitatea comercială a negustorilor străini la Chișinău în anii '20-'30 ai sec. al XIX-lea*. În: Bilanțul activității științifice a USM pe anii 1998–1999. Conferința corpului didactico-științific. 27 septembrie – 2 octombrie 2000. Rezumatele comunicărilor. Științe socioumane. Chișinău, 2000, pp. 278-279. ISBN 9975-917-56-9.
131. TOMULEȚ, Valentin. *Activitatea comercială a negustorilor armeni în Basarabia în prima treime a sec. XIX*. În: Tyrageția. Revista de arheologie, istorie și culturologie, nr. IV-V Chisinau, 1997, pp. 239-250. ISSN 1857-0240, E-ISSN 2537-6330.
132. TOMULEȚ, Valentin. *Basarabia în epoca modernă (1812–1918)*. Instrumente, regulamente, termeni). Chișinău: Lexon-Prim, 2014. 672 p. ISBN 978-9975-4055-5-3.
133. TOMULEȚ, Valentin. *Burghezia evreiască din Basarabia sub raport indeletnicitar (în baza datelor statistice inedite din 1858)*. În: Analele Științifice ale Universității de Stat din Moldova. Seria „Științe socioumane”. Chișinău, 1998, pp. 73-80. ISSN 1857-0976.
134. TOMULEȚ, Valentin. *Colonii evreiești din Basarabia în secolul al XIX-lea*. În: Tyrageția. Serie nouă, nr. 2(20). Chișinău: 2011, pp. 271-282. ISSN 1857-0240.
135. TOMULEȚ, Valentin. *Elite ale burgheziei basarabene: negustorii de gildă angroșiști din Chișinău (1812–1868)*. În: Studii de arhondologie și genealogie, 2 decembrie 2013, Vol. 1. Chișinău: Bons Offices, 2013, pp. 23-52. ISBN 978-9975-80-826-2.
136. TOMULEȚ, Valentin. *Evreii în structura etnică a burgheziei comerciale din Basarabia (anii 1812–1868)*. În: Tyrageția. S.n., nr. 2(16). Chișinău: 2007, pp. 45-56. ISSN 1857-0240.
137. TOMULEȚ, Valentin. *Influența activității comerciale a negustorilor evrei asupra evoluției stărilor mijlocii din Basarabia (anii 1812–1868)*. În: Symposia Professorum. Seria „Istorie”. Materialele Sesiunii științifice din 4-5 mai 2001. Chișinău: 2001, pp. 47-53. ISBN 9975920438.
138. TOMULEȚ, Valentin. *Rolul negustorilor din Ismail și Reni în relațiile comerciale ale Basarabiei cu Sublima Poartă în anii '30 ai secolului al XIX-lea*. În: Analele Științifice ale

Universității de Stat din Moldova. Seria „Științe socioumanistice”, vol. II. Chișinău: 2001, pp. 299-310. ISSN 1857-4858.

139. UNGUREANU, Constantin. *Locuitorii ținutului Orhei, în anul 1820*. În: Revista de Istorie a Moldovei, nr. 3-4 (119-120). Chișinău: 2019, pp. 28-57. ISSN 1857-2022.

140. URSACHI, Rodica. *Aportul arhitectului Alexandru Bernardazzi în constituirea aspectului constructiv-plastic al orașului Chișinău*. În: Probleme ale științelor socioumanistice și ale modernizării învățământului: Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională, 25 martie, 2022, Seria 24, Vol. 3. Chișinău: CEP UPSC, 2022, pp. 272-277. ISBN 978-9975-46-651-6; ISBN 978-9975-46-654-7.

141. VĂRZARU, S. *Prin țările române. Călători străini din secolul al XIX-lea*. București: Sport-Turism, 1984. 207 p.

142. XENOPOL, A.D. *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra ărilor Române*. Pref. de Apostol Stan. Îngrij. de ed. și note de Elisabeta Simion. București: Albatros, 1997. XVIII + 406 p.

143. ZELENCIUC, V., KALAȘNIKOVA, Natalia. *Vestimentația populației orășenești din Moldova (sec. XV–XIX)*. Chișinău: Știința, 1993. 127 p. ISBN 5-376-01387-1.

144. ZIPPERSTEIN Steven Jeffrey. *Pogromul: Chișinăul și înclinarea balanței istoriei*, Chișinău: Cartier, 2024, 227 p. ISBN 978-9975-86-761-0.

În limba franceză:

145. ALIS-BARCHMANN, Jacqueline. „*Française! d’ou par ou?*”. Marsilia: Editions Sillages, 2015. 83 p.

146. MINCZELES, H. *Une histoire des Juifs de Pologne. Religion, culture, politique*. Paris: Édition La Découverte, 2006. 370 p. ISBN 978-2707145567.

147. NOUZILLE, J. *La Moldavie. Histoire tragique d’une region europeenne. Comité européen d’histoire et de stratégie balkaniques*. Editions Bieler, 2004. 440 p. ISBN 2-9520012-1-9; ISBN 2-9518303-0-0.

148. RAEFF, M. *Comprendre l’ancien régime russe. Etat et société en Russie impériale. Essai d’interprétation*. Paris: Éditions du SEUIL, 1982. 247 p. ISBN 2-02-006055-8.

149. ROSETTI, R.D. *La Roumanie et les Juifs par Rodolphe Rosetti, chef des travaux spéciaux au ministère Royal des affaires étrangères, ancien préfet. Avec 65 Tableaux Statistiques dans le texte, Une Carte Et Trois Planches Hors-Texte. I. V. Socescu*. București: Verax, 1903. 348 p.

150. RUZÉ, A. *La Moldova entre la Roumanie et la Russie. De Pierre le Grand à Boris Eltsine*. Paris: L’Harmattan, 1997. 219 p. ISBN 2-7384-6018-6.

151. WEIBEL, E. *Histoire et géopolitique de l'Europe centrale. De l'Antiquité à l'Union Européenne*. Paris: Ed. Ellipses, 2004. 560 p. ISBN 2-7298-2006-X.

152. WILLIAM, O. McCagg Jr. *Les Juifs des Habsbourg (1670–1818)*. Traduit de l'anglais par Myrto Gondicas. Paris: Press Universitaires de France, 1996. 480 p. ISBN 978-2130468776.

În limba engleză:

153. DUMITRAN, Daniel; OLEA Sidonia-Petronela; STOIAN Claudiu. *Stories Written in Stone*. Cluj-Napoca: Mega, 2024. 203 p. ISSN 978-606-020-759-7.

154. DUMITRAN, Daniel; OLEA Sidonia-Petronela; STOIAN, Claudiu. *The Evolution of the Alba Iulia Jewish Community Reflected in Funerary Art: A Proposed Model for Researching Jewish Cemeteries*. In: *Museikon* 7/2022. Cluj-Napoca: Mega, 2023, pp. 149-196. ISSN 2601-2200.

155. DUMITRAN, Daniel. *From Missed Tolerance to Civil Equality: The Jews in Transylvania until the Middle of the Nineteenth Century*. In: *Journal of Religion in Europe*. Volumul 16 (nov 2023), pp. 415-445. ISSN 1874-8929.

156. DUMITRAN, Daniel. *Jewish Cemeteries of Romania: Alba Iulia Case Study*. In: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 19/11, Cluj-Napoca: Mega, 2015, pp. 235-258.

157. *Encyclopaedia Judaica*. Volume XIII (P-Rec). Keter Publishing house Jerusalem Ltd. Jerusalem: POB, 1972. 1618 p. ISBN 978-0-02-865941-1.

158. SPECTOR, Shmuel, *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*. New York: New York University Press, 2001, 1824 p. ISBN 0814793762, 9780814793763.

În limba poloneză

159. BUDZIŃSKA, Elżbieta. *Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie, 1781–1783*: album ze zbiorów Gabinetu Rycin BUW. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982.

160. GÓRSKI, W. Pobóg. *Powiat Mohyłowski w gubernii Podolskiej*. Kraków: „Czas”, 1902. 346 s.

161. MARCZYŃSKI, W. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mappami*. Tom 3. Wilno: Druk J. Zawadskiego, 1823. 316 s.

162. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, J. Krzywickiego i W. Walewskiego. Tom III, Haag – Kępy. Warszawa: 1882. 960 s.

163. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Wyd.

pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, J. Krzywickiego i W. Walewskiego. Tom IX, Pożajście – Ruksze. Warszawa: 1888. 960 s.

164. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. XII, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914, 960 p.

În limba rusă:

165. БАБСТ, И. К. *От Москвы до Лейпцига*. Москва: тип. В. Грачева и К°, 1859. 144 с.

166. БЕРГ, Л. С. *Бессарабия. Страна. Люди. Хозяйство*. Петроград: Издательство „Огни”, 1918. 250 с.

167. БЕРГ, Л. С. *Население Бессарабии: этнографический состав и численность*. Петроград: Рос. гос. акад. тип., 1923. 59 с.

168. Бессарабская перепись населения 1817 г. Кишинёв: 1903. 220 с.

169. ВУЛЬФ, Л. *Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 560 с. ISBN 5-86793-197-8

170. ГАБИНСКИЙ, М.А. *Сефардский (еврейско-испанский) язык*. Кишинёв: Штиинца, 1992. 108 с.

171. ГЕССЕН, В. ФРИДШТЕЙН, В. *Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующаго Сената и циркулярам министерств*. С. Петербург: Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1904. 422 с.

172. ГЕССЕН, Ю. И. *История еврейского народа в России*. Том второй (Издание первое). Ленинград: Типография К.-О. Ленинградского губпрофсовета, 1927. 236 с.

173. ДАМЬЯН, Виктор. *Евреи молдавского княжества накануне вхождения Бессарабии в состав Российской Империи*. In: Славянские чтения, 2019, nr. 13 (19), pp. 76-89. ISSN 1857-4580.

174. *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем*. Том 12. Санкт-Петербург: Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз-Ефрон, 1912. 962 с.

175. ЗАГОРОДНАЯ, Е.М.; ЗЕЛЕНЧУК, В.С. *Население Молдавской ССР (социально-демографические процессы)*. Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1987. 172 с.

176. ВИГЕЛЬ, Ф.Ф. *Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. Писано в Октябре 1823 года*. Москва: Университетская типография, Страстной бульвар. 1892.

177. ЗЕЛЕНЧУК, В.С.; ПОПОВИЧ, Ю.В. *Население Хотинского уезда в XIX в.* In: Этнография и искусство Молдавии. Кишинёв: Штиинца, 1972, сс. 7-24.

178. *Кишиневский погром 1903 года*. Сб. документов и материалов. Институт межэтнических исследований Академии наук Республики Молдова. Отдел истории и культуры евреев Молдовы, Национальный архив Республики Молдова, сост. К.Л. Жигня и др., редкол.: Я.М. Копанский (гл. ред.) и др. Кишинэу: Ruxanda, 2000. 542 с. ISBN 9975-72-092-7.
179. КЛЕЙМАН, Рита; ШИХОВА, Ирина. *Культурное наследие евреев Молдовы*. Кишинёв, Elan INC SRL, 2010. 109 с. ISBN 978-9975-66-171-3.
180. КОВАРСКАЯ, Б. *Становление еврейского здравоохранения в Кишинёве в XIX веке*. In: Международный симпозиум «История, язык и культура еврейского народа». Кишинев: 1995.
181. КОНДРАТИКОВА, Лилиана. *Деятельность ювелирных мастерских и ателье модной одежды в Молдове в начале века*. In: Материалы международной научной конференции «Пруто-Днестровский регион. Диалог культур». Санкт-Петербург: 2010, pp. 140-143.
182. КОНДРАТИКОВА, Лилиана. *Творчество ювелиров еврейского происхождения в Бессарабии и МССР (1812–1918 гг., 1944 –1972 гг.)*. În: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 15. Chişinău: 2014, pp. 22-29. ISSN 1857-2049.
183. КОПАНСКИЙ. Я.М. *Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918–1940 гг.* Кишинёв: Pontos, 2002. 499 с. ISBN 9975-902-09-X.
184. *Краткая еврейская энциклопедия*. Ierusalim: Editura Lehaim, 1988, vol. 4, col. 37-40.
185. МЕДВЕДЕВА, И. М. *Основные направления динамики этнического состава Молдавии в 50–60-е гг. XX в.* În: Русин, Nr. 3 (33). Кишинёв: 2013, pp. 168-173. ISSN 1857-2685.
186. *Отдел этнографии и искусствоведения. Академия наук Молдавской ССР*. Кишинёв: «Штиинца», 1985. 12 р.
187. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Вып. 5. Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов. Под ред. Н. А. Тройницкого. СПб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905. 48 с.
188. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, под редакцией Н. А. Тройницкого, кн. 3, *Бессарабская губерния*. Спб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905, XXIV. 254 с.

189. РЕЗНИК, С. *Вместе или врозь? Заметки на полях книги А. И. Солженицына*. Москва: Захаров, 2005. 720 с. ISBN 5-8159-0332-9, 978-5-8159-0332-6.
190. САМОЙЛОВ, С.И. *Румыния. Политическая география*. Москва: Военное издательство Министерства вооружённых сил Союза ССР, 1947. 72 с.
191. САПОЖНИКОВ, И. *Свод археологических памятников Бессарабии: очерк истории создания в 1913–1916 годах*. În: Південний захід. Одеська Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 26. Одеса: «Друкарський дім», 2019, сс. 8-47. ISBN 978-966-389-291-8.
192. *Свод памятников истории и культуры Молдавской ССР. Северная зона. Макет*. Кишинёв: „Штиинца”, 1987. 866 с.
193. СЛУЦКИЙ, М.Б. *В скорбные дни. Кишинёвский погром 1903 года*. Кишинёв: Типография М. Авербуха, 1930. 119 с.
194. СЛУЦКИЙ, М.Б. *Мои воспоминания из детства, юности и полувековой врачебной и общественной деятельности за три четверти века*. М-Спб.: Нестор-История, 2019. 328 с.
195. *Сметы доходов и расходов Бессарабского Губернского Земства на 1905 г.* Кишинёв: типография Э. Шлиомовича, 1905. 273 р.
196. СТЕПАНОВ, В. *Миниатюры традиционной жизни евреев в "Очерках Днестра" А. С. Афанасьева-Чужбинского*. In: Revista de Etnologie și Culturologie, nr. 15. Chișinău: 2014, pp. 7-18. ISSN 1857-2049.
197. ТИХОНОВ, А.К. *Католики, мусульмане и иудеи Российской Империи в последней четверти XVIII – начале XX в.* Петербург, изд. С.- Петербургского Университета, 2007. 355 с.
198. УРУСОВ, С.Д. *В тисках законов. Очерк о положении евреев в России*. Москва: Издательство В. М. Саблина, 1907. 33 с.
199. УРУСОВ, С.Д. *Записки губернатора. Кишинёв 1903–1904 г.* Chișinău: Litera AVN (Combinatul Poligrafic), 2011. 208 с. ISBN 9789975740685.
200. ШИХОВА, Ирина. *Еврейское население Бессарабии в составе Российской Империи: законодательная база, демография, занятия*. În: Comunități Etnice și Diaspora în timp și spațiu, 1 octombrie 2019. Chișinău: Tipografia Biotehdesign, 2019, pp. 187-189. ISBN 978-9975-108-89-8.
201. ШИХОВА, Ирина. *Синагога Глейзер Шил: история в документах*. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine, 22-23 septembrie 2020. Iași – Chișinău: 2020, pp. 287-295. ISSN 2558-894X.

202. ШИХОВА, Ирина. *Евреи Бессарабии*. În: Черта. К 100-летию отмены черты оседлости в Российской империи. Москва: Издательская группа "Точка", 2017. 424 с. ISBN. 978-5-9909347-2-6.

203. ЭБЕРГАРДТ, Я. *Памятники старины и археологические находки в Бессарабии*. În: Сегодняшняя бессарабская жизнь, 1915, nr. 305, 25 decembrie 1915, ss. 2-3; 1916, nr. 1, 01 ianuarie 1916, с. 2; 1916, nr. 9, 11 ianuarie 1916, с. 3.; nr. 16, 18 ianuarie 1916, с. 4; nr. 18, 20 ianuarie 1916, с. 4.

204. *Этнография и искусство Молдавии*. Кишинёв: Штиинца, 1972. 231 с.

Surse WEB:

205. Bella Chanina. [online] [citat 07 martie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/bella-chanina>

206. BENESCU, Sorin. *Chief rabbi Alexandru Șafran and the Jewish Community in Romania during the nazi, communist and post-communist periods, a kabbalistic perspective*, [online] [citat 18 aprilie 2025] Disponibil: <https://www.asociatia-alpha.ro/Jrls/040-2025/Jrls-040-171.pdf>

207. Chișinău. *Descoperă viața evreiască a Chișinăului* [online] [citat 08 aprilie 2024]. Disponibil: <https://audiowalks.centropa.org/ro/chisinau-ro/>

208. *Constituția României din 1938*. În: Monitorul oficial. Partea I nr. 48 din 27 februarie 1938, Art. 5 [online] [citat 28 aprilie 2023]. Disponibil: <https://legislatie.just.ro/public/DetaliiDocument/14930>

209. COSTACHIE, Silviu. *Evreii din România. Studiu de geografie umana*. [online] [citat 08.04.2024]. Disponibil: <https://archive.org/details/EVREII>

210. David Wainshelboim [online] [citat 07 martie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/david-wainshelboim>

211. *Datele Recensământului din Țara Moldovei din anii 1772–1773, 1774, pe ținuturi, localități și nume de proprietari impozabili* [online] [citat 20 septembrie 2025]. Disponibil la <https://arhiva.gov.md/datele-recensamintelor-din-tara-moldovei-din-anii-1772-3-1774-integral-online-pe-tinuturi-localitati-si-nume-de-prorietari-impozabili/>

212. Dora Nisman [online] [citat 07 martie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/dora-nisman>

213. *Decret-Lege nr. 2.650 din 8 august 1940*, Monitorul oficial nr. 183 din 9 august 1940, [online]. [citat 07 ianuarie 2025] Disponibil: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/37632>

214. DUKE, David. *Trezirea la realitate* [online]. [citat 10 ianuarie 2025]. Disponibil: <https://sites.google.com/site/lecturicenzurate/david-duke-trezirea-la-realitate>

215. GIURESCU, Dinu C. *Evreii din România (1939–1944)*. În: *Romania în al doilea război mondial, 1939–1947*, București: Editura All, 1997. [online] [cit 15 ianuarie 2025]. Disponibil: <https://web.archive.org/web/20090306204223/http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1997/current10/mi47.htm>
216. *Ida Voliovici* [online] [cit 07 martie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/ida-voliovich>
217. *Liceul Dadiani* [online] [cit 07 martie 2020]. Disponibil: <http://www.monument.sit.md/31-august-1989/115/>
218. *Polina Leibovich* [online] [cit 07 martie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/polina-leibovich>
219. Prince Serge Dmitrievich Urusov. *Memoirs of a Russian Governor*. London and New York, Harper & Brothers Publishers, 1908. [online] [cit 14 iunie 2025]. Disponibil: <https://archive.org/stream/cu31924028368979#page/n5>
220. *Recensământul general al populației din 29 decembrie 1930*, vol. 2 partea I, Editura Institutului Central de Recensăminte ale populației ilustrate în publicațiile vremii (din arhiva Bibliotecii „N. Georgescu Roegen” a Institutului Național de Statistică. [online] [cit 01 iunie 2020]. Disponibil: https://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2021/11/recensamintele_in_arhiva_bibliotecii_ins.pdf.
221. *Riva Belfor* [online] [cit 07 martie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/riva-belfor>
222. ROITMAN, Alexandr. *Evreii din Basarabia în politica imperială rusă în secolul al XIX-lea: tz de doct. în istorie*, Chișinău, 2025, 193 p. [online] [cit 20 septembrie 2025]. Disponibil la: <https://www.anacec.md/files/Roitman-teza.pdf>
223. ROTMAN, Liviu. *Antisemitism interbelic în România*. În *Revista POLIS*, Facultatea de Științe Politice și Administrative, Universitatea „Petre Andrei” din Iași. [online] [cit 27.06.2024]. Disponibil: <https://revistapolis.ro/wp-content/uploads/2024/03/8.-Rotman.pdf>
224. *Sara Șpitalnik* [online] [cit 07 octombrie 2022]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/sarra-shpitalnik>
225. SCURTU, Ioan. *Statutul politico-juridic al evreilor din România (1858–2004)*. [online] [cit 11 noiembrie 2024] Disponibil: <https://ioanscurtu.ro/statutul-politico-juridic-al-evreilor-din-romania-1858-2004/>
226. *Sinagoga Gleizer Șil* [online] [cit 15 februarie 2020]. Disponibil: <http://www.monument.sit.md/habad-liubovici/8-10/>

227. *Sinagoga Lemnăria* [online] [citat 15 februarie 2020]. Disponibil: <http://www.monument.sit.md/diordita/5/>
228. *Șlima Goldștein* [online] [citat 15 februarie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/shlima-goldstein>
229. *Vadul-Rașcov. Descoperă viața evreiască din Vadul-Rașcov* [online] [citat 15 februarie 2025]. Disponibil: <https://audiowalks.centropa.org/ro/basarabia/vadul-rascov/>
230. *Zakhar Benderskiy* [online] [citat 15 februarie 2020]. Disponibil: <https://www.centropa.org/en/biography/zakhar-benderskiy>
231. *Zlata Tcaci* [online] [citat 15 februarie 2020]. <https://www.centropa.org/en/biography/zlata-tkach>
232. АКСАКОВ, И. *Записка о бессарабских раскольниках*. 1886. [online]. [Citat 20 septembrie 2025] Disponibil: <https://www.litres.ru/ivan-aksakov/zapiska-o-bessarabskih-raskolnikah/>
233. АЛЕНИЦИН, В. *Еврейское население в юго-западных губерниях европейской России, входящих в Черту Еврейской Оседлости*, Государственная Типография, С.-Петербургъ, 1884, 119 с. [online] [citat 10 februarie 2025]. Disponibil: <https://pseudology.org/evrei/EvreyskoeNaselenieYZRossii1884a.pdf>.
234. Воспоминания Ольги Григорьевны Аникст [online] [citat 12 mai 2020]. Disponibil: http://www.anikst.com/FamilyTree/Vospominania_O.G.Anikst.html
235. Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1895. [online] [citat 25 mai 2021] Disponibil: <https://www.prilib.ru/item/329001>
236. ЕКАТЕРИНА II. *Сочинения*. Сост. и примеч. В.К. Былинина и М.П. Одесского. М.: „Современник”, 1990. [online] [citat 25 mai 2021]. Disponibil: http://az.lib.ru/e/ekaterina_w/text_0410.shtml
237. СКАЛЬКОВСКИЙ, А. *Опыт статистического описания Новороссийского края*. Ч. I. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Одесса: Тип. Нитче, 1850. [online]. [citat: 20 septembrie 2025]. Disponibil: <https://elib.rgo.ru/safe-view/123456789/217891/1/MDAyX1JfMjAxNi0xMC0xNy0xMScyMS5wZGY=>
238. *Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. III.*

Бессарабская область. Санкт Петербург, в Типографии Карла Вульфа, 1861. [online] [citat 01 iunie 2020]. Disponibil: <https://www.prilib.ru/item/451055>

239. *Электронная еврейская энциклопедия* [online] [citat 20 august 2020]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/>

240. *Могилёв-Подольский* [online] [citat 01 iunie 2025]. Disponibil: <http://myshtetl.org/vinnitskaja/mogilev.html>

241. *П.С.З.Р.И.*, т. 1. [online] [citat 20 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358603>

242. *П.С.З.Р.И.*, т. 19. [online] [citat 25 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358564>

243. *П.С.З.Р.И.*, т. 23. [online] [citat 25 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358573>

244. *П.С.З.Р.И.*, т. 24. [online] [citat 27 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358459>

245. *П.С.З.Р.И.*, т. 28. [online] [citat 27 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358467>

246. *П.С.З.Р.И.*, т. 29. [online] [citat 27 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358470>

247. *П.С.З.Р.И.*, т. 32. [online] [citat 27 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358476>

248. *П.С.З.Р.И.*, т. 34. [online] [citat 27 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358481>

249. *П.С.З.Р.И.*, т. 35. [online] [citat 30 iunie 2020] Disponibil <https://www.prilib.ru/item/358485>

ANEXE

ANEXA 1: Tabele

Tabelul 1. Componenta demografică a populației din Basarabia (recensământul 1897)

Etnii	În gubernie %	În orașe %	În județe, exclusiv orașe %
Velicoruși	8,05	24,42	5,12
Maloruși	19,62	15,75	20,31
Beloruși	0,13	0,12	0,13
Polonezi	0,60	2,10	0,34
Bulgari	5,33	3,94	5,58
Moldoveni	47,58	14,16	53,55
Germani	3,11	0,72	3,54
Romi	0,45	0,15	0,50
Evrei	11,79	37,18	7,25
Turci	2,88	0,12	3,38
Alte popoare	0,46	1,34	0,30

Sursa: *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. III, Бессарабская губерния*, Спб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905 г.

Tabelul 2. Apartenența religioasă a populației Basarabiei (recensământ 1897)

Religii	În gubernie		În orașe		În județe, exclusiv orașe	
Creștini-ortodocși	1.600.999	82,72%	162.177	55,29%	1.438.822	87,62%
Creștini-ortodocși de rit vechi	28.532	1,47%	10.541	3,59%	17.991	1,10%
Armeano-gregorienii	2.265	0,12%	1.451	0,50%	814	0,05%
Armeano-catolici	246	0,01%	44	0,02%	202	0,01%
Romano-catolici	19.825	1,03%	7.244	2,47%	12.581	0,77%
Protestanți	54.258	2,80%	1.786	0,60%	52.472	3,20%
Iudei	228.528	11,81%	109.655	37,38%	118.873	7,24%
Mahomedani	617	0,03%	372	0,12%	245	0,01%
Alte religii	142	0,01%	62	0,03%	80	0,00%
Total	1.935.412	100,0	293.332	100,00	1.642.080	100,00

Sursa: *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. III, Бессарабская губерния*, Спб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905 г.

Tabelul 3. Populația evreiască din Basarabia, după îndeletniciri, la 1858

Orașe și județe	Negustori		Agricultori		Meșteșugari		Mica burghezie		Numărul total		Raportul familiilor, %			
	Familii	Persoane	Familii	Persoane	Familii	Persoane	Familii	Persoane	Familii	Persoane	Negustori	Agricultori	Meșteșugari	Mica burghezie
Orașele														
Chișinău	190	1426	-	-	123	795	2048	8861	2361	11082	8,0	-	5,2	86,7
Orhei	91	638	-	-	15	102	338	1588	444	2328	20,5	-	3,4	76,1
Soroca	126	1209	-	-	16	118	199	1403	341	2730	37,0	-	4,7	58,3
Bălți	73	647	-	-	3	14	355	1603	431	2264	16,9	-	0,7	82,4
Hotin	113	953	-	-	5	40	793	5651	911	6644	12,4	-	0,5	87,1
Bender	75	748	-	-	75	376	243	1473	393	2597	19,1	-	19,1	61,8
Akkerman	16	188	-	-	3	21	203	1426	222	1635	7,2	-	1,4	91,4
Cahul	14	91	-	-	-	-	-	-	14	91	100	-	-	-
Chilia	14	121	-	-	-	-	84	553	98	674	14,3	-	-	85,7
Ismail	13	125	-	-	75	362	408	2698	496	3186	2,6	-	15,2	82,2
Reni	1	13	-	-	-	-	20	83	21	96	4,8	-	-	95,2
În total	726		-	-	315	1829	4691	25339	5732	33327	12,7	-	5,5	81,8
Județele														
Chișinău	-		113	664	-	-	111	384	224	1058	-	50,4	-	49,6
Orhei	-		68	1062	-	-	493	2366	561	3428	-	12,1	-	87,9
Soroca	-		397	4657	-	-	701	4238	1098	8895	-	36,2	-	63,8
Iași	-		133	1378	86	410	634	3213	853	5001	-	15,6	10,1	74,3
Hotin	-		32	345	-	-	922	6771	954	7116	-	3,4	-	96,6
Bender	-		229	1910	-	-	-	-	229	1910	-	100,0	-	-
Akkerman	-		39	184	-	-	-	-	39	184	-	100,0	-	-
Cahul	-		-	-	7	55	47	188	54	243	-	-	13,0	87,0
În total	-		1011	10200	93	465	2908	1170	4012	27835	-	25,2	2,3	72,5
Numărul total	726		1011		408	2294	7599	42509	9744	61162	7,4	10,4	4,2	78,0

Sursa: Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. III. Бессарабская область. Санкт Петербург, в Типографии Карла Вульфа, 1861.

Tabelul 4. Ocupațiile evreilor conform datelor recensământului din 1897

	Activități, ocupații, îndeletniciri	bărbați	femei
	Total gubernie	55.153	12.202
1	Administrație, judecătoria, poliție	59	2
2	serviciu obștesc	74	-
3	servicii juridice private	37	-
4	armată	1.007	-
7	cleric alte religii decât ortodox	237	-
8	angajați la lăcașuri de cult	734	1

9	învățământ și educație	1.629	75
10	știință, literatură, artă	37	5
11	medicină și asistență medicală	252	179
13	servicii la persoane private	4.766	4.725
14	venituri din capital și imobiliare	909	923
16	întemnițați	127	15
17	agricultori	3.314	228
22	minerit	57	5
24	prelucrarea fibrelor	348	379
25	prelucrarea produselor animaliere	1.491	35
26	prelucrarea lemnului	2.073	12
27	prelucrarea metalelor	1.156	6
28	prelucrarea ceramicii	74	3
30	producția vinului și berii	189	4
31	producția băuturilor și produselor fermentate	73	9
32	prelucrarea produselor vegetale și animaliere	1.343	82
33	prelucrarea tutunului	276	16
35	instrumente optice, chirurgicale, ceasuri și jucării	180	2
36	giuvaiergerie, obiecte de cult și de lux	214	3
37	confecționarea îmbrăcăminții	7.087	2.102
38	lucrări de reparații și întreținere a locuințelor	901	5
42	căi ferate	106	1
43	vizitii	1.600	18
46	creditare	1.154	22
47	intermediere în comerț	3.360	457
49	comerț cu animale	4.412	154
50	comerț cu cereale	5.701	1.049
51	comerț cu feronerie, utilaje	2.475	132
60	hoteluri, camere de închiriat	648	39
61	crâșmărit	199	235

--	--	--	--

Sursa: *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* СПб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, СПб, 1905

Tabelul 5. Alfabetizarea populației conform datelor recensământului din 1897

	Credință	bărbați	femei
1	creștini ortodocși	16,1	4,2
2	credincioși de rit vechi	29,3	5,2
3	armeni ortodocși	67,3	44,6
4	armeni catolici	41,1	62,5
5	romano-catolici	51,7	47,7
6	reformați	66,0	66,7
7	iudei	49,6	24,3
8	musulmani	30,3	30,0
9	alte credințe	38,4	21,9

Sursa: *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* СПб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905

ANEXA 2. Aspecte etnoculturale ale vieții comunităților evreiești: retrospectivă în documente și fotografii

A2.1 Sinagoga Corală

Disponibil:

<https://www.bessarabica.info/photos/102600> (citat

18.09.2025)

Teatrul Cehov.

(foto I. Palihovici)

A2.2 Epitaful de pe piatra funerară a rabinului Țirelson

Aici odihnește

(abreviere)

Suflet sfânt

(Adică omorât de ne evrei)

Rabinul principal al Basarabiei

autorul multor cărți

aura binelui lor

(abreviere)

preaînțeleptul

învățătorul și rabinul nostru

Iehuda

Leib

fiul rabinului Moșe Haim

Țirelson

**binecuvântată este amintirea
dreptilor**

(abreviere)

omorât în ziua de 11 Tamuz

701

(Dată prescurtată, 6 iulie 1941,
adică înainte de intrarea trupelor germane
în Chișinău (17 iulie 1941) și înființarea
Ghetoului (25 iulie 1941). Astfel,
versiunea despre execuția rabinului poate
fi considerată dezmințită.)

**Fie legat sufletul lui în nodul
veșniciei!**

(abreviere)

(foto I. Palihovici)

A2.3 Colegiul profesional pentru fete evreice

Disponibil:

<https://oldchisinau.com/kishinyov-starye-fotografii/> (citât 18.09.2025)

fosta Școală de Meserii nr. 2 (până în 2007).

Clădirea fostei școli profesionale evreiești pentru fete, Chișinău, str. Alexandru cel Bun, 111, (foto I. Palihovici)

A2.4 Monumentul Principesei Dadiani la cimitirul Central (str. Armenească).

Natalia Dadiani a decedat subit în 1903, dar gimnaziul instituit de ea a păstrat nivelul înalt al instruirii până la începutul războiului. Disponibil:

<https://www.facebook.com/piligrimmoldova/photos/d41d8cd9/1458443424349470/> (citât 18.09.2025)

A2.5 Liceul Dadiani

Pe fațadă se poate desluși inscripția *Женская гимназия* (Gimnaziul pentru fete).

Disponibil:

<https://oldchisinau.com/kishinyov-starye-fotografii/> (citât 18.09.2025)

A2.6 Liceul Jeanne d'Arc

ar putea fi clădirea din prim plan, lângă liceul principesei Dadiani din planul secund.

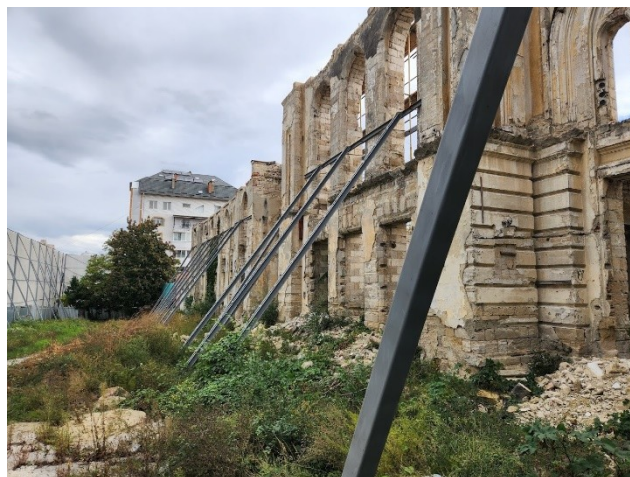
Disponibil:

<https://oldchisinau.com/kishinyov-starye-fotografii/zdaniya-i-ulicy/?pid=282> (citată 18.09.2025)

A2.7 Azilul de pe strada Popovscaia

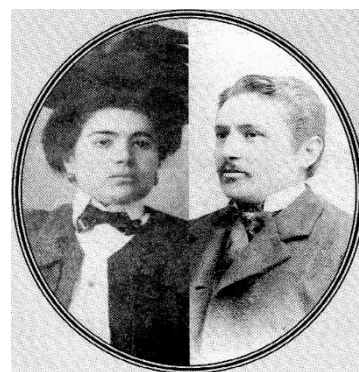
Sursa: Пилат И.Н. Из истории еврейства Молдовы, 1990

Azilul, stare actuală
(strada Țirelson nr. 8-10), Chișinău
(foto I. Palihovici)

A2.8 Bunicii paterni ai Jacquelinei Alis-Barchmann

Louise Elizabeth Slotski la 25 de ani, la Poltava în 1900 și Abraham Barchmann la 28 de ani, la Chișinău în 1901, (foto Jacqueline Alis-Barchmann)

A2.9 Elsa și fiicele sale

Sora autoarei Elsa și fiicele Stéphanie și Valérie la cimitirul evreiesc din Moghilev-Podolsk, iunie 2019
(foto I. Palihovici)

A2.10 Bunicii materni ai Jacquelinei Alis-Barchmann

Lina Smolianski, Israel Cohanoff cu cei doi copii, Samuel și Noemi în 1920
(foto Jacqueline Alis-Barchmann)

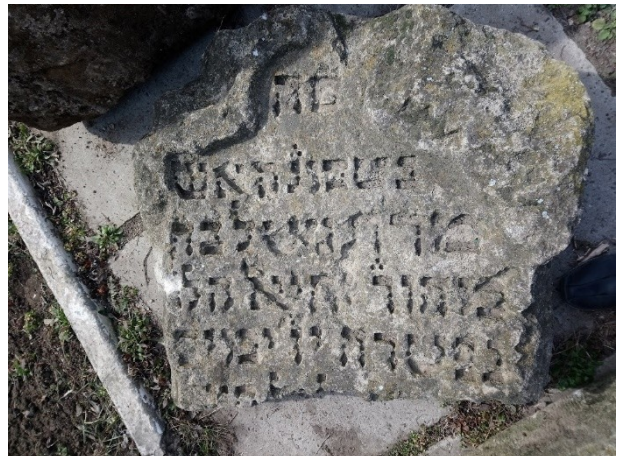
A2.11 Familia în Egipt

Familia Smolianski în fața Sfinxului și Piramidelor la Gizeh, 1909
(foto Jacqueline Alis-Barchmann)

A2.12 Piatra funerară I de la Onițcani

Inscripție: *Aici odihnește doamna Ghitl, fiica învățătorului nostru, rabinului Iehel Ha-Levi. S-a stins din viață pe 17 a lunii Elul 549? (august/septembrie 173? – n.a.)*
(foto I. Palihovici)

A2.13 Piatra funerară II de la Onițcani

Inscripție... *a 14-a zi a lunii Nisan 5494* (30 martie 1733 – n.a.), *dată prescurtată², să-i fie legat sufletul în nodul veșniciei.*
(foto I. Palihovici)

A2.14 Complexul memorial al satului Onițcani

Comemorarea comunității
evreiești dispărute
(foto I. Palihovici)

A2.15 Piatra funerară I, s. Țîbuleuca, r. Dubăsari

Pe piatră scrie: *Aici odihnește copilul David Iaakov, fiul lui Levi Ițhak, decedat pe 5 Tammuz*
(foto Aleksandr Palamar)

**A2.16 Piatra funerară II,
s. Țibuleuca, r. Dubăsari**

Inscripție: *Aici zace o femeie importantă și modestă, doamna Hana, fiica învățătorului nostru Arie Leib (binecuvântată este amintirea dreptilor), care a murit marți, în ajunul lunii noi Tevet, anul 5510, dată prescurtată (9 decembrie 1749 – n.a.). Fie ca sufletul ei să fie legat în nodul veșniciei* (foto Aleksandr Palamar)

**A2.17 Piatra funerară III, s. Țibuleuca,
r. Dubăsari**

Inscripție: *Aici odihnește un om important rabinul Mordechai, fiul lui reb Leiba, decedat în a 25-a zi a lunii Tevet în anul 5508, dată prescurtată (27 decembrie 1747 – n.a), fie ca sufletul lui să fie legat în nodul veșniciei* (foto Aleksandr Palamar)

**A2.18 Piatra funerară
s. Gherșunovca, r. Camenca**

Inscripție: *Aici odihnește un om important Ihiel, fiul lui r. Zeev, decedat pe 24 Adar; anul 5612 (15 martie 1852 – n.a.). Fie ca sufletul lui să fie legat în nodul veșniciei.* (foto Aleksandr Palamar)

A2.19 Pietre funerare la cimitirul vechi de la Soroca

(foto I. Palihovici)

Colonie JCA (Jewish Colonization Association) la Soroca 1908-1913.

Disponibil: <https://eleven.co.il/diaspora/public-organizations/11525/> (citat 18.09.2025)

Spitalul Istraelit, Bălți

Sursa: Biblioteca Națională a României, inv. 49421_59

Sinagoga din Călărași, anii 1990

În prezent - restaurantul „Cezar”
sursă: www.jewishgen.org

Spoturi publicitare și documente de arhivă privind activitatea economică și culturală a evreilor în Basarabia, sec. al XIX-lea – prima jumătate a sec. XX.

Anuarul Chișinăului

Spălătorii

A Bratt Alex cel Bun 97.
Gorbatăi M. Badoglio 43.
Manziuc S. Unirei 17.
Pavlo Ștefan cel Mare co' Badoglio.
Șcliar C. Ștefan cel Mare 98.

Stampile și gravori

Alucher Ș. Șmidt 102.
Boiucaner F. Filipescu 4.
Cogan Ș. Alex. cel Bun 90.
Cogan I. Regele Carol I, 25.
Pesepzon Regele Carol I, 36.

Strungării

Barșap R. Badoglio 84.
Tabac O. Badoglio 50.
Vainstein I. Șmidt 109.

Tapițerie

Brandșpighel I. 27 Martie 55.
Bujorschi A. 27 Martie 49.

Fel man Mha Viteazul 64.
Finchelstein F. 27 Martie 75
„Izvorul Eftinătăței” Mihai Viteazul 62.

Tinichigerii

Bragar M. Șmidt 62.
Cacichis E. Șmidt 105.
Niselman M. Șmidt 68.
Tișar H. Șmidt 61.
Tucinschi N. Șmidt 8.
Polonschi A. Sf. Ilie 44.
Roitgur A. Șmidt 85.

Vulcanizare

„Columbia” Broșteanu 62.
„Milano” Șmidt 102.
„Paris” Broșteanu 55.

MĂCELĂRIA
Onofrei Șuleac
Piața Nouă No. 20
Carne de vită și vițel
Prima calitate.
Prețurile după taxă

34

**Cafenea, bombonerie
și cofetărie**

„CONSUM”

Chișinău, Bulevardul Regele Carol I
PALATUL PRIMĂRIEI
Telefon 17-84 și 21-15

Leib Apotecher
Inmatr. Cam. Com. Nr. 1274-931
Blănărie, lână și diferite piel crude
Chișinău, str. Gen. Broștescu 51
Te egrame „L o b a” Tel. 10-23

Vizitați cu încredere
Marea croitorie
militară și civilă **„SILVITZ”**
str. Regele Carol I, No 48, lângă Hotel „Londra” - Telefon 1890
Are în permanență lucrători calificați de primul rang
Comenzile se execută sub conducerea d-lui Zilberman, renumitul maestru autorizat PROMT și CONȘTINCIOȘ.

Sursă: Anuarul Chișinăului pentru anul 1924.

Anuarul Chișinăului

Croitor bărbătesc

A. GHERȘCOVICI
Chișinău, str. Filipescu 9, între Alex. cel Bun și Șmidt

Se primesc comenzi de haine bărbătești cu materialul propriu și din materialul clienților
Firma fondată în anul 1900

Ceasornicarii și giuvaierii

Vezi pag. 29

Levit A. 27 Martie 43.
Maghid D. Badoglio 57.
Malamud M. Mihai Viteazul 41
Manjovici I. Râșcanu 7.
Portnoi B. Râșcanu 1.
Siclier B. Duca 30
Silchis I. Alex. cel Bun 67.
Șafir N. Regele Carol I, 66.
Șafir E. Râșcanu 2
Șeincher I. Badoglio 42.
Șlit E. Alex. cel Bun 63.
Șofer S. Badoglio 63.
Șofer L. Alex. cel Bun 63.
Zelțer N. Alex. cel Bun 108
Veihman M. Ștef. cel Mare 100.

Corsete

Bilenchis R. Regele Carol I, 27.
Dascal-Fihman H. 27 Martie 72.
Dascal-Segal R. Ștefan cel Mare 123.
Elgurt Șmidt 123.
Tucherman Alex. cel Bun 102.
„Vieneză” Regele Carol I, 25.

Cozoroace

Brufman V. Ștef. cel Mare 102
Rozenbaum I. Regele Carol I, 27
Vaserman Ș. Șmidt 119.

Croitori de dame

Băta E. Filipescu 4.
Belfor G. Mihai Viteazul 52. Telefon 12-64.
Bornstein M. Petru Rareș 5.
Caț Filipescu 8.
Goldeșeim H. 27 Martie 64.
Malamud S. Regele Carol I, 38.
Miziacovscaia Ștefan cel Mare 98.
„Mira” Șmidt 92.
Mordcovici P. Ștefan cel Mare 123.
Nedner I. Regina Maria 42.
Neiman A. 27 Martie 35.
Oșerovici B. Regina Maria 50.
Petrovscaia S. Badoglio 16.
Podolschi I. Universității 37.
Rusnac I. Filipescu 7.
Școlnic M. 27 Martie 96.
Șneider A. Alexandru cel Bun 110.
Șvartman Filipescu 10.
Zarețchi M. Mihai Viteazul 58.

Croitori de bărbați

Atlander Mihai Viteazul 70.
Albulet A. Universității 37.
Andreev V. Regele Ferdinand 65.
Apostol T. Ștefan cel Mare 113.
Basman I. Regele Carol I, 44.
Berșatschi M. 27 Martie 78.
Biuvol N. Mihai Viteazul 58.
Boer A. Badoglio 77-a.
Boer I. Filipescu 2.
Caplun N. Regina Maria 50.
Cațap S. 27 Martie 56.
Ceaev A. Regele Ferdinand 65.
Cernov A. Regele Ferdinand 59.
Coganovici R. Mihai Viteazul 42.
Corentvit D. Ștefan cel Mare 107.
Craveț I. Regina Maria 42.
Cruc I. Badoglio 63.

Vezi pag. 31

Chișinău
Regele Carol I, 34

ATELIER DE BLANARIE

B. Belošercovschi

Se primesc comenzi pentru diferite articole de blănării, vopsit, cules și reînnoire.

In atelier se găsește în permanență mare sortiment de blănuri și blănărie gata.

COMENZILE SE EXECUTĂ PROMPT — RETURURI CONVENABILE

PRIMA IN BASARABIA

Meara Automatica și Fabrica de Macaroane

T. M. COHAN

Chișinău, str. P. Mivilă, 15-17-19

Первая Автоматическая Мельница
И МАКАРОННАЯ ФАБРИКА

Т. М. КОГАНЪ

КИШИНЕВЪ

Могилевская ул., 15-17-19.

Ediția Ș. Șapocinic, Chișinău. Издаție Ш. Шапочника, Кишиневъ.

ATELIER DE

Gravură-Giuvaergie

SI FABRICA DE

ȘTAPILE

Ș.ELGURT

Chișinău,
str. Pușchtn, casa Primăriei.

Ювелирно-Граверная мастерская
и фабрика

ШТЕМПЕЛЕЙ

Ш.

Эльгурта

КИШИНЕВЪ,
Пушкинская ул., Гор. дом.

Sursă: Calendarul Chișinăului pentru anul 1940

Ciasornice

Țalic Grobdruc

Chișinău, str. Alexandru cel Bun, vis-à-vis de Banca Orașului, casa proprie.

Aur, Argint,
Brilante, Mel-
hior Norblin
etc.

Serviciului de
ceai și masă

Un mare
asortiment
de
obiecte fine

Ciasornice
de mână, de buzunar și de pe-
rete, toate modelele
și din cele mai renumite
fabrics

Prețuri de reclamă
Cumpărarea de aur, ar-
gint, brilante și platină
după cursul zilei

ЦАЛИКЪ ГРОБДРУКЪ

КИШИНЕВЪ,
Александровская ул., с. д. пр. Гор. Банка.

ЗОЛОТО, СЕРЕБРО, ВРИЛЛАНТЫ, МЕЛЬХИОРЪ, НОР-
БЛИНЪ И ДР.

Чайные и столовые сер-
визы

Громадный выборъ изящ-
ныхъ вещей для подарковъ

ЧАСЫ
-Браслеты, Карман, Стен-
ные лучш. фабр. и системъ

Цѣны рекламные.

Покупка золота, сер., бриллиант. и платины по курсу дня

Ediția Ș. Șapocinic, Chișinău Издаție Ш. Шапочника, Кишиневъ

RECLAMA ESTE SUFLETUL COMERTULUI!!!

Primul Birou de Reclame Teatrale, Comerciale, Industr. și afișaj

Ș. ȘAPOCINIC

Chișinău, str. Sinadino No. 45

Fondat în 1908

Firma s'a în-
scris sub No
263, în regi-
strul firme-
lor individ.
a Tribunal.
Chișinău.

Осво-
енъ въ 1908 г.

Фирма
зарегист-
рирована
въ Трибу-
налъ гор.
Кишинева
за No. 263.

Примеște
ori ce fel de
reclame
pentru:
Bălți,
Cetatea-Albă
Cahul,
Chișinău.
Hotin,
smail, Orhei
Soroca
și Tighina
etc și ananș.
pentru
toate ziarele
românești
rusești

Принимаетъ
всеобщ.
рекламы для
распростр.
по всей
Бессарабии:
Бѣльцы,
Аккерманъ,
Кагуль,
Кишиневъ,
Хотинъ,
Измайлъ,
Оргѣевъ,
Сороки
и Бендеры,
а также
пріемъ объ-
явленій для
всѣхъ газетъ

Реклама — Двигатель Торговли!!!

1-ое Театральное Торгово-Промышленное Рекламное Бюро
и КОНТОРА ПО РАСКЛЕЙКѢ АФИШЪ

Ш. ШАПОЧНИКА

КИШИНЕВЪ, СИНАДИНОВСКАЯ, 45.

ANEXA 3

Lista informatorilor:

1. S.P., a.n. 1947, pensionar, locuitor al satului Vadul Rașcov;
2. M.B., a.n. 1947, pensionar, născut în satul Vadul Rașcov, locuitor a satului Socola;
3. V.R., a.n. 1942, pensionară, locuitoare a satului Vadul Rașcov;
4. P.L., a.n. 1936, dec. 2023, pensionar, locuitor al satului Vadul Rașcov;
5. L.G., a.n. 1959, secretara primăriei, locuitoare a satului Vadul Rașcov;
6. I.K., a.n. 1974, cercetător, locuitoare a orașul Chișinău.

Informatori de pe pagina web Centropa:

1. David Wainshelboim, doctor, născut la Chișinău în 1928, locuiește la Moscova
<https://www.centropa.org/en/biography/david-wainshelboim>
2. Polina Leibovich, contabil, născută la Chișinău în 1924, locuiește la Chișinău
<https://www.centropa.org/en/biography/polina-leibovich>
3. Bella Chanina, funcționar public, născut în 1923, locuiește la Chișinău
<https://www.centropa.org/en/biography/bella-chanina>
4. Riva Belfor, chimist, născută la Hâncești în 1934, locuiește la Chișinău
<https://www.centropa.org/en/biography/riva-belfor>
5. Șlima Goldștein, maestru cofetar, născută la Chișinău în 1930, locuiește la Chișinău
<https://www.centropa.org/en/biography/shlima-goldstein>
6. Ida Voliovici, profesoară, născută la Chișinău în 1920, locuiește la Chișinău
<https://www.centropa.org/en/biography/ida-voliovich>
7. Zakhar Benderskiy, contabil, născut în 1912 la Chișinău, locuiește la Cernăuți
<https://www.centropa.org/en/biography/zakhar-benderskiy>
8. Dora Nisman, lucrător independent calificat, născută în 1912 la Rezina, locuiește la Cernăuți
<https://www.centropa.org/en/biography/dora-nisman>
9. Sara Șpitalnik, bibliograf, născută în 1928 la Chișinău, locuiește la Chișinău
<https://www.centropa.org/en/biography/sarra-shpitalnik>

ANEXA 4

GLOSAR

Așkenazi (אַשכּנזי, Ashkenazim, sing. אַשכּנזי, Ashkenazi) – grup subetnic evreiesc, termen care desemnează în literatura evreiască medievală evreii care trăiau pe Rin și apoi în toate ținuturile germanice în general. Ulterior, a ajuns să desemneze nu doar evreii din Germania, dar și toți evreii care erau descendenți ai populației evreiești din Germania în Evul Mediu. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/10358/>. (citată la: 19.09.2025).

Comunitate evreiască (קהילה, kehillah; קהל, kahal; în tradiția românească și kagal) – asociație religioasă sau congregație organizată a unei sinagogi sau populație evreiască autoguvernată dintr-o localitate, oraș etc. Într-un sens mai extins, termenul este folosit pentru a se referi la toți evreii care trăiesc într-o anumită localitate, regiune, țară (în ebraică – יישוב, yishuv). [online]. Disponibil la: eleven.co.il/judaism/community-synagogue/13037/ (citată la: 19.09.2025).

Ereț-Israel ad literam „Țara lui Israel”, patria poporului evreiesc, [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/land-of-israel/overview/11759/> (citată la: 19.09.2025).

Evreii din Bukhara, grup etnolingvistic evreiesc format în Asia Centrală, în principal în Uzbekistan și Tadjikistan. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/10799/> (citată la: 19.09.2025).

Evreii de munte, grup etnolingvistic evreiesc. Ei trăiesc în principal în Azerbaidjan și Daghestan. Termenul de evrei de munte a apărut în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în timpul anexării acestor teritorii de către Imperiul Rus. Autodenumirea evreilor de munte este Dzhukhur. Evreii de munte vorbesc mai multe dialecte strâns înrudite ale limbii tătare, care aparține ramurii vestice a grupului de limbi iraniene. [online] [citată la: 19.09.2025]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/11277/> (citată la: 19.09.2025).

Evreii georgieni, grup etno-lingvistic evreiesc. Până în anii 1970, evreii georgieni au trăit în principal în Georgia. Termenul „evrei georgieni” a prins rădăcini abia la începutul secolului al XIX-lea, după ce Georgia a fost încorporată în Imperiul Rus. Autodenumirea evreilor georgieni este Ebraeli sau Israeli. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/11322/> (citată 18.09.2025).

Evreii yemeniți, un grup etnolingvistic evreiesc care trăiește în Yemen. Înainte de repatrierea în Israel, evreii yemeniți vorbeau un dialect al limbii iudeo-arabe yemene, foarte apropiat de limba arabă a populației din jur. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/11894/> (citată la: 19.09.2025).

Evreii din Crimeea – înainte de al doilea război mondial, evreii din Crimeea locuiau în principal în peninsula Crimeea. În perioada pre-rusească, evreii din Crimeea se numeau *Yehudi*

(Fiii lui Israel). [online]. Disponibil: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/12248/>. (citat 18.09.2025).

Evreii kurzi – grup etnolingvistic evreiesc. Până la începutul anilor 1950, au trăit în principal în Kurdistan (*Ṭara kurzilor*; o regiune muntoasă din Asia Mică) și în zonele învecinate. Evreii kurzi se autointitulează adesea Anshei Targum, adică *poporul din Targum*). [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/12263/> (citat la: 19.09.2025).

Evreii persani – grup etnolingvistic evreiesc. Termenul *evrei persani* este folosit pentru a se referi la majoritatea comunității evreiești din Iran, care, la fel ca o parte din comunitatea evreiască din Afganistan, vorbește așa-numitele dialecte iudeo-persane (spre deosebire de evreii kurzi care trăiesc în Iran, care au păstrat dialecte ebraice ale dialectelor neo-aramaice, precum și dialectul evreiesc miandoab al limbii azere). [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/13197/> (citat la: 19.09.2025).

Evrei etiopieni (etnonimul etiopian Falasha / în vechiul etiopian Ge'ez/ – nou-veniți, emigranți; autodenumire Beta Israel — casa lui Israel), este un grup etnolingvistic care, înainte de aliyah în masă în Israel (începutul anilor 1980), trăia în principal în nordul și nord-vestul Etiopiei. În această perioadă, comunitatea număra aproximativ 45.000 de persoane. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/15132/> (citat la: 19.09.2025).

Eșiva, în istoria evreiască, numele unui institut de învățământ religios superior destinat studiului Talmudului [online]. <https://eleven.co.il/judaism/traditional-education/11719/> (citat la: 19.09.2025).

Haskala (Haskalah; „iluminare”, de unde masil, „iluminat”) – tendință ideologică, educativă, culturală, literară și socială evreiască apărută în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Haskala s-a opus izolării culturale și religioase a evreilor și a văzut în asimilarea educației europene laice și în productivitatea muncii o garanție de îmbunătățire a poziției poporului evreu. [online]. Disponibil: <https://eleven.co.il/jewish-history/haskalah/11073/> (citat la: 19.09.2025).

Hevra kadiša, ad literam – frăția ciocilor (הַבְּרֵיָה קַדִּישָׁא, în aramaică קְדִישָׁא קְבָרָא; societate sfântă) – asociație de oameni care aduc ultimul omagiu decedatului, îl pregătesc pentru înmormântare și conduc ritul funerar. Un alt nume pentru astfel de asociații (în principal în comunitățile sefarde) este *hevrat chesed ve-emet* (*societatea adevărului și a bunătății*, adevărata bunătate) sau *hevrat gmilut chesed* (*societatea răsplătirii bunătății*). Expresia biblică *chesed ve-emet* (Gen. 47:29), rostită de Iacov lui Iosif, a fost interpretată ca *adevăratul bine* (doar binele care se face mortului este adevărat și altruist, deoarece el nu poate răsplăti). [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/judaism/community-synagogue/14488/> (citat la: 19.09.2025).

Hovevei Zion (literalmente: „iubitori ai Sionului”; în rusă – Palestinoфиli) – mișcare fondată din cercuri și grupuri împrăștiate (în principal din Rusia) Hibbat Sion la primul lor congres din 1884, la Katowice. Hovevei Sion a fost legătura dintre ideea de a reveni la Sion și începutul sionismului politic, proclamată de T. Herzl la primul Congres sionist. Hovevei Zion a acționat în Europa și Statele Unite; cel mai mare număr de susținători Hovevei Sion a fost în Rusia și România. [online]. Disponibil la: [://eleven.co.il/zionism/precursors-emergence/14536/](https://eleven.co.il/zionism/precursors-emergence/14536/) (citată la: 19.09.2025)

Kagal (קהל, kahal – literalmente comunitate) – istoric o formă de autoguvernare a comunităților evreiești din Polonia în secolele XVI-XVIII, și mai târziu în Imperiul Rus între 1772 și 1844, [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/until-poland-partitions/11902/> (citată la: 19.09.2025).

Matzevah –piatră funerară. Stelele funerare evreiești erau de obicei făcute din piatră. Prima piatră funerară menționată în Biblie, datând din perioada patriarhală, este מצבה (matzevah, literalmente *ridicăță*), ridicată de Iacov pe mormântul Rahelei (Geneza 35:20), [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/judaism/rites-and-customs/12892/> (citată la: 19.09.2025).

Minian (מיניאן, literalmente: numărătoare, socoteală, număr) – un cvorum de zece bărbați adulți (peste 13 ani, vezi bar mitzvah) necesar pentru cultul public și pentru o serie de ceremonii religioase. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/judaism/liturgy-prayer/12783/> (citată la: 19.09.2025).

Mizrahi (oriental, din Est) este o mișcare religioasă sionistă. Adunarea Constituantă, care a avut loc la Vilna în perioada 4-5 martie 1902, a declarat mișcarea drept facțiune religioasă în cadrul Organizației Sioniste Mondiale. Motto-ul lui Mizrahi a devenit *Țara lui Israel pentru poporul lui Israel, conform Torei lui Israel*. Numele Mizrahi – chiar înainte de crearea Organizației Sioniste – a fost introdus de liderul spiritual al mișcării religioase din Hibbat Zion (vezi Hovevei Zion), Sh. Mogilever, care credea că Tora ar trebui să servească drept fundament spiritual pentru renașterea națională a poporului evreu în patria sa istorică, [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/zionism/parties-institutions/12759/> (citată la: 19.09.2025).

Rabin – conducător religios al unei comunități mozaice, care interpretează dogmele religioase și conduce serviciile rituale [online]. Disponibil la: <https://dexonline.ro/definitie/rabin> (citată la: 19.09.2025).

Rabin de stat (oficial) – funcție aleasă în comunitățile evreiești din Imperiul Rus din 1857 până în 1917. Conform reglementărilor guvernamentale, un candidat pentru funcția de rabin de stat putea fi absolvent al unei școli rabinice (din 1873, al unui institut de învățământ evreiesc) sau al unor instituții de învățământ superior și secundar general. Alegerea sa a fost confirmată de

autoritățile provinciale, de la care a primit și un certificat rabinic; el reprezenta oficial comunitatea în instituțiile guvernamentale. Printre atribuțiile rabinului de stat se numărau depunerea jurământului evreilor nou recrutați, ținerea evidenței nașterilor, căsătoriilor și deceselor și susținerea de predici patriotice (de obicei în limba rusă) în sinagogă de sărbătorile de stat și de ziua onomastică a țarului. Guvernul a presupus, de asemenea, că rabinul oficial va servi drept păstor spiritual al comunității și va *asigura respectarea regulilor stabilite în cultul public și în riturile religioase; va explica legile lor evreilor și va rezolva orice nelămuriri întâlnite în acestea*. Însă, în realitate, rabinii oficiali, de obicei puțin versați în iudaism și impuși de guvernul rus comunității, care era obligată să-i susțină, stârneau de obicei ostilitate sau dispreț în rândul credincioșilor. Rabinii tradiționali (așa-numiții spirituali), nerecunoscuți de autorități, erau considerați consilieri învățați ai rabinilor oficiali, dar, de fapt, ei erau liderii spirituali ai comunităților, [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/11922/> (citat la: 19.09.2025).

Rabin spiritual – În anul 1857 a fost adoptată o lege care prevedea ca doar absolvenții școlilor rabinice înființate de guvern (seminarii rabinice) sau ai instituțiilor de învățământ general să fie aleși în funcții rabinice. Această lege a provocat proteste din partea comunităților evreiești, iar când acestea au fost obligate să aleagă un absolvent al unei școli rabinice, comunitățile i-au atribuit unui astfel de rabin un salariu atât de mic, încât era insuficient pentru a se întreține. Treptat, s-a dezvoltat o situație în care o comunitate avea doi rabini: unul, așa-numitul rabin oficial, și celălalt, un rabin spiritual, neaprobat de autorități. Această situație a fost recunoscută printr-o lege care permitea alegerea, *la cererea comunității*, a unui *cărturar* special care să *explice îndoielile legate de cult sau rituri religioase*. Cu toate acestea, acest *cărturar* era obligat să fie sub supravegherea rabinului oficial și să respecte deciziile sale administrative. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/judaism/rabbinical-authorities/13394/> (citat la: 19.09.2025).

Romanioți – evrei care locuiau în regiunile centrale ale Bizanțului, în Asia Mică, Balcani și parțial în Crimeea și descendenții lor. Cuvântul Romanioți este legat de autodenumirea bizantină *Romei* (literalmente, romani). Limba Romanioților era iudeo-greacă. Aceștia purtau în mare parte nume de familie grecești; chiar și sinagogile lor aveau nume grecești. Un alt nume pentru comunitatea romanioță era Gregoros (literalmente, greci în iudeo-spaniolă), [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/13575/> (citat la: 19.09.2025)

Sefarzi (סְפָרְדִּי, sfaradim; singular – סְפָרְדִּי, sfaradi) – descendenți ai evreilor expulzați în anii 1490 din Peninsula Iberică sau care au părăsit-o ulterior, în secolele XVI–XVIII. [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/diaspora/ethno-linguistic-groups/13778/> (citat la: 19.09.2025).

Sinagogă, *sinagogi*, s.f. – clădire destinată celebrării cultului mozaic; templu, havră. Organizație religioasă la mozaici asemănătoare parohiilor creștine, apărută în condițiile diasporei [online]. Disponibil la: <https://dexonline.ro/definitie/sinagog%C4%83/definitii> (citată la: 19.09.2025)

Ștetl, în idiș, „שטעטל” (literalmente, „shtetl”) – este o așezare semi-urbană din Europa de Est (în fosta Rzeczpospolita și regiunile sale adiacente), de obicei cu o populație predominant evreiască. În uzul evreiesc, termenul *shtetl* implică și însăși natura modului de viață distinctiv al evreimii din Europa de Est, izolarea sa religioasă și culturală și autonomia spirituală și socială a comunității. Prin urmare, s-a extins chiar și în orașe mici (20.000-25.000 de locuitori) cu un mod de viață predominant evreiesc. Ștetlurile mici erau numite cu diminutivul *shtetele* [online]. Disponibil la: <https://eleven.co.il/jewish-history/new-age-16-18-centuries/12737/> (citată la: 19.09.2025).

Talmud – carte religioasă iudaică, consemnând întreaga tradiție cultă, scrisă între secolele III înainte de Cristos și V după Cristos, [online]. Disponibil la: <https://dexonline.ro/definitie/talmud/sinteza>. (citată la: 19.09.2025).

DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII

Subsemnatul Iulii PALIHOVICI, declar pe răspundere personală că materialele prezentate în teza de doctorat sunt rezultatul propriilor cercetări și realizări științifice.

Conștientizez că, în caz contrar, urmează să suport consecințele în conformitate cu legislația în vigoare.

Semnătura: _____

Data:

CURRICULUM VITAE

INFORMAȚII PERSONALE

PALHOVICI Iulii

Data nașterii: 04.11.1962

Cetățenia: moldovean

EXPERIENȚĂ PROFESIONALĂ:

2018–2022 – Cercetător științific la Institutul Patrimoniului Cultural al MECC,
din 2023 – director adjunct la Muzeul de Istorie a Evreilor din Republica Moldova

EDUCAȚIE ȘI FORMARE

1979–1984 – facultatea de limbi străine a Universității de Stat din Chișinău, secția de filologie franceză, specializare: limba și literatura franceză

1969–1979 – școala medie nr.1 din Chișinău

PARTICIPĂRI ÎN PROIECTE ȘTIINȚIFICE NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE

2019 proiectul de cartografiere a cimitirelor evreiești din Republica Moldova și Ucraina al fundației ESJF (European Jewish Cemeteries Initiative);

2018 – proiectul educațional al fundației germane Centropa pentru Republica Moldova.

LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE PUBLICATE:

PALHOVICI, Iulii. *Etnologia franceză: probleme și priorități ale cercetărilor contemporane (pe baza publicațiilor din colecția „Ethnologie de la France”) (I).* În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2019, nr. 25, pp. 104-109. ISSN 1857-2049.

PALHOVICI, Iulii. *Etnologia franceză: probleme și priorități ale cercetărilor etnologice contemporane (pe baza publicațiilor din colecția „Ethnologie de la France”) (II).* În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2019, nr. 26, pp. 106-111. ISSN 1857-2049.

ȘIHOVA, Irina; PALHOVICI, Iulii. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (I).* În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2020, nr. 27, pp. 89-98. ISSN 1857-2049.

ȘIHOVA, Irina; PALHOVICI, Iulii. *Chișinăul interbelic în memoria evreilor (II).* În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2020, nr. 28, pp. 74-79. ISSN 1857-2049.

ȘIHOVA, Irina; PALHOVICI, Iulii. *Aspecte etnologice ale istoriei legislației Imperiului Rus referitoare la evrei (anii 1762–1818).* În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2021, nr. 29, pp. 61-66. ISSN 1857-2049.

ȘIHOVA, Irina; PALHOVICI, Iulii. *Epigrafica evreiască: noi descoperiri în Republica Moldova.* În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2022, nr. 32, pp. 76-85. ISSN 1857-2049.

PALHOVICI, Iulii. *Evreii din Vadul-Rașcov în memoria localnicilor .* În: *Akados*, 2023, nr. 1(68), pp. 102-108. ISSN 1857-0461.

PALIOVICI, Iulii. *Ocupațiile tradiționale ale comunității evreiești din satul Vadul Rașcov, relatate de localnici*. În: *Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare*, 28-29 mai 2020. Chișinău: IPC, 2020, Ediția 12, Vol. 1, pp. 219-227. ISBN 978-9975-52-215-1.

PALIOVICI, Iulii. *Evreii din Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea în viziunea drumeților străini (I)*. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2023, vol. 34, pp. 76-84. ISSN 1857-2049.

PALIOVICI, Iulii. *Satele Vadul Rașcov și Rașcov: istorie și destine ce le unește*. În: *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*. 23-24 septembrie 2019, Chișinău-Iași, Ediția 1, p. 58. ISBN 978-9975-3290-4-0.

PALIOVICI, Iulii. *Ocupațiile tradiționale ale comunității evreiești din satul Vadul Rașcov, relatate de localnici*. În: *Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare*, 28-29 mai 2020. Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, 2020, Ediția 12, p. 68. ISBN 978-9975-84-123-8.

PALIOVICI, Iulii. *Despre migrația evreilor din zona de reședință (pe baza unor mărturii scrise)*. În: *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*, 22-23 septembrie 2020, Chișinău. Iași – Chișinău: 2020, Ediția 2, pp. 398-408. ISSN 2558-894X.

PALIOVICI, Iulii. *Procesele migraționale a populației evreiești de la sfârșitul sec. al XIX-lea, începutul sec. XX*. În: *Studii culturale*, 24 septembrie 2020. Chișinău: Fox-Trading SRL, 2021, Ediția 2, Vol. 2, pp. 179-183. ISBN 978-9975-3521-4-7.

PALIOVICI, Iulii. *Considerații teoretice privind aspectele etnoculturale ale cotidianității*. În: *Tradiții și procese etnice*, 6 octombrie 2020. Chișinău: „Grafema Libris” SRL, 2020, Ediția 1, pp. 226-231. ISBN 978-9975-52-221-2.

PALIOVICI, Iulii. *Îndeletnicirile evreimii guberniei Basarabia, caracteristici generale*. În: *Tradiții și procese etnice*, 31 martie 2022. Chișinău: Notograf Prim, 2022, Ediția 3, p. 45. ISBN 978-9975-84-157-3.

PALIOVICI, Iulii. *Portul tradițional evreiesc, ce îl deosebește?* În: *Portul popular – expresie a istoriei și culturii neamului*, 23-24 iunie 2022. Chișinău: Tipogr. „Notograf Prim”, 2022, Ediția 2, p. 41. ISBN 978-9975-84-162-7.

ACTIVITĂȚI ÎN CADRUL COLEGIILOR DE REDACȚIE ALE REVISTELOR ȘTIINȚIFICE: membru al colegiului de redacție al revistei de Etnologie și Culturologie a Centrului de Etnologie al IPC, redactor la „Revista de Etnologie și Culturologie” a Centrului de Etnologie, redactor la „Revista Arheologică” a Centrului de Arheologie, redactor la „Revista Arta” a Centrului studiului Artelor al Institutului Patrimoniului Cultural.

Cunoașterea limbilor (cu indicarea gradului de cunoaștere); limba maternă: româna, limba franceză: C½, utilizator experimentat, limba rusă: C½ utilizator experimentat.

DATE DE CONTACT DE SERVICIU:

- telefon: 079700221

- e-mail: patrimoine.juif.md@gmail.com